

ASPECTE ALE ISTORIEI SI SPIRITUALITATII BIZANTULUI

Introducere

Istoria bizantină ia sfârșit la o dată sigură: cucerirea Constantinopolului de către otomani la 29 mai 1453. În schimb ea are o dată de naștere: creerea noii Rome, pe malurile Bosforului, pentru care Sfântul Constantin a decis să-i poarte numele. La acea vreme împăratul se gândea la o apropiere de frontierele cele mai amenințate, Dunăre și Eufrat, fără a avea în vedere crearea unui nou Imperiu. Din punct de vedere cronologic Bizanțul a succedat Imperiului Roman deschizând o eră nouă. Chiar dacă în structura sa a păstrat o serie de norme ce au susținut edificiul imperial roman, evoluția sa ulterioară descoperindu-ne o direcție diferită. De asemenea, Bizanțul se înscrie pe coordonatele elenismului, orizont cu deschidere amplă spre antichitate, reprezentând o sinteză la alcătuirea căreia au contribuit factori și valori aparținând unor culturi diverse.

Rolul Imperiului bizantin în istoria europeană și a poporului român nu poate fi neglijat chiar dacă mulți îl trec uneori cu vederea. De fapt întreaga istorie a creștinismului, din momentul în care a devenit religie liberă, s-a desfășurat în cadrul acestui Imperiu. Prin studierea Istoriei și Spiritualității Bizanțului putem înțelege mai bine cadrul și modul în care creștinismul s-a dezvoltat, și-a formulat dogmele și normele sale de bază, a creat opere de cultură, artă și arhitectură, a dat viață unor forme superioare de trăire spirituală și s-a impus în viața societății determinându-i cursul. Bizanțul a fost, așa cum spune bizantinologul, Steven Runciman, «imperiul lui Dumnezeu pe pământ, o palidă imagine a Împărăției lui Dumnezeu din Cer».

În ceea ce ne privește pe noi românii, Bizanțul a avut un rol hotărâtor în continuitatea daco-romană, în creștinarea noastră, în procesul de formare a poporului și a limbii române, în organizarea și viața bisericească, în cultură și artă. În perioada migrației popoarelor, Imperiul bizantin a reprezentat singura formațiune politică din sud-estul european care a reușit să se impună în fața barbarilor, obligându-i pe aceștia să dea libertate de viață și de credință autohtonilor daco-romani. De la Bizanț a fost condusă activitatea misionară de creștinare în părțile noastre. Mai târziu, când s-au constituit Statele feudale independente românești, în secolul al XIV-lea, întemeierea mitropoliilor și organizarea bisericească, formele pe care le-a îmbrăcat monahismul, toate s-au făcut în strânsă legătură cu Bizanțul.

Orașul Byzantion, de unde vine numele de Bizanț, a fost fondat pe malul vestic al Bosforului în jurul anului 660 î.d.Hr. Poziția sa geografică deosebit de favorabilă, i-a permis să aibă succese economice și politice notabile încă de la înființarea sa. Acest oraș domina comerțul dintre Marea Neagră și Marea Egee, dintre Europa și Asia Mică, fiind ușor de apărat, înconjurat pe trei laturi de ape. Cu toate acestea Bizanțul nu și-a putut apăra granițele sale, fiind cucerit pentru o scurtă perioadă de perși, la sfârșitul secolului al VI-lea. Adevărata glorie a orașului va începe însă în timpul domniei lui Constantin cel Mare cel care îl va transforma în capitala Imperiului.

Foarte mulți cercetători au considerat că Imperiul bizantin a fost o continuare directă a Imperiului roman, numindu-l chiar la un moment dat (395), Imperiul roman de răsărit. Afirmatia nu este lipsită de temei deoarece Împărații bizantini au păstrat o lungă perioadă de timp titulatura Împăraților romani, s-au considerat până la sfârșitul Imperiului urmașii acestora, revendicând toate teritoriile asupra cărora aceștia stăpâniseră. În Imperiul bizantin au supraviețuit forme de organizare statală, administrativă ori socială de tradiție romană. Dreptul și normele juridice romane au rămas în vigoare multă vreme, cu modificări neesențiale. Chiar și limba oficială a Imperiului a fost până la începutul secolului al VII-lea, latina. La rândul lor locuitorii Imperiului bizantin se numeau pe sine *romei*, iar țara lor era *Romania* sau pământul roman.

Caracterul grecesc al lumii bizantine s-a accentuat începând cu secolul al VII-lea, cu domnia împăratului Heraclius, când latina este înlocuită cu greaca. Grecismul va deveni mai pregnant în secolele următoare, când între Apus și Răsărit vor interveni disensiuni religioase majore (iconoclasmul, schisme) și chiar conflicte politice ca în cazul cruciadelor. Vom întâlni pentru bizantini tot în această perioadă și termeni ca: *helleni* sau *helladikoi*, dar în mod izolat și fără să-l înlocuiască pe cel de *romei*. Persistența tradițiilor grecești și a populației de limbă greacă în Imperiul bizantin a determinat pe istoricul August Heisenberg să spună că: «Bizanțul este Imperiul roman devenit creștin, dar de naționalitate greacă» iar pe Karl Krumbacher să considere elenismul ca al doilea element fundamental al civilizației noastre. De altfel grecii de astăzi consideră istoria Bizanțului drept istoria lor națională. În definiția lui Krumbacher și a altor cercetători, se menționează ca al treilea element constitutiv: creștinismul. De altfel, cum se știe, religia creștină a reprezentat osatura spirituală a Imperiului bizantin. Întreaga viață publică și particulară a bizantinilor era pătrunsă de învățătura creștină. Literatura bizantină, ca și majoritatea creațiilor artistice și arhitectonice, își au sursa de inspirație în creștinism. De aceea Istoria și Spiritualitatea Bizanțului presupune preocuparea pentru cunoașterea istoriei creștine pe o perioadă de 1.000 de ani, atât cât a durat Imperiul bizantin.

În cadrul realităților bizantine un loc important l-au avut și diferitele influențe, fie că au fost orientale, fie occidentale, în disciplina pe care o studiem având obligația să ținem seama și de acest lucru. Reiese din cele de mai sus că Istoria și spiritualitatea Bizanțului este o știință vastă, că domeniul ei de cercetare este complex, meritând din plin a fi studiată în cadrul Facultăților de Teologie Ortodoxă.

Mulțumiri Prea Fericitului Părinte Patriarh TEOCTIST, Părintelui Arhim. Grigorie BĂBUȘ, D-lui. Prof. Emilian POPESCU, Familiei

Scurt istoric al cercetărilor privind Istoria și Spiritualitatea Bizanțului

Bizantinologia a apărut ca știință și ca disciplină aparte destul de târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai ales prin contribuția germanului Karl Krumbacher (1845-1909). Interesul pentru ea s-a manifestat mai întâi prin ediții și traduceri de texte, Germania Reformei, în căutarea celui alt creștinism, constituind un teren favorabil. Erudiți ca Jérôme Wolf (1516-1580) dar mai ales Johann Löwenklau (Leunclavius) (1533-1593), au reușit să facă accesibile în latină lucrări ale unor cronicari bizantini cum ar fi: Zonaras, Manases etc. Italia, Olanda sau Franța, sunt țări în care interesul pentru Bizanț a fost evident, fenomen favorizat și de relațiile privilegiate pe care îndeosebi Franța le-a întreținut cu Imperiul otoman începând cu secolul al XVI-lea. Astfel naturalistul Pierre Gilles călătorind la Constantinopol a descoperit și cercetat cu pasiune vestigiile bizantine care vor împodobi cele 4 volume postume ale cărții: *Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus*, publicate la Lyon în 1561. Lui i se alătură iezuitul Denis Pétau (Petavius) teolog și inițiator al cronologiei bizantine autorul cărții: *Byzantine du Louvre* primul veritabil corpus de texte istorice bizantine. În țările germanofone îl amintim pe Karl Krumbacher care publică în 1891 lucrarea sa de neînlocuit până astăzi *Geschichte der byzantinischen Literatur*, iar un an mai târziu revista *Byzantinische Zeitschrift*, a cărui principal merit este acela că ne oferă până astăzi un index exhaustiv cu toate publicațiile ce fac referire la Istoria bizanțului. În timp ce Heinrich Gelzer studia structurile administrative ale Imperiului, von Lingenthal, cu al său *Jus Graeco-Romanum* dădea acces ansamblului de texte juridice bizantine.

Pentru secolul al XX-lea, orașul München rămâne centrul principal al studiilor bizantine germane, iar dintre reprezentanții acestei perioade menționăm pe Franz Dölger unul dintre primii care subliniază dimensiunea europeană a fenomenului bizantin, repertoriul său de acte emise de

puterea imperială intitulat: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, fiind un instrument de lucru pe care-l folosește orice cercetător al Bizantinologiei. Un alt reprezentant al școlii müncheneze este și Hans-Georg Beck. Ar fi nedrept să enumerăm aici numai pe reprezentanții fostei Germanii de Vest, pentru că o contribuție apreciabilă la dezvoltarea studiilor privind Istoria bizanțului au avut-o și cercetători din fosta Germanie de Est ce-i drept influențați adesea de gândirea marxistă. Aici îi putem aminti pe istorici precum : Hans Ditten, Helga Köpstein sau Johannes Irmscher. Pentru Austria putem saluta activitatea multiplă în domeniu, a unui Herbert Hüniger sau a unui Johannes Köder.

Revenind la Franța de data aceasta pentru sfârșitul sec. al XIX-lea și prima jumătate a sec. al XX-lea amintim pe Charles Diehl cu un stil oarecum învechit, lipsit de reflecții sintetice, dar care rămâne interesant prin pasajele narative atât de utile popularizării. În această categorie se înscriu creațiile sale de genul: *L'Afrique byzantine* sau *Manuel d'art byzantin* de neînlocuit până astăzi, ca și *Manuel d'études byzantine* a lui Louis Bréhier. Dacă cercetarea franceză se bucură în domeniu de o reală autoritate aceasta se datorează în bună parte lui Paul Lemerle care la Sorbona sau la Collège de France a știut să combine forța învățământului său cu rigoarea lucrărilor sale personale. De la istoria agrară la analiza fenomenului eretic, el a inspirat și îndrumat majoritatea istoricilor actuali: Hélène Ahrweiler, Gilbert Dagron, Michel Balard, Michel Kaplan, Alain Ducellier, Cécile Morisson. Parisul este astăzi o etapă esențială pentru toți bizantinistii, iar publicația *Travaux et Mémoires*, a Centrului de cercetări istorice și civilizație bizantină mărturisește din plin vigoarea cercetării franceze.

Pentru Belgia, o altă țară francofonă, îl menționăm pe Henri Grégoire principalul animator de la Liège al revistei *Byzantion*, cel care alături de Charles Delvoye a fost atras către istoria artei bizantine sau împreună cu François Halkin și André Jacob către aghiografie¹.

La rândul ei Italia s-a remarcat prin varietatea cercetărilor și aici îl menționăm pe Agostino Pertusi atras către istoria ideologiilor sau cea administrativă. Tot în Italia nu trebuie neglijat și faptul că la Vatican există un important centru de studii al manuscriselor și textelor bizantine.

Înainte de 1917 Rusia i-a dat pe: V.G. Vasilievsky, F.O. Uspenskij și A.A. Vasiliev. Revista *Vivantijskij Vremennik* fondată de Vasilievskij în 1894 și suspendată în 1927, a redevenit după cel de-a doilea război mondial un instrument indispensabil pentru specialiști. Trebuie subliniat și faptul că în Rusia a existat și o școală solidă în domeniul artei bizantine și aici îi enumerăm pe V. Lazarev și A.P. Kajdan.

Pentru țările balcanice putem aminti mai întâi Iugoslavia cu un G. Ostrogorsky autorul unei *Istории a statului bizantin*, apoi în țara noastră avem prezența încă mitică a lui N. Iorga, sau pe N. Bănescu și Gh.I. Brătianu, iar după cel de-al doilea război pe Alexandru Elian, Nicolae Stănescu, Vasile Grecu, Emilian Popescu, Stelian Brezeanu etc.

În Ungaria ar fi de remarcat numai Gyula Moravcsik, iar în fosta Cehoslovacie trebuie menționată binecunoscuta revistă *Byzantinoslavica*, cu articole ce pun accentul îndeosebi pe relațiile slavo-bizantine. Pentru o altă țară vecină, Bulgaria, avem revista *Etudes balkaniques* redactată de Institutul de studii balcanice de la Sofia unde au activat cercetători ca: Vasilka Tapkova-Zaimova, Elisabeta Todorova, Petar Angelov, cu toții urmași ai lui Ivan Dujcev, mort în 1985.

Nimeni nu se va mira de locul pe care-l ocupă Grecia în studiile bizantine. Nume de bizantinologi în Grecia avem pe: D. Zakythinos și N. Svoronos. Cercetarea este bipolară: la Atena ca și la Tesalonic ea se sprijină pe Universități și pe două organisme foarte active, Centrul de cercetări bizantine și Institutul de studii balcanice. Puține subiecte au scăpat istoricilor greci, ei fiind astăzi din ce în ce mai deschiși pentru vecinii lor din Balcani. Ei își publică articolele în reviste ca: *Anuarul Asociației de studii bizantine (Epêtêris Hetaireias byzantinôn spoudôn)*, *Studii balcanice*, sau *Cyrrillomethodianum*. Din acest spațiu geografic nu putem uita nici aportul Ciprului, contribuția

¹ Alain DUCCELLIER, *Le Byzantins, histoire et culture*, Seuil, Paris, 1988, p. 28.

în domeniul arheologiei și artei, studiile lui Th. Papadopoulos și C. Kyrris asupra istoriei culturale și a sistemului educativ.

Trecând în țările anglofone, Marea Britanie l-a dat la începutul secolului al XX-lea pe J.B. Burry specialist în istorie administrativă sau pe J. Gill, D. Nicol, R. Browning cu cercetări pertinente în domeniul culturii. Tot în Anglia merită menționate Universitățile de la Oxford și Cambridge, iar la Birmingham există un centru de studii animat de A.M. Bryer, cu un colocviu bizantin anual.

În Statele Unite ale Americii toate marile Universități de la Princeton până la Los Angeles, au bizantiniștii lor, în marea lor majoritate proveniți din Europa, la care se adaugă binecunoscutul centru Dumbarton Oaks de la Washington, cel mai important din lume. Aici se află o colecție importantă de texte, o bibliotecă, facilități de cazare pentru cercetătorii din străinătate și de asemenea centrul publică o revistă *Dumbarton Oaks Papers*.

Așadar Bizanțul este prezent practic în întreaga lume. Există preocupări în acest domeniu chiar și în Australia, Canada, Africa de Sud, Japonia, Guadelupa și în unele țări arabe, aici neavând de-a face întotdeauna cu lucrări originale. Există și o *Asociație internațională de studii bizantine* care organizează congresele internaționale de studii bizantine în întreaga lume, primul având loc la București în 1924².

Periodizarea istoriei bizantine

Delimitarea în timp a Imperiului bizantin a fost destul de fluctuantă. Nu însă și pentru anul căderii sale: Imperiul ia sfârșit odată cu ultimul său suveran, Constantin al XI-lea, în dimineața zilei de 29 mai 1453. În schimb, data sa de naștere rămâne controversată, chiar dacă bizantinii nu au avut nici o ezitare asupra ei: Imperiul lor începe odată cu Augustus, fapt în bună parte adevărat pentru că evoluția de 15 secole, de la principat la ultimul basileu, a consemnat o serie de mutații fără a înregistra veritabile rupturi. Începutul istoriei bizantine este stabilit de diverși cercetători în funcție de momentul până la care ei consideră că se poate vorbi încă de Imperiul Roman. Ei s-au oprit la următoarele date:

- anul 284, momentul urcării pe tronul Imperiului Roman a împăratului Dioclețian (284-305), cel care a introdus o serie de reforme militare și administrative, care vor dura și în vremea succesorilor săi.
- anul 330, când a fost inaugurat orașul Constantinopol, noua capitală a Imperiului.
- anul 395, atunci când, după moartea lui Teodosie I cel Mare, Imperiul a fost împărțit în cel de Răsărit și cel de Apus.
- anul 476, care corespunde momentului căderii Romei în mâinile herulilor lui Odoacru și a ultimului împărat roman, Romulus Augustus.
- domnia împăratului Justinian, care reprezintă o etapă nouă pe plan militar, politic, cultural și artistic.
- anul 632, momentul declanșării cuceririlor arabe în Orient, cu consecințe economice și politice nefaste pentru Imperiul bizantin.
- prima jumătate a sec. al VIII-lea, mai precis anul 717, când pe tronul Imperiului a ajuns Leon al III-lea, inițiatorul iconoclasmului.

² Lista cercetărilor în domeniul Istoriei Bizanțului este mult mai mare. Prezentarea noastră este deosebit de sumară, cu atât mai mult cu cât nume, articole, studii, diferite apariții editoriale, conferințe, pot fi găsite relativ ușor prin intermediul mijloacelor moderne de informare.

După părerea noastră și a altor istorici, începutul istoriei bizantine trebuie așezat în timpul domniei lui Constantin cel Mare, mai precis odată cu întemeierea Constantinopolului. Transformarea vechiului Byzantium în capitala Imperiului a atras după sine o serie de schimbări structurale în organizarea administrativă, economică, militară, economică și politică a statului. Un alt element esențial care a avut loc tot acum, a fost introducerea creștinismului ca religie liberă prin edictul de la Milan și prin măsurile de sprijinire luate după aceea de Constantin cel Mare. Din punct de vedere teologic, Sinodul de la Niceea din 325, reprezintă și el o răscruce, întrucât este momentul din care religia creștină începe să se manifeste în mod liber, trecându-se de asemenea la elaborarea învățăturilor sale dogmatice. De aceea prima etapă din Istoria bizantină o putem delimita între 324 și 632, o perioadă numită și romană târzie, din cauza predominării elementelor romanice sau etapa proto-bizantină.

A doua perioadă este aceea a evului mediu bizantin care este cuprinsă între anii 632-1204, cu două etape: 632-1025, perioada evului mediu bizantin timpuriu și perioada medievală bizantină târzie, de la 1025 la 1204. Anul 1204 constituie momentul în care Imperiul bizantin este destrămat în urma cruciadei a IV-a și se formează pe o bună parte a teritoriului său Imperiul latin de răsărit cu capitala la Constantinopol și alte regate și despotate occidentale. Imperiul latin de răsărit va dura 57 de ani, până în anul 1261, când bizantinii vor reuși să recucerească Constantinopolul. De asemenea, anul 1204 reprezintă și momentul în care Imperiul bizantin, izgonit din Constantinopol și de pe o bună parte a Peninsulei Balcanice și a Asiei Mici, se va reorganiza în trei centre: Niceea, sub conducerea împăraților dinastiei Lascarizilor, Trapezunt condus de Comneni și Arta, în Epir, sub dinastia Anghelilor.

Etapa târzie bizantină este cuprinsă între 1204-1453, fiind caracterizată de numeroase dificultăți politice, economice și sociale, atât pe plan intern cât și pe plan extern. Ziua în care a căzut Constantinopolul nu va reprezenta și dispariția completă a Bizanțului, formula lansată de Nicolae Iorga, „Bizanț după Bizanț”, exprimând foarte bine continuitatea civilizației bizantine și după 1453, atât pe teritoriul fostului Imperiu, cât mai ales în teritoriile libere: Țările Române, Rusia, Italia.

Constantin cel Mare: monarhia creștină și orientală

Domnia lui Constantin cel Mare, care va transforma Imperiul păgân într-unul creștin, iar Roma va fi deposedată de primatul ei în favoarea Constantinopolului, marchează începutul istoriei bizantine. Trebuie însă menționat faptul că nu vom asista acum la o ruptură netă între istoria romană și cea bizantină: timp de trei secole până la eșecul lui Justinian în încercarea sa de a reface unitatea Imperiului, el va apărea mai degrabă ca o continuare a romanității. Timp de 300 de ani moștenirea Romei și a Greciei, amenințată de invaziile popoarelor barbare, a fost treptat transferată la Bizanț, iar Imperiul a căpătat caracterele esențiale ale Imperiului bizantin. De aceea fără să ne hazardăm putem spune că istoria bizantină are un sfârșit sigur: cucerirea Constantinopolului de către otomani pe 29 mai 1453. În schimb, actul fondator este crearea noii Rome decisă de către Constantin cel Mare, pe malurile Bosforului și care va purta numele său: Constantinopol, inaugurat pe data de 11 mai 330. Prin aceasta, împăratul urmărea apropierea de frontierele cele mai amenințate, Dunărea și Eufratul, fără a urmări neapărat crearea unui nou Imperiu.

În 330, Imperiul roman continuă. Atunci când valul invaziilor va acoperi partea occidentală a acestuia, iar vechea Romă va cădea în 476, Imperiul roman va continua în Orient: nu exista o altă soluție de continuitate.

Constantinopolul a fost întemeiat pe locul anticului Bizanț, dar locuitorii noii Rome ca și cei ai Imperiului nu-și vor lua numele de bizantini; ei vor fi în continuare romani, Imperiul lor va

rămâne Imperiul roman, iar împăratul va fi în continuare împăratul romanilor. Numai câțiva pasionați de literatura antică vor avea conștiința acestei îndepărtate preistorii a orașului și îl vor numi ocazional Bizanț.

Imperiul lui Constantin

Nici un suveran în istorie poate că nu merită mai mult titlul de «Mare» ca în cazul lui Constantin, deoarece în 15 ani el a luat 2 decizii care au modificat viitorul lumii civilizate. Prima a fost adoptarea creștinismului drept religie oficială a Imperiului roman. A doua a fost transferul capitalei acestui Imperiu de la Roma la Constantinopol. Aceste două decizii cu consecințele pe care le vom vedea pe parcurs, i-au conferit lui Constantin dreptul de a concura pentru titlul de omul cel mai influent în istorie.

Constantin cel Mare s-a născut în orașul Naissus din Moesia Superior (Niș, Iugoslavia) în jurul anului 274, ca fiul mai mare a lui Constantius Chlor și al Elenei. Ne aflăm în perioada în care Imperiul roman era condus de împărații Dioclețian și Maximian, cu titlul de *auguști* și de Galeriu și Constantius în calitate de *cezari*. Pentru o mai bună cunoaștere a treburilor statului, Dioclețian (284-305) prim august și împărat în Orient și-a luat un coleg cu titlul de *augustus* și anume pe Maximian, căruia i-a repartizat pentru administrare Apusul. Așa a luat naștere sistemul de conducere în doi, cunoscut sub numele de *diarhie*. Mai târziu fiecare august și-a luat câte un ajutor, cu titlul de *cesar*, și anume Dioclețian pe Galeriu, iar Maximian pe Constantius Chlor luând naștere conducerea în patru, *tetrarhia*.

La 1 mai 305 Dioclețian și Maximian se retrag iar în locul lor devin *auguști* Galeriu pentru Orient și Constantius Chlor în Occident. După moartea acestuia din urmă în anul 306, armata îl proclamă drept *august* pe Constantin care până la moartea lui Maximian își ia ca patron divin pe Hercule (protectorul socrului său, Constantin luând de soție pe fiica lui Maximian, Fausta). După această dată el se pune sub oblăduirea lui *Sol invictus* (soarele neînvins) divinitate orientală adoptată și de romani. În anul 311 el se aliază cu Licinius, noul *august* în Orient, după moartea lui Galeriu și luptă împotriva lui Maxentiu instalat la Roma după ce îl înlăturase pe Severus (adjunctul în calitate de cesar a lui Constantiu Chlor în Occident). La 28 octombrie 312 Maxentiu este înfrânt la Pons Milvius (Podul Vulturului) sau Saxa Rubra (stâncile roșii) pe Via Flaminia la aprox. 10-12 km. N-E de Roma. În acest loc Constantin are celebra viziune relatată de istoricul Eusebiu de Cezareea în lucrarea sa *Vita Constantini*, precum și de apologetul creștin Lactantiu, tutorele lui Crispus, fiul lui Constantin (*De mortibus persecutorum*).³ Evenimentul relatat în cele două lucrări constituie actul prin care s-a explicat convertirea lui Constantin cel Mare la creștinism. Unii pun însă la îndoială valoarea documentară a celor doi autori, mai ales a lui Eusebiu. Între argumentele pe care le aduc ar fi faptul că întâmplarea de la Pons Milvius nu este relatată de Eusebiu în *Istoria sa bisericească*⁴ de la 324, ori dacă ar fi avut loc, autorul nu ar fi trecut-o cu vederea. Deci ar fi vorba de o interpolare mai târzie în *Vita Constantini*. Noi trebuie însă să ținem cont de faptul că nucleul evenimentului a fost real, chiar dacă a cunoscut și unele înfloriri, dar despre el Eusebiu vorbește și în *Discursul* său festiv ținut cu ocazia a 30 de ani de domnie a lui Constantin⁵.

³ LACTANȚIU, *De mortibus persecutorum*, 48, în *Sources Chrétiennes*, 38, p. 132-134 și traducerea în limba română: LACTANȚIU, *Despre moartea persecutorilor*, ed. Amarcord, Timișoara, 2000.

⁴ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, traducere, studii și note de pr. prof. T. Bodogae, col. PSB, vol. 13, București, 1987.

⁵ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea Imperiului bizantin*, curs pentru anul I, secția Pastorală, Facultatea de Teologie Ortodoxă, București, 1993, vol. I, p.25.

Relevantă în această privință este și comportarea pe care a avut-o după acest eveniment Constantin cel Mare față de creștinism. El nu a repudiat dintr-o dată toată moștenirea păgânismului ci ca și tatăl său care fusese monoteist, el a continuat să considere soarele ca mediator vizibil între Dumnezeu suprem și oameni. El va înclina însă din ce în ce mai mult spre creștinism și dovada cea mai clară a atitudinii sale din această vreme o va constitui statuia sa din Forum, care după instrucțiunile sale trebuia să poarte în mână dreaptă o cruce. Bătălia de la Pons Milvius a făcut din Constantin stăpânul absolut al Europei. Ea a marcat totodată, dacă nu propria sa convertire, cel puțin momentul din care el a devenit protectorul creștinilor. La începutul lunii ianuarie a anului 313 Constantin părăsea Roma pentru Milan, unde va avea loc o întâlnire cu Licinius. Discuțiile au fost amicale cu atât mai mult cu cât Licinius se va căsători cu Constantia, sora lui Constantin. Această întâlnire a fost urmată imediat și de binecunoscutul edict de toleranță de la Milan⁶.

Cu toate acestea Licinius era un păgân convins și la scurt timp nu va mai accepta edictul, fapt atestat de inscripția de la Salsovia⁷. Textul acestei inscripții amintește și de un *dux Scythia*: «Dei Sanctis Solis/Simulacrum consecratum/die XIV kalendis Decembribus/debet singulis annis/iusso sacro Dominorum Nostrorum Licini Augusti et Licini Caesaris / ture cercisis et profu-/sionibus eodem die/a praepositis et vexillationibus dux/secutus iussionem describit» (chipul sfântului zeu Soare, consacrat la 18 noiembrie trebuie să fie închinat în fiecare an, după porunca sacră a stăpânilor noștri Licinius Augustul și Licinius Caesarul, cu tămâie, lumini și libații, în aceeași zi de către comandantii și detașamentele staționate în castrul Salsovia. Valerius Romulus, bărbat de rang equestru și ducele provinciei, urmând porunca a pus să se transcrie).⁸ Datorită încălcării înțelegerii religioase și politice în special, Constantin îl atacă pe Licinius și îl înfrânge la Carpus Ardiensis în 314: «...totuși Constantin...a pornit cu război împotriva lui Licinius...și luând în stăpânire toată Dardania, Moesia și Macedonia a ocupat numeroase provincii...»⁹; «Licinius cerea pace și promitea să îndeplinească cele cerute...pacea a fost încheiată de către cei doi cu condiția ca Licinius să păstreze Orientul, Asia Mică, Tracia, Moesia și Scythia Minor»¹⁰.

Din păcate relațiile dintre cei doi se vor deteriora din nou între anii 319-320, tensiunea atingând punctul maxim în 324, când în lupta de la Chrysopolis, de lângă Calcedon, Licinius este înfrânt. Rămas singur împărat, Constantin a instaurat monarhia ereditară, asigurată până în 361 de fiii săi, luând sfârșit în acest fel sistemul colegial de conducere, instaurat de Dioclețian¹¹.

⁶ Pierre MARAVAL, *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe*, PUF, Paris, 1997, p.6-7; Lector Dr. Adrian GABOR, *Biserica și Stat în secolul al IV-lea. Modelul teodosian*, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă Universitatea București*, 2001, p. 194-195; T. CHRISTENSEN, *The so-called Edit of Milan*, în *Classica Medevalia*, 35, 1984, p. 129-175.

⁷ Ioan BARNEA, Octavian ILIESCU, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 40.

⁸ Emilian POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII, descoperite în România*, București, 1976, p. 283-284.

⁹ FLAVIUS EUTROPIUS, *Brevium ab urbe condita*, X, 5, trad. GH. H. Șerban, ed. Istros, Brăila, 1997, pp. 219-220.

¹⁰ ANONIMUS VALESII, V, 18, în *Fontes Historie Daco-Romanae*, vol. II, București, 1964, 1970, p. 82-83.

¹¹ Dioclețian este autorul unor importante reforme atât administrative, cât și militare sau politice. Pe plan politic el a instaurat *tetrahia* sau conducerea în patru. De fapt nu era vorba de o divizare a Imperiului care rămânea *patrimonium indivisum* ci de o înmulțire cu patru a aceleiași conduceri. Potrivit acestei reforme Dioclețian guverna Egiptul, Siria și Asia Mică; Maximianus Italia și Africa; Constantius Galia și Britania; Galerius Illyricum. Împărțirea în patru nu a condus la o împărțire fiscală, economică și juridică a Imperiului. Decuziile erau luate de către *auguști*, iar *caesarii* trebuiau să le execute indiferent de la cine venea ordinul. Tetrarhia prezenta avantajul că asigura o stabilitate politică, în momentul retragerii *auguștilor*. La rândul lor, *caesarii* deveniți *auguști*, trebuiau să aleagă noi *caesari*, astfel încât exista o continuitate a împăraților, evitându-se luptele pentru putere.

Noua capitală a Imperiului

Alegerea anticului Bizanțion de pe malul vestic al Bosforului drept viitoarea capitală a Imperiului se explică prin rațiuni strategice și economice. De aici se putea supraveghea frontiera cea mai amenințată a Dunării de Jos și în același timp dușmanul persan. Schimburile comerciale dintre orașele din bazinul Mării Negre și Grecia nu se puteau face decât pe aici; nici o corabie nu putea trece dintr-o parte în alta fără asentimentul locuitorilor din Bizanț. Mai puțin de 6 ani au fost necesari între decizia de construire a noii Rome și inaugurarea din 11 mai 330. În jurul palatului, al bisericii și al hipodromului, zeci de mii de muncitori și artizani au lucrat zi și noapte pentru ca acest oraș să devină într-o oarecare măsură asemănător vechii capitale a Imperiului: Roma. Orașul va fi închinat de către întemeietorul său Sfintei Fecioare, iar cu prilejul inaugurării s-a săvârșit o slujbă în Biserica Sfânta Irina, în timp ce populația păgână s-a rugat pentru prosperitatea lui în templele autorizate să le folosească. Cu șase ani în urmă, Bizanțul nu era decât un orașel grecesc ca atâtea altele. Acum, reconstruit și rebotezat, el era «Noua Romă», aceasta fiind noua denumire oficială deja gravată pe unul din stâlpii curții de justiție recent construită¹². În vechea Romă, bineînțeles că cetățenii păstrau vechile privilegii, comerțul era același, portul Ostia rămânând deosebit de activ. Numai că mai multe familii senatoriale romane încep să ia drumul Bosforului, atrase de perspectiva locuirii într-un palat somptuos în noua capitală, sau de marile domenii din Tracia, Bitinia și Pont. În plus, un Senat incomparabil mai luxos îi aștepta în «Noua Romă». Succesul va fi deplin. La sfârșitul domniei lui Constantin în 337, orașul va număra deja mai multe zeci de mii de locuitori; la începutul sec. al V-lea zidurile construite de Constantin, care cuprindeau o suprafață de 750 ha., se vor dovedi prea strâmte; Teodosie al II-lea va dubla suprafața acestuia ajungând până la 1.450 ha., o nouă extindere având loc în sec. al VII-lea prin includerea cartierului de N. al Vlahernelor în care se afla celebrul sanctuar al Maicii Domnului. Strada principală era plină de porticuri și forumuri. Din păcate contrastul era evident între splendoarea palatelor și construcțiilor publice și micile locuințe din lemn. La început orașul va fi deosebit de aerisit, plin de grădini de agrement și de cele cu zarzavaturi, de terase cu viță de vie și livezi precum și de diverse culturi de câmp. Aceste caracteristici ale noii capitale le vom găsi și în timpul lui Justinian, când populația va ajunge la aprox. 400.000 de locuitori.

Creștinarea Imperiului

Prin Edictul de la Milan din 313, Constantin acorda creștinilor libertate de cult. La sfârșitul secolului al IV-lea Teodosie I va face din religia creștină singura religie autorizată: creștinismul înlocuia religia imperială. Universalismul religios se adăuga celui politic. Împărăția terestră era privită ca imaginea pământească a Împărăției lui Dumnezeu, iar împăratul devenea locotenentul lui Dumnezeu pe pământ; Biserică și Stat se completează și se întrepătrund. În timp ce legislația civilă se va ocupa de organizarea materială a Bisericii, decretele canonice devin legi civile.

Biserica urmează ca organizare pe cea de Stat: se aplică așa-numitul principiu al acomodării. Ea ia naștere în orașe și se organizează în acest cadru: conducătorul comunității locale este episcopul iar orașul este administrat bineînțeles prin episcopie. Biserică adoptă și modelul provinciei care regrupa mai multe orașe ce deveneau provincie ecleziastică sau bisericească; episcopul principalului oraș devenea episcop metropolitan, înconjurat de principalii săi sufragani. Adaptarea cadrului diocezan civil va fi ceva mai dificilă. Astfel Antiohia era în mod firesc în

¹² G. DAGRON, *Naissance d' une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, p. 34.

fruntea diocezei Orientului, precum Alexandria pentru Egipt. În schimb importanța pe care o capătă acum Cezareea în cadrul diocezei Pontului și Efesul în aceea a Asiei, umbrește într-o oarecare măsură Constantinopolul. În acest caz vedem cum funcționează din nou foarte bine principiul acomodării: fiind vorba de noua capitală, va evolua din sufragane al Heracleei Traciei în mitropolie; noțiunea de patriarhat se va degaja treptat, iar la Sinodul Ecumenic de la Calcedon din 451, se va fixa numărul de 5: Noii Rome se acordă rangul al doilea, vechea capitală își păstrează locul, organizarea globală începând să aibă un caracter politic.

Raporturile dintre Biserică și Imperiu vor depăși destul de repede cadrul administrativ. Episcopii sunt aleși din rândul aristocrației municipale, devenind în scurt timp membrii marcanți ai inteligenței orașelor. De fapt, creștinismul devine singura garanție a civilizației împotriva barbarilor: el salvează Imperiul roman, filozofia și etica cetății grecești de la distrugere. Pentru aristocrația orașelor, episcopul elenofon este de preferat soldatului barbar latinofon; el devine misionarul unei culturi cu care se identifică. Un prim exemplu în acest sens este Eusebiu, episcopul Cezareei, care-și va pune pana în slujba lui Constantin cu atâta entuziasm încât contrasta în mod evident cu atitudinea reținută a retorilor greci cu privire la puterea imperială. Astfel în multe situații și locuri, misionarul va fi acela care încheia procesul de elenizare.

Raporturile lui Constantin cel Mare cu Biserica

O religie care crește prin propria sa energie, cum era cazul religiei creștine, nu își putea dori altceva decât să fie liberă și în siguranță; acest lucru i-a fost acordat de către Constantin. De aceea, în vremea sa vedem cum în lumea romană se înmulțesc bisericile, are loc o activitate teologică intensă. El a favorizat pe creștini să intre în administrație și a încurajat chiar comunitățile compuse îndeosebi din creștini. Astfel portul creștin al Gazei, Maiuma, obține rangul de cetate, iar Orikistos, un sat din Frigia, primește rangul de *civitas*, «pentru că toți locuitorii sunt cunoscuți a fi adepți ai celei mai sfinte religii». Din păcate, în această perioadă se vor dezvolta și ereziile.

Astfel, în Nordul Africii, mai cu seamă în provincia Numidia, au apărut o serie de tulburări provocate de atitudinea aripei rigoriste a creștinilor, care pretindea că cei ce nu avuseseră un comportament demn în timpul persecuțiilor, considerați a fi niște trădători (*traditores*) și căzuți (*lapsi*), trebuie condamnați pentru totdeauna. Episcopul Cartaginei, Mensurius, era apărătorul tendinței moderate, dar după moartea sa, a fost ales ca episcop diaconul Cecilian în anul 312. La hirotonia sa a participat numai episcopul Felix dintr-un oraș mic pe nume Abtuni, fără să fi așteptat venirea celorlalți episcopi din Numidia, așa cum era normal. În plus, acest Felix era considerat a fi un *traditor*, iar Cecilian devenea automat tot un trădător care trebuia exclus automat din Biserică împreună cu partizanii săi. Acești episcopi au considerat hirotonia nulă și au ales în locul lui Cecilian pe Majorin, succedat la scurt timp de Donatus, de la care vine și numele acestei mișcări eretice. Chiar dacă a avut la prima vedere mai degrabă un caracter disciplinar, donatismul¹³ a căpătat în timp o formă doctrinară opusă credinței tradiționale. De aceea nu poate fi considerată ca o simplă schismă, ci ca o criză care are un aspect doctrinar evident. Pentru donatiști faptul de a fi *traditor* era o crimă, iar legătura cu cel care era considerat culpabil, însemna a fi la fel cu el. De aceea donatiștii se situau la un moment dat pe linia Sfântului Ciprian al Cartaginei (+258) care spunea că «în afară de Biserică nu este mântuire». Pentru că ei considerau că singura Biserică este cea a Sfinților, ei rebotezau pe cei care proveneau din comunitățile lui Cecilian și a succesorilor acestuia. Convingera lor că sunt singura Biserică, îi va conduce de-a lungul timpului la un conflict

¹³ W.H.C. FRIEND, *The Donatist Church. A movement of protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952, 1971, 1985; E.L. GRASMUCK, *Coercitio. Staat und Kirche in Donatistenstreit*, Bonn, 1964; J.L. MAIER, *Le dossier du donatisme, I: Des origines à la mort de Constance (303-361); II: De Julien l'Apostat à Saint Jean Damascène*, Berlin, 1987.

deschis cu puterea civilă. Astfel în anul 314, Constantin a convocat un sinod la Arles, unde au participat 33 de episcopi din Occident, care i-au condamnat pe donatiști. Mai târziu, în 316 este convocat un alt sinod la Milan, care confirmă hotărârile de la Arles. Prin libertatea în cult, pe care le-o acordă Constantin cel Mare în anul 321, se încerca o aplanare a tensiunilor, dar tulburările provocate de ei vor continua până în vremea invaziilor arabe.

O altă erezie ceva mai cunoscută a fost arianismul¹⁴. Cu acest nume distingem o doctrină apărută în sec. al III-lea în Siria și dezvoltată în secolul următor de către Arie, un preot din Alexandria. El nu admitea că cele 3 persoane ale Sfintei Treimi pot fi egale: el susținea că dacă Tatăl sau Dumnezeu este veșnic, atunci Fiul este creatura Tatălui, negând divinitatea celei de a doua persoane a Sf. Treimi. Arie este excomunicat de episcopul Alexandriei decizie ce va fi validată printr-un sinod local.

Criza ariană marchează debutul marilor controverse teologice, care vor persista pe durata a 5 secole, lăsându-ne ca moștenire scrierile inspirate ale Părinților bisericești și formulele adoptate la Sinoadele Ecumenice. Cauzele controversei care a luat naștere la Alexandria, capitala gândirii creștine, poate părea creștinilor de astăzi greu de înțeles, numai că pentru cei din secolul al IV-lea teologia reprezenta «o problemă de viață și de moarte, o îndatorire spirituală, o mărturisire a credinței lor, o soluție pozitivă la problemele lor de viață»¹⁵. În aceste dispute care aparent păreau că se opreau asupra unor termeni și definiții abstracte, participanții apărau și protejau de fapt sensul concret și esențial al creștinismului, care se rezumă în noțiunea de «mântuire». De fapt mântuirea nu rezultă dintr-un act magic, împlinit din exterior, ci depinde de gradul de acceptare și apropiere de către om al darului primit de la Dumnezeu. Teologia este expresia credinței Bisericii în termenii rațiunii, prin lărgirea acesteia până la dimensiunea Revelației, punerea ei în acord cu evidența adevăratei credințe. Credința precede teologia și pentru aceasta este unica rațiune care ne permite să vorbim despre o evoluție teologică, ca receptare, explicare și precizare progresivă a plenitudinii originale a credinței. Exemplele lui Origen sau Tertulian ne arată că primele tentative de explicare au fost imperfecte și chiar eretice. Aceasta ne permite să măsurăm întreaga dificultate în găsirea cuvintelor adecvate pentru exprimarea credinței. A fost nevoie de mai multe secole pentru remodelarea gândirii umane în spiritul creștinismului.

În secolul al II-lea, Apologeții, apărători ai credinței creștine în fața Imperiului și a societății, au încercat să explice credința în Treime plecând de la conceptul de *Logos*, familiar filozofilor greci. Hristos, Fiul lui Dumnezeu, este Cuvântul Tatălui, prin care Acesta a creat și mântuit lumea, fiind legătura Sa cu aceasta. În Cuvânt, noi Îl recunoaștem pe Dumnezeu și ne unim cu El. Pericolul într-o astfel de explicație ține de faptul că în filozofia greacă, conceptul de *Logos*, posedă o natură «instrumentală». *Logosul* este întotdeauna un intermediar, un principiu unificator, fără a fi o instanță independentă, cu o existență proprie. În Evanghelia după Ioan, „Cuvântul”, este înțeles în spiritul și în lumina Vechiului Testament, ca Dumnezeu dinamic, activ, ori în concepția grecilor El putea fi foarte ușor considerat o „calitate” divină sau o „forță” acordată omului Iisus pentru a se distinge de restul umanității. Altfel spus, conceptul de *Logos*, comun creștinismului și elenismului, trebuia să se debaraseze de sensul „cosmologic” pe care-l posedă în filozofia greacă¹⁶. Numai că Apologeților din secolul al II-lea le lipseau cuvintele filozofice necesare. Scrierile lor

¹⁴ Sintezele cele mai recente asupra acestei erezii ar fi: M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel quarto secolo*, Roma, 1975 ; R.P.C. HONSON, *The search for the Christian Doctrine of God, The Arian Controversy 318-381*, Edinburg, 1988; M.R. BARNES, D.H. WILLIAMS, *Arianism after Arius. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, Edinburg, 1993.

¹⁵ G. FLOROVSKY, *Les voies de la theologie russe*, Paris, 1991

¹⁶ P. AUBIN, *Le problème de la conversion. Etudes sur un thème commun à l'hellénisme et au christianisme des trois premiers siècles*, Paris, 1963, pp. 74-78. Pe această temă mai menționăm lucrările: G. ANDRESEN, *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos winder das Christentum*, Berlin, 1955; E. BEVAN, *Hellenism and Christianity*, Londra, 1921; J. CARCOPINO, *De Pytagore aux Apôtres*, Paris, 1956; H. CHADWICK, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, Oxford, 1966; E. HATCH, *The Influence of Greek Ideas on Christianity*, Londra, 1957.

erau uneori confuze și pline de ambiguități: perfect ortodoxe pentru Biserică, care le citea în termenii propriei credințe, ele puteau fi înțelese în exterior ca identificând pe Tatăl cu Fiul, în sensul în care un om poate fi identificat cu rațiunea sau gândirea sa.

Ceva mai târziu, la începutul secolului al III-lea apare în Occident, ceea ce s-a numit „monarhianism”, adică învățătura despre Treime care apăra „monarhia” Tatălui, motivată în acest demers de teama de a nu se îndepărta de monoteismul original, prin scandalul celor pentru care credința Bisericii apărea ca o credință în trei dumnezei. Monarhianiștii învățau că singur Tatăl era Dumnezeu; cu privire la învățătura despre Iisus Hristos și cea despre Duhul Sfânt ei erau divizați în două grupe: unii spuneau că Hristos era un om asupra căruia a coborât o forță divină, care a făcut din El Fiul lui Dumnezeu, unindu-L sub o formă deosebită cu Tatăl; alții considerau că Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt sunt trei „moduri” de manifestare în lume ale unicului Dumnezeu, descoperit mai întâi ca Tată, apoi ca Fiu și apoi ca Duhul Sfânt. Această doctrină a primit numele de modalism, iar promotorul ei a fost un preot din Roma, Sabelius, excomunicat de Biserică prin papa Calist (217-222).

De la lupta împotriva ereziilor au luat naștere primele încercări ortodoxe de a „descrie” taina Sfintei Treimi și de a o exprima într-un limbaj accesibil oamenilor. În Occident acest fapt s-a materializat în teologia lui Tertulian, înaintea trecerii lui la montanism, iar în Orient, în opera lui Origen. În ciuda eforturilor evidente, cei doi păcătuiesc prin același defect: amândoi admit identificarea lui Dumnezeu cu Tatăl, ceea ce constituia sursa monarhianismului. Gândirea era încă în urma credinței, cuvintele se dovedeau incapabile să exprime o experiență. Aceasta era situația la apariția arianismului: insuficiența limbajului antena o deviere a gândirii și implicit a credinței, denaturând adevărurile fundamentale ale revelației neo-testamentare. În acest sens criza ariană pune capăt acestor confuzii: ea da Bisericii posibilitatea exprimării credinței sale în Sfânta Treime.

Arie se înșela pentru că el adopta o apropiere exclusiv filozofică pentru rezolvarea problemei teologice a Treimii. În cele două adevăruri esențiale din viața creștină: unitatea lui Dumnezeu și mântuirea lumii prin Fiul, el vedea două principii abstracte. Monoteist convins, el nu era în sensul Vechiului Testament, ci în spiritul monoteismului filozofic, predominant în lumea elenistică. Era vorba despre recunoașterea Unului, acea unitate abstractă de la baza oricărei existențe, principiu și instanță, unificator al multiplului. Pentru Arie, Dumnezeu este Unul și nu poate exista în El multiplicitate: dacă El are un Fiu, Acesta este distinct de El, nu este Dumnezeu. Chiar dacă Fiul S-a întrupat pentru mântuirea oamenilor, El nu este Dumnezeu în sensul unic și absolut, așa cum putem vorbi despre Tatăl. Arianismul era o raționalizare a creștinismului, care convenea spiritului epocii printr-un monoteism strict. Prima reacție împotriva arianismului a fost o credință puternică, care nu vedea cu ochi buni pericolul distorsionării principiilor sfinte ale Bisericii. Arie a fost combătut chiar de propriul episcop, Alexandru al Alexandriei, numai că în acele vremuri exista o clasă de „intelectuali” care aspirau la explicarea „rațională” a credinței, deranjați de natura prea puțin filozofică a învățăturii Bisericii¹⁷. Erezia ariană le părea o interpretare „modernă”, susceptibilă s-o facă acceptabilă pentru cercul oamenilor instruiți. Din păcate, ceea ce la început părea o controversă localizată la Alexandria, se va întinde puțin câte puțin în tot Orientul.

Orientul creștin a avut mult de suferit de pe urma acestor neînțelegeri, iar împăratul Constantin se va hotărî în cele din urmă să intervină personal pentru păstrarea ordinii și liniștii în Imperiu. Ne putem imagina ce reprezenta acum pentru Biserică, după trei secole de persecuții convertirea împăratului. Împăratul și Imperiul deveneau deodată instrumentele providențiale ale Împărăției lui Hristos. Chiar dacă nu a putut sesiza personal fondul controverselor teologice, el a fost deosebit de afectat de noua disensiune apărută în sânul Bisericii. De aceea convoacă primul Sinod Ecumenic de la Niceea din anul 325, unde după lungi dezbateri învățătura lui Arie a fost condamnată și s-a adoptat formula că Fiul lui Dumnezeu este de o ființă cu Tatăl și deci, din veci cu

¹⁷ Alexandre SCHMEMANN, *Le chemin historique de l'Orthodoxie*, YMCA-PRESS, Paris, 1995, p. 95.

El. La sinod au fost alcătuite și primele 7 articole ale Simbolului de credință (Crezul), care sunt de atunci și până astăzi rostite în Biserică. Tot cu acest prilej s-a încercat să se stabilească și data Paștelui, care se ținea diferit în diverse locuri ale Imperiului și s-a hotărât ca întreaga creștinătate să sărbătorească această zi în prima duminică după lună plină, care urmează echinocțiului de primăvară. Dacă se întâmpla să coincidă această zi cu Paștele evreilor, atunci creștinii trebuiau să amâne sărbătorirea în Duminica următoare sau cu o săptămână mai înainte. După Sinod în anul 327, Constantin încearcă să readucă în Biserică pe Arie și pe discipolii săi, Eusebiu de Nicomidia și Teognis de Niceea, dar se opune episcopul Alexandru al Alexandriei și apoi succesorul său, Atanasie. Acesta din urmă va fi chiar exilat la Augusta Treverorum.

Importanța Sinodului de la Niceea este legată în primul rând de victoria Adevărului. Față de celelalte sinoade, de la cel de la Niceea nu ne-a parvenit nici un act sau protocol. Știm numai că arianismul a fost condamnat, iar în formula Crezului, a fost introdusă precizarea asupra relației dintre Tatăl și Fiul, în care Fiul este consubstanțial cu Tatăl (*homousios*), deci egal cu El în dumnezeire. Chiar dacă această condamnare a arianismului a fost fără drept de apel, termenul *homousios* a fost adeseori un prilej de scandal și de neînțelegere în sânul Bisericii. Confuzia va marca cei 56 de ani care vor separa lucrările primului Sinod Ecumenic de cel de-al doilea (381).

Cauzele externe ale acestei crize țin mai mult de faptul că arienii nu vor depune armele nici după condamnarea învățaturii lor. Intrigi subtile le vor permite să atragă de partea lor chiar și pe reprezentanții puterii politice. Studiind mai atent semnificația teologică a tulburărilor din această vreme, vom vedea că secolul al IV-lea a avut un rol pozitiv, demonstrând în condiții dificile puterea finală a Adevărului în viața Bisericii.

Majoritatea participanților la Sinodul de la Niceea au acceptat condamnarea lui Arie, care reprezenta o distorsionare evidentă a tradiției originale a Bisericii, dar aveau dificultăți în înțelegerea termenului de *consubstanțial*. Cuvântul fusese propus lui Constantin de un mic grup de teologi „luminați”, care înțelegeau că o condamnare a lui Arie era insuficientă, impunându-se de fapt folosirea unui concept fără echivoc. Pentru majoritatea episcopilor cuvântul era greu de înțeles, iar participarea lor la Niceea reprezenta condamnarea unei erezii. Chiar dacă sinodul s-a încheiat cu un succes, Constantin a comis o greșeală, aceea a exilării lui Arie și a partizanilor acestuia, confundând astfel judecata Bisericii cu cea a Cezarului. Acum vor interveni câțiva episcopi, prieteni ai lui Arie, în frunte cu Eusebiu de Nicomidia. Ei au acceptat hotărârile de la Niceea pentru că majoritatea participanților erau împotriva lui Arie, dar așteptau cu nerăbdare ziua revanșei. În aceste condiții cea mai eficientă metodă era intriga. Profitând de indiferența celorlalți episcopi față de formula pozitivă adoptată la Niceea, ei se vor concentra asupra grupului de teologi care înțelegea greutatea hotărârilor. Prima victimă care va cădea va fi Eustatie al Antiohiei, pe care au reușit să-l discrediteze în ochii împăratului și să-l exileze. După aceasta următoarele atacuri au fost îndreptate împotriva lui Atanasie, noul episcop al Alexandriei, principalul inspirator al termenului *consubstanțial*. Exilat de împărat, Atanasie va trece în ochii acestuia drept un rebel.

Urmările convertirii lui Constantin

Pe la sfârșitul sec. al IV-lea, în timpul păstoririi Sf. Ambrozie, episcopul Mediolanului, se vorbea despre o călătorie făcută de mama lui Constantin cel Mare, Sf. Elena, la Locurile Sfinte. Cu acel prilej ea ar fi găsit și Crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul, îngropată cu celelalte două ale tâlharilor. Locul exact al descoperirii i-ar fi fost arătat de un evreu. Pentru a ști care este Crucea cea

adevărată, a răstignirii Mântuitorului, Sf. Elena a făcut să se atingă de ea de trei ori trupul unui tânăr bolnav. Aceea care l-a vindecat a fost considerată Crucea lui Iisus. O parte din cunile Crucii au fost topite, iar materialul utilizat la o cască de fier a împăratului precum și pentru frâul calului. Sf. Elena ar fi murit la Constantinopol pe la vârsta de 80 de ani, corpul ei fiind așezat într-un sarcofag de porfiră și transportat la Roma. Astăzi în Muzeul Vaticanului se poate vedea un sarcofag de porfiră atribuit Sf. Elena.

Revenind la fiul său Constantin, convertirea sa a fost un act de o importanță capitală. Până atunci creștinii constituiau o minoritate în Imperiu și aparțineau mai cu seamă populației modeste de la orașe. Aristocrația senatorială era în marea ei majoritate păgână, în afară poate de Africa și Egipt. În aceste condiții șansele creștinilor de a avea un împărat dintre ei erau mici și fără un împărat creștin convertirea populației ar fi fost încă multă vreme amânată. Prin convertirea lui Constantin la creștinism s-au modificat și raporturile dintre Biserică și Stat. Sopotindu-se slujitorul lui Dumnezeu, responsabil în fața Lui de buna rânduială în Biserică, el nu a ezitat niciodată să intervină în treburile acesteia în mod hotărâtor cum a fost cazul cu convocarea Sinodului de la Niceea. El a creat precedentul după care numai împăratul putea să convoace un Sinod Ecumenic, iar Biserica a acceptat autoritatea sa fără discuție.

Politica internă a împăratului Constantin cel Mare

Grija deosebită pe care a manifestat-o Constantin pentru Biserica creștină, străduindu-se să contribuie la asigurarea unității sale, pornea nu numai dintr-un adânc sentiment religios, ci și din necesități practice, politice. El era convins că unității Imperiului, trebuie să-i corespundă unitatea de credință. Apărarea Imperiului, ordinea și unitatea sa internă, au fost țeluri urmărite în tot cursul vieții sale de Constantin cel Mare. Pe plan administrativ și militar el a păstrat orientările generale ale lui Dioclețian (împărțirea Imperiului în peste 100 de provincii, guvernate de conducători laici-praesides și militari-duces, apoi gruparea acestora în unități mai mari numite dioceze). De aceea în literatura de specialitate toate acestea sunt cunoscute sub numele de reformele dioclețiano-constantinopolitane. Tot lui Constantin cel Mare i se atribuie și înființarea între anii 318-326 a *prefecturilor praetorio*, adică unități administrative mai mari decât diocezele. La început au fost înființate trei: a Orientului, care cuprindea tot Orientul (Armenia, Palestina, Siria și Egiptul), Asia Mică și Balcanii; a Italiei, în care intra Italia și Nordul Africii (Mauritania, Numidia și Libia); a Galiei, cu Spania, Galia, Britania și o parte bună a Germaniei. După 326 au mai fost formate încă două: prefectura Iliricului (partea de Vest a Pen. Balcanice) și prefectura Africii în Apus, desprinsă din cea a Italiei. Numărul prefecturilor a variat, iar la sfârșitul secolului al IV-lea (395) vor rămâne stabile 4: Illiricum și Orientul care vor aparține Împăratului din Răsărit, Galia și Italia, sub conducerea Împăratului de Apus. La conducerea *prefecturii pretorio* se afla un *prefect pretorio*, iar o *dioceză* era condusă de un *vicar*.

În domeniul economic Constantin ia o serie de măsuri cu scopul de a consolida procesul de stabilizare a prețurilor, inițiat de Dioclețian printr-un edict în anul 301, iar în domeniul financiar emite moneda de aur cunoscută sub numele de aureus sau solidus, ce va rămâne etalonul de schimb pentru lumea de atunci până în vremea împăraților Comneni. Tot Constantin va emite și o monedă nouă de argint (*siliqua*) și una de bronz (*follis*), care vor reprezenta banii obișnuiți folosiți în afacerile curente.

În raporturile cu Licinius, Constantin a fost o vreme destul de apropiat cu atât mai mult cu cât sora sa Constantia era soția acestuia. Cu toate acestea raporturile dintre cei doi s-au deteriorat după 320. Cauzele disensiunilor dintre ei sunt multiple, dar una dintre cele mai importante a fost atitudinea dușmănoasă adoptată de Licinius față de creștini. Conflictul dintre cei doi va atinge

punctul maxim în anul 324, când la Chrysopolis, lângă Calcedon, Licinius este înfrânt după o luptă crâncenă. Rămas singur împărat în anul 324 peste tot Imperiul, Constantin va instaura monarhia ereditară, asigurată până în 361 de fiii săi. Astfel ia sfârșit sistemul colegial de conducere instaurat de Dioclețian.

Constantin cel Mare a murit în 337, fiind singurul dintre toți împărații Romei care l-a preaslăvit pe Dumnezeu, Împăratul a toate.

Limesul dunărean în vremea lui Constantin cel Mare

Din cele mai vechi timpuri spațiul danubiano-pontic a constituit un punct de interes pentru Imperiul roman, mai ales datorită coloniilor grecești, importante centre comerciale. Acestea au intrat în sfera de influență romană în anul 71 î.d.Hr., dar întreg spațiul a fost cucerit de împăratul Traian (98-117d.Hr.) În perioada imperială Statul roman prefera să-și întindă frontierele de-a lungul unor obstacole naturale, cum ar fi fluviile, pe malul cărora să ridice fortărețe și castru organizate în *limes*¹⁸. Elementele componente ale unui limes erau: valul (*vallum*), castru (*castrum*), castelele (*castellum*), turnurile (*burgi, turris*) și șanțul (*fossa*). În spatele valului erau construite, la distanțe ce puteau varia între 5 și 10 kilometri, castru și turnurile de supraveghere care utilizau diverse mijloace de semnalizare, iar mișcarea trupelor se efectua pe drumul strategic (*via*) ce unea castru, urmând castru și linia limesului¹⁹. Limesul dobrogean a cunoscut o evidentă deteriorare în timpul invaziilor carpo-goto-costoboco-sarmatice din 242 și 245-247, fapt dovedit și de descoperirile arheologice din Dobrogea²⁰. Refacerea limesului s-a făcut după 50 de ani în vremea lui Dioclețian (284-305) și Constantin cel Mare (306-337).

Principala sursă despre organizarea militară a teritoriului dobrogean în secolul al IV-lea o constituie *Notitia Dignitatum*²¹ care este datată din vremea lui Constanțiu al II-lea (337-361), la care se adaugă informațiile oferite de *Itinerarium Antonini* alcătuit pe baza unui model din vremea lui Dioclețian²². *Notitia Dignitatum* ne arată că la Noviodunum se afla comandantul legiunii I Iovia, la Troesmis se afla comandantul legiunii a II-a Herculia, iar *Itinerarium Antonini* situează la Noviodunum legiunea a II-a Herculia, iar la Troesmis legiunea I Iovia. De aici rezultă că unul din cele două izvoare literare prezintă unele informații greșite. Rezolvarea acestei probleme a fost adusă de descoperirea unor inscripții, dintre care una la Troesmis: “Dis Manibus/Valerio Thumpo qui militavit in legione XI Claudia lectus in sacro/comitatu lanciarius deinde protexit/annis V missus praefectus legionibus II Herculiae/egit annis/XXXXV mensibus III diebus XI Aurelius...” “...zeilor Mani. Lui Valerius Thumpus, care a fost ostaș în legiunea XI Claudia, ales apoi lăncier în trupele de gardă ale împăratului, după aceea a fost protector timp de 5 ani, lăsat la vatră și apoi făcut prefect al legiunii II Herculia, în care funcție a rămas doi ani și jumătate, încetând din viață, în vârstă de 45

¹⁸ Cu un sens exclusiv civil, termenul este folosit pentru prima dată în perioada republicană, desemnând frontiera de la Est la Vest dintre două provincii. Cf. François-Oliver TOUATI, *Vocabulaire historique du Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam)*, Paris, 2000, p. 184.

¹⁹ D. M. PIPPIDI, *Dicționar de istorie veche a României, (paleolitic-secolul al X-lea)*, București, 1976, pp. 373-374.

²⁰ E. CONDURACHI, *Șantierul arheologic Histria (1954)*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, VI București, 1955, nr. 3-4, p. 528-529; Gheorghe ȘTEFAN, *Șantierul arheologic de la Histria*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, V (1954), nr. 1-2, p. 78; Iorgu STOIAN, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 50; Al. SUCEVEANU, C. SCORPAN, *Stratigrafia Histriei romane târzie în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central*, în *Pontica*, IV, (1971), p. 137-153; V.H. BAUMANN, *Cercetările arheologice de pe valea Teliței (jud. Tulcea); Sondajul de la Frecăței*, în *Peuce (Studii și comunicări de istorie și arheologie)*, Muzeul Delta Dunării, Tulcea, X, 1991, p. 157..

²¹ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol II, p. 207-213.

²² *Fontes ad Historiam dacoromaniae Pertinentes I Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*, București, 1964, 787 p.

de ani, 3 luni și 11 zile. Aurelius i-a pus lespedea de mormânt...”²³. Apariția limesului scitic se datorează numeroaselor invazii ale bastanilor, goșilor, carpilor și sarmaților din 280-295, înăbușite de armatele imperiale conduse de augustul de Răsărit și de caesarul Galerius, care-și mută capitala la Sirmium.

Textele care menționează refacerea limesului sunt dublate și de mărturiile arheologice. Astfel au fost descoperiți stâlpi militari cu numele lui Dioclețian la Tomis, pe drumul ce leagă Tomisul de Histria, la Arrubium, la Carsium și la Tegulicum²⁴. În anul 1987, la Dunăvăț, cercetările arheologice au scos la iveală o inscripție edificatoare pentru lucrările efectuate pe limesul scitic în timpul tetraheriei. Textul relatează despre întemeierea cetății de aici, a Halmyrisului, întâlnită în antichitate și cu alte nume precum Salmorus sau Thalamonium²⁵. Mulți cercetători atribuie acestei perioade și începutul lucrărilor de refacere la o serie de cetăți precum Carsium, Capidava, Dinogetia, Tropaeum Traiani, Noviodunum și Troesmis²⁶, lucrări care au fost terminate în timpul împăratului creștin Constantin cel Mare.

Ridicarea din temelii a unor cetăți din Dobrogea în vremea lui Constantin cel Mare rezultă din inscripția descoperită la Tropaeum Traiani, datată 315-317. Redăm în continuare un fragment al ei: “Romanae securitas libertatisque vindicibus/Dominis nostris Flavio Valerio Constantino et Liciniano/Licinio piis felicibus aeternis Augustis/quorum virtute et providentia edomitis/ubique barbarum gentium populis/ad confirmandam limitis tutelam etiam/Tropaensium civitas auspicate a fundamentis/feliciter opere constructa est” (“...Fiind apărători ai securității și libertății romane Domnii noștri Flavius Valerius Constantinus și Licinianus Licinius, pioși, fericiți și veșnic auguști, prin a căror virtute și înțelepciune au fost supuse pretutindeni popoarele de seminție străină, în scopul asigurării durabile a fost zidită cu succes, din temelii și cetatea Tropeenilor, pe vremea când prefectii ai pretoriului erau Petronius Annianus, bărbat de rang senatorial și Iulius Iulianus, bărbat de rang ecvestru, prea credincioși vouinței divine a acestora)²⁷. Asupra conținutului acestui fragment, istoricul Ioan Barnea emite ipoteza că goșii pătrunseseră la Sud de Dunăre, în toamna anului 314, chemați în ajutor de Licinius, în luptele sale cu Constantin. După ce a fost restabilită pacea între cei doi, trupele unite au pornit împotriva goșilor²⁸. În amintirea acestei victorii Constantin a luat titlul de *Gothicus Maximus*. În ceea ce privește a doua parte a inscripției, ea ridică unele semne de întrebare asupra dimensiunilor limesului scythic, mai ales datorită termenului de *tutelă* ce înseamnă pază, apărare, ajutor și sprijin²⁹. Acest cuvânt împreună cu celelalte *ad confirmandam limitis* exprimă ideea că cetatea a fost construită pentru a reprezenta un sprijin al zonei de frontieră. *Civitas*

²³ Emilian POPESCU, *Op. cit.*, p. 247.

²⁴ Radu VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 286.

²⁵ *Tabula Imperii Romani: Romula-Durostorum-Tomis*, Bucurest, 1969, p. 63. Fragmentul edificator din această inscripție este: “Imperatoribus Caesaribus. Caio. Aurelio, Valerio, Diocletiano/et Marco Aurelio, Maximiano. Piis felicibus invictis Augustis/ et Flavio Valerio Constantio et Galerio Valerio Maximiano/nobilissimis Caesaribus Germanicis Maximis, Gothicis Maximis, Sarmaticis Maximis, Britanicis Maximis, Persicis/Maximis post debellatas hostium gentes/pro futurum in aeternum reibulicae/praesidium constituerunt”, “...Împăraților Caesari, lui Caius Aurelius Valerius Diocletianus și lui Marcus Aurelius Maximianus, pioșilor fericiți și neînfrânți Auguști și lui Flavius Valerius Constantius și lui Galerius Valerius Maximianus, celor mai nobili Caesari, marilor învingători ai germanilor, marilor învingători ai goșilor, marilor învingători ai sarmaților, marilor învingători ai britanicilor, marilor învingători ai perșilor care după ce popoarele dușmane au fost înfrânte au pus apărarea care va fi în folosul statului pentru eternitate”. Despre această inscripție a mai scris un articol și Mihail ZAHARIADE, *Inscripția de fundație din timpul primei tetraherii de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea)*, în *Pontica*, XXVII (1984), p. 181-182.

²⁶ Andrei ARICESCU, *Noi date despre cetatea Hârșova*, în *Pontica*, IV (1971), p. 356; Gr. FLORESCU, *Capidava. Raport asupra activității din 1956*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, II, București, 1958, p. 556; P. DIACONU, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, vol. I, p. 14; Gh. ȘTEFAN, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, în *SCIV*, V, 1954, nr. 1-2, p. 164.

²⁷ Emilian POPESCU, *Op. cit.*, p. 184.

²⁸ Ioan BARNEA, *Preocupări ale Sfântului Constantin cel Mare la Dunărea de Jos*, în *M.O.*, XXXII (1980), nr. 1, p. 2.

²⁹ G. GUTU, *Dicționar Latin-Român*, București, 1983, p. 1258.

Tropaensium se afla la o distanță de aproximativ 20 de kilometri în linie dreaptă față de Dunăre, putând fi considerată drept componentă a limesului scythic³⁰. Ipoteza rămâne valabilă și pentru alte cetăți precum Ibida, Ulmetum și Zaldapa³¹, aflate într-o situație asemănătoare cu cea a cetății Tropaeum.

Importanța limesului scythic este arătată și de numirea lui Flavius Dalmatius, fratele vitreg al lui Constantin cel Mare în funcția de comandant al malului gotic (*ripam Gothicum Dalmatius*)³². Pornind de la descoperirile arheologice care atestă existența goților în Nordul Dunării și de la faptul că acestui frate al lui Constantin i se rezervase după moartea împăratului administrarea provinciilor din Moesia Secunda și Scythia Minor, termenul de *ripa gothica* poate fi aplicat asupra întregii linii a Dunării de la vărsarea Oltului până în Delta. De asemenea, liniștea asigurată de victoriile obținute asupra sarmaților și goților au permis consolidarea unor vechi fortărețe și ridicarea altora. Putem aminti în acest sens așa-numitele castre și *castella*, nu numai pe malul drept al fluviului, dar și pe cel stâng, cum este castrul de la Barboși, situat în apropiere de Dinogetia, unde este atestată o ultimă fază de viețuire în prima jumătate a secolului al IV-lea. Dintre celelalte cetăți ridicate din temelii sau reconstruite, avem informații sigure despre Flaviana identificată cu satul Rasova, de pe malul lacului Baciul în punctul “Pescărie” și despre Constantiniana Daphnae³³.

Efortul de reconstrucție este însoțit în perioada domniei lui Constantin cel Mare de o circulație monetară intensă și de prezența pe limesul scitic a unui important efectiv de trupe auxiliare. În Scythia Minor sunt menționate acele unități de cavalerie *cunei equitum*, care erau formate din *stabliesiani*, proveniți din gărzile imperiale și *stratores*, proveniți din rândul gărzilor provincile. Chiar dacă în *Notitia Dignitatum*³⁴, apare un singur *cuneus equitum catafractorium* la Arrubium, la Histria s-a descoperit o inscripție din perioada tetrahiei, despre un *cuneus equitum catafractorium*, cu numărul XII, care-și avea sediul în castelul de la Trimamium. Situația poate fi explicată prin faptul că mutarea unității dintr-o cetate din interiorul provinciei într-una de pe limes, transformată în trupă de manevră era un procedeu întâlnit destul de des. Tot *Notitia Dignitatum* menționează o a doua categorie de trupe auxiliare staționate pe limesul scitic și anume aceea numită *milites*, unități exclusiv de infanterie asemănătoare cu *auxilires* din Moesia Prima. S-a sugerat la un moment dat posibilitatea ca *milites* să fi provenit din transformarea unor trupe retrase din legiunile de graniță în unități de sine stătătoare și prin desprinderea unor efective din *auxilia*. Divizarea unei cohorte mai vechi, prezentă în vremea lui Constantin cel Mare în regiunile de Nord-Vest ale Scythiei sau recrutarea din rândul populației locale a dus la formarea celor două unități *milites Scythici*³⁵. Din aceste câteva exemple putem vedea cum prin inițitive de reconstrucție, misiuni militare ofensive, numărul mare de trupe staționate în zonă, împăratul Constantin cel Mare a fost creatorul limesului scitic³⁶.

³⁰ G. MURNU, *Noi săpături în cetatea Tropaeum Traiani. Canalul cetății*, în *BCMI*, IV (1911), pp. 1-12; Vasile PÂRVAN, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, în *BCMI*, IV (1911), pp. 1-12; Al. BARNEA, *Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani*, în *Pontica*, X, (1977), pp. 349-357.

³¹ Andrei OPAIȚ, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, în *SCIVA*, XXII (1991), pp. 21-56; Vasile PÂRVAN, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, în *AARMSI*, s. II, XXXIV (1911-1912), pp. 497-608; IDEM, *Cetatea Ulmetum, Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912-1913*, în *AARMSI*, s. II, XXXV (1913-1914), pp. 245-420.

³² *Anonimus Valesii*, VI, 35, în *FHDR*, vol. II, pp. 48-49.

³³ Petre DIACONU, *În căutarea Dafnei...*, în *Pontica*, IV (1971), p. 317. Prin intermediu argumentelor de ordin literar sau a celor arheologice, cetatea este identificată cu Sucidava (Pârjoaia-Izvoarele).

³⁴ *Notitia Dignitatum*, XXXIX, 16, în *FHDR*, vol. II, pp. 208-209.

³⁵ *IBIDEM*, pp. 210-211.

³⁶ A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire. A social economic and administrative survey*, Oxford, 1964, vol. I, p. 99.

Imperiul bizantin sub urmașii lui Constantin cel Mare

Constantin cel Mare fondatorul Imperiului creștin oriental a lăsat urmașilor săi ca principală sarcină apărarea lui împotriva ereziilor și a invaziilor barbare. În plus, la moartea sa, Imperiul nu avea încă un Augustus desemnat. În anul 335, cu prilejul sărbătoririi a 30 de ani de domnie, împăratul defunct a împărțit Imperiul între cei trei fii ai săi și cei doi nepoți, fără să fi indicat fiului cel mare, Constantin al II-lea, că ar avea drepturi deosebite. Nepoților Dalmatius și Hanibalianus li s-a refuzat din start de către armată un rol politic. Astfel cei trei frați s-au întâlnit la Viminacium, în Moesia Superior și și-au împărțit teritoriile moștenite de la tatăl lor astfel: Constantius al II-lea (337-360) a avut mai întâi Orientul (Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul) la care se adăuga Tracia, iar mai apoi tot Imperiul. Constantin al II-lea (337-340) primește Occidentul (Bretania, Galia, Spania), iar Constans (337-350), care avea numai 14 ani primește Italia, Africa și Illyricul Oriental. Constans își fixează mai întâi capitala la Sirmium, iar mai târziu la Roma. Cucerind Nordul Italiei, Constantius al II-lea și Constans domnesc fiecare în bună înțelegere, cu toate că între ei existau deosebiri de credință, Constans fiind ortodox iar Constantius al II-lea arian. Dorința de a scăpa de sub tutela fratelui său, Constantin al II-lea, îl va determina pe Constans să declanșeze un război fratricid, soldat cu moartea celui din urmă în anul 350.

Rămas singur împărat Constantius al II-lea are de făcut față unor situații delicate de natură politică și militară, atât în Occident cât și în Orient. Începând cu anul 338, când Sapor al II-lea asediază cetatea Nisibis, conflictul cu perșii va fi practic permanent până în 350.

În ceea ce privește situația Imperiului la Dunărea de Jos, putem spune că sub Constantius al II-lea este continuată politica dusă de Dioclețian și de Constantin cel Mare. El instalează noi trupe în Scythia Minor cum ar fi *milites primi Constantiniani*, la Noviodunum. În această perioadă a fost renovată cetatea Capidava, iar Constantiniana, oraș de pe malul Mării Negre, la N. de Histria, pare să fi fost refăcută tot acum. O importantă inscripție descoperită pe teritoriul cetății Troesmis, ne dă amănunte interesante cu privire la măsurile suplimentare întreprinse de Constantius pentru paza acestor locuri de graniță. Măsura se impunea pentru a face față goșilor, care adesea năvăleau dincolo de fluviu, treceau Dunărea pe furiș, primejduind viața pașnică a locuitorilor din această zonă.

Pe plan religios, Constantius al II-lea a continuat să sprijine activ creștinismul, dar spre deosebire de tatăl său el a fost adeptul arianismului. El a căutat să promoveze această erezie, reușind către sfârșitul domniei s-o impună ca doctrină oficială a Imperiului. Prin faptul că a încercat să impună o linie de conduită favorabilă arienilor, mulți l-au considerat intervenționist, fiind chiar asimilat cu “primul caz de cezaro-papism”³⁷. Cearta dintre niceeni și arieni va continua, Sfântul Atanasie reîntors din exil în 338 fiind nevoit să facă față reacției violente a arienilor. Aceștia din urmă se vor împărți tot acum în două grupe: semiarieni, care admiteau numai o asemănare între Fiul și Tatăl, numiți eusebieni deoarece îl aveau în frunte pe Eusebiu de Nicomidia și arieni radicali, sau eunomieni, de la numele conducătorului lor Eunomiu; aceștia din urmă considerau că între Tatăl și Fiul există o deosebire fundamentală, de substanță. Prin hotărârea împăratului, Sf. Atanasie este alungat iar în locul său este pus Grigorie. Atanasie fuge în Italia, unde cere ajutorul papei Iulius, care îl găsește nevinovat (340). În Orient, episcopii țin mai multe sinoade, în care se încearcă alcătuirea unui Crez propriu. În Occident, papa îl convinge pe Constans să facă presiuni asupra fratelui său Constantius al II-lea, pentru a fi convocat un sinod care să discute cazul lui Atanasie. În 342 sau 343 are loc un sinod la Sardica (Sofia), la care participă și Atanasie. Din cauza neînțelegerilor reprezentării celor două părți a Imperiului se adună separat. Occidentalii îl declară pe Atanasie nevinovat, iar orientalii după mai multe ședințe se mută la Adrianopol, unde îl condamnă

³⁷ A. PIETRI, *Histoire du christianisme des origines à nos jours: naissance d'une chrétienté (250-430)*, Paris, 1995, p. 289.

pe Atanasie și alcătuiesc un nou Credo. La moartea lui Grigorie în 345, sub presiunea fratelui său, Constantius permite lui Atanasie să-și ocupe scaunul din Alexandria. Din păcate lucrurilor nu se vor opri aici, în urma sinodului de la Rimini din 356 cu episcopii occidentali, Constantius al II-lea îl va exila pe Atanasie pentru a treia oară. Tot sub presiunea lui Constantius al II-lea, la un alt sinod de la Seleucia din Palestina, se va adopta ca formulă de credință oficială arianismul.

În ceea ce privește atitudine față de păgânism putem spune că succesorii lui Constantin cel Mare au fost mai degrabă defavorabili, dar măsurile lor au fost de multe ori lipsite de coerență. O lege din vremea lui Constant din 341 prevedea abolirea superstițiilor și a sacrificiilor, fără a fi vorba aici de o interdicție absolută a tuturor cultelor păgâne; era vorba probabil de o reînnoire a prevederilor din vremea lui Constantin cel Mare privind sacrificiile sângeroase și alte practici păgâne³⁸.

Constantius al II-lea moare în 361 într-o luptă cu vărul său Iulian, cel care îi va fi succesor.

Iulian Apostatul (361-363)

Iulian Apostatul era fiul lui Iulius Constantius (frate vitreg cu Constantin), primind o educație creștină aleasă. Din păcate în 351 se convertește în secret la păgânism și frecventează pe unii filozofi din Asia Mică. De asemenea se simte atras de taumaturgul Maximus din Efes, care l-a învățat cum să comunice cu zeii. Convertirea sa la păgânism, de unde își va lua și numele de „Apostatul”, pare să fi fost determinată de aversiunea pe care o avea față de Constantius, cel care omorâse mai mulți membri ai familiei sale, apoi imaginea negativă oferită de disputele teologice. Studiile sale literare și filozofice la Marcellum în Capadocia (unde fusese exilat după masacrarea familiei sale) iar apoi la Efes și Atena, l-au condus către o formă de religiozitate particulară dominată de neo-platonism³⁹. Particularismul acestei alegeri consta într-o filozofie de tip spiritual, o apropiere de mistere realizându-se prin ritualuri secrete, practici magice, prin care era invocată puterea zeilor și a demonilor pe pământ și în sufletele celor inițiați⁴⁰. De asemenea, credința lui Iulian era sincretistă, amestecând elemente preluate din oracolele caldeene, cu religiile orientale și misterele, mitologie clasică cu orfism, doctrinele lui Pitagora cu cele ale lui Platon. Teologia sa pe care o putem califica de tip gnostic-păgân, avea pronunțate caractere monoteiste, fiind apropiată mai degrabă de creștinism decât de păgânismul clasic: Iulian îl venera pe Zeus (tatăl), pe Helios (fiul asemenea tatălui, mediator între ideea binelui și creație) și un al treilea ipostas, mama zeilor, o fecioară născută fără mamă.

După ce în noiembrie 361 este desemnat succesorul lui Constantiu al II-lea, Iulian a încercat să restaureze păgânismul. În acest sens își asumă în mod deplin titlul de *pontifex maximus* anulând măsurile luate anterior împotriva religiei tradiționale, deschizând templele și obligând pe creștini la restituirea clădirilor și materialelor care le fuseseră oferite după confiscarea acestora de la păgâni. Măsurilor de restituire, Iulian a adăugat o serie de favoruri: donații de bani pentru construcția și repararea templelor, scutiri fiscale pentru orașele majoritar păgâne, angajarea preferențială a funcționarilor păgâni. Ceea ce urmărea Iulian era o reformă religioasă și morală, inspirată în bună parte tot din creștinism. Astfel încearcă mai întâi să reformeze clerul păgân, instituind în fiecare provincie un fel de șef al preoților, care asemenea episcopului mitropolitan supraveghea activitatea celor subordonați. Acest cler beneficia de cantități anuale de grâu și de vin, iar surplusul trebuia împărțit săracilor. Iulian impunea preoților păgâni și o serie de datorii culturale:

³⁸ Pierre MARAVAL, *Op. cit.* p.12.

³⁹ *IBIDEM*, p. 13.

⁴⁰ *IBIDEM*.

învățarea cântărilor, rugăciunea de trei ori pe zi, postul, studiul filozofilor recomandați (erau exceptați Epicur și scepticii), interdicția citirii romanelor. Cei care nu respectau aceste recomandări riscau excluderea din cler. Față de creștinism Iulian a fișă o orecare toleranță contrazisă însă de măsurile pe care le va lua. Atitudinea sa a fost mereu însoțită de suprimarea unor hotărâri luate în vremea lui Constantin cel Mare: amenzi mari erau date comunităților creștine care distruseseră templele păgâne, li se interzice creștinilor exercitarea meseriei de profesor⁴¹, iar în ultimele luni de domnie Iulian exclude pe creștini din funcțiile importante ale Statului și nu le mai permite să săvârșescă înmormântări în timpul zilei. La începutul anului 363 Iulian a permis evreilor reconstruirea templului din Ierusalim, inițiativă eșuată în urma unui cutremur de pământ⁴². Consecințele acestui demers au fost grave pentru evrei, căroră li s-a reproșat ulterior alianța cu un împărat anticreștin. Ostilitatea lui Iulian față de creștini mai poate fi observată și din propria lucrare polemică intitulată *Împotriva galileenilor*⁴³.

Politica anticreștină a lui Iulian a făcut numeroase victime printre creștini: mulți episcopi au fost exilați, au fost distruse biserici (la Panias, la Damasc, în Samaria) unii episcopi au fost masacrați⁴⁴ iar în Dobrogea Sf. Emilian a fost martirizat la 18 iulie 362 în localitatea Durostorum (Silistra).

Campania militară împotriva perșilor din primăvara anului 363, ar fi trebuit să reprezinte în viziunea lui Iulian, o probă că zeii păgâni îi susțin pe adoratori. Până la urmă totul s-a încheiat cu un dezastru, sancționat prin pierderea provinciilor orientale ale Imperiului. Pe 26 iunie 363, în timpul unor tratative cu perșii, Iulian este asasinat⁴⁵, iar odată cu moartea sa se pune capăt unei scurte perioade de reconsiderare a creștinismului în Imperiu.

Valens (364-378)

Trecerea de la domnia lui Iulian la cea a lui Valens a fost făcută de împăratul Iovian, creștin care a domnit foarte puțin (363-364), găsindu-și sfârșitul în Galia. În ceea ce-l privește pe Valens (364-378) a avut de luptat împotriva goșilor la Dunărea de Jos. De fapt, după moartea lui Iovian, goșii s-au amestecat în luptele interne pentru ocuparea tronului de la Constantinopol, susținându-l pe Procopiu, considerat singurul descendent al lui Constantin cel Mare⁴⁶. Până la urmă învingătorul a fost Valens care organizează imediat o expediție de pedepsire a goșilor nord-dunăreni. Pentru aceasta își stabilește cartierul general la Marcianopolis, de unde întreprinde între anii 367-369, expediții în stânga Dunării. Prima campanie a început în Muntenia, împăratul trecând Dunărea pe un pod de vase și urmărindu-i pe goși până în munții Buzăului, dar fără să poarte o luptă decisivă. Din discursul ținut de retorul Themistios la 28 martie 368, cu prilejul a 5 ani de domnie a lui

⁴¹ Era vorba de două edicte date în 362, primul impunând în cazul numirii unui profesor aprobarea autorităților imperiale locale, iar al doilea interzicând creștinilor să mai predea în școli.

⁴² D. LEVENSON, *Julian and Jerusalem. The Sources and the Tradition*, Leyde, 1995, p. 62.

⁴³ Nume folosit frecvent de Iulian pentru a-i desemna pe creștini.

⁴⁴ Episcopul Gheorghe al Alexandriei a fost masacrat de către păgânii din Alexandria, iar episcopul Marcu de Artusa a fost maltrat de către păgânii din localitatea sa pentru că nu dorea să înapoieze obiectele luate de creștini dintr-un templu păgân.

⁴⁵ Unii sunt de părere că a fost omorât de un creștin, iar istoricul păgân Ammianus Marcellinus atribuie evenimentul unui tragic accident. Cf. AMMIEN MARCELLIN, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. V. Seyfarth, Leipzig, 1978; J. BIDEZ, *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930; J. BOUFFARTIGUE, *L'empereur et la culture de son temps*, Paris, 1992; R. BRAUN, J. RICHER, *L'empereur Julien. De l'histoire à la légende (331-1715). De la légende au mythe*, 2 vol., Paris, 1978-1981.

⁴⁶ E. POPESCU, *Creștinismul în eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în vol. *Spiritualitate și istorie*, vol. I, București, 1983, p. 269.

Valens, aflăm o serie de informații interesante și despre istoria Dobrogei. Astfel, populația de aici se arăta nerăbdătoare pentru ca împăratul să restaureze liniștea și pacea la Dunăre. De aceea Valens dorește să reia în 368 campania împotriva goților, dar este împiedicat de inundațiile provocate de fluviu. Armata sa rămâne toată vara la Vicus Carporum (satul Carpilor), probabil în apropiere de Hârșova (Carsium), singurul vad din zona Durostorum și Noviodunum. Expediția este reluată în 369, dar de data aceasta în N. Scythiei Minor, în regiunea dintre Carpați și Nistru. Atanarich, conducătorul goților, este silit să ceară pacea, ale cărei condiții sunt discutate în 369. Condițiile păcii sunt favorabile romanilor, barbarii luându-și obligația de a nu mai trece în Imperiu, stabilindu-se pentru schimburile comerciale două puncte de graniță: Constantiniana Daphne și Noviodunum. De asemenea lui Atanarich i se cerea să nu-i mai persecute pe creștinii autohtoni sau goți, aflați în stăpânirea sa. În această perioadă vor fi construite două fortărețe cunoscute după nume, fără să fi fost identificate și pe teren: Valentiniana, de la numele fratelui lui Valens, și Grațiana, după numele nepotului său Grațian. Atanarich nu a respectat toate prevederile păcii încheiate în 369, prigoana împotriva creștinilor fiind îndreptată atât către populația autohtonă cât și asupra goților⁴⁷.

Creștinismul fusese predicat în stânga Dunării de misionarii trimiși de autoritățile bisericești din Scythia Minor, dar și din Capadocia prin grija Sf. Vasile cel Mare⁴⁸. Astfel religia creștină prinsese rădăcini adânci atât printre autohtoni, cât și în rândul goților. Misiunea ortodoxă exercitată în stânga Dunării a fost deosebit de activă și a dus la instaurarea unei organizări temeinice cu parohii în sate și cetăți, cu populație mixtă: autohtonă și gotă. În fruntea acestor parohii erau desigur preoții, protopopii și bineînțelese episcopii. Dintre aceștia din urmă cunoaștem până acum următoarele nume: Teofil, Ulfila (apostolul goților, botezat în rit arian de episcopul Eusebiu de Nicomidia, cel care traduce Biblia în limba germană în 350), Godas sau Silvanus⁴⁹. Toate parohiile dimpreună cu preoții lor și cu episcopii formau așa-numita „Biserică a lui Dumnezeu” care se afla în țara goților. Titulatura ei era: „Biserica lui Dumnezeu și a tuturor parohiilor Sfintei Biserici Ortodoxe din Capadocia”, condusă în vremea aceea de Sf. Vasile cel Mare. La „construirea” acestei Biserici a contribuit în mod deosebit Sava Gotul, misionar creștin din Capadocia, care a suferit martiriul în anul 372, cu ocazia persecuției dezlănțuite de Atanarich. Din *Actul martiric al Sfântului Sava*⁵⁰, ca și din activitatea cunoscută a episcopilor menționați mai sus, deducem că Biserica existentă în regiunea dominată de goți, avea edificii de cult (bazilici) și a activat pentru răspândirea creștinismului în masa autohtonilor și a barbarilor.

Pacea din 369 cu goții nu a avut consecințe durabile, deoarece pătrunderea hunilor în 375-376 în regiunile nord-dunărene a tulburat echilibrul care se stabilise, obligând populațiile germanice să se deplaseze spre sud.

⁴⁷ Ștefan ALEXE, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul*, în *B.O.R.*, XC, nr. 5-6, 1972, p. 556-568; Ioan IONESCU, *Pomenirea Sfântului martir Sava Gotul*, în *M.O.*, XXIV, nr. 3-4, 1972, p. 180-183.

⁴⁸ Informații de mare valoare putem găsi în *Actul martiric al Sfântului Sava Gotul*, martirizat la 12 aprilie 372 în apele Buzăului. Foarte importantă era titulatura: „Biserica sfântă și ortodoxă ce se află în Gothia” care purta corespondențe cu Biserica Ortodoxă a Capadociei condusă de Sfântul Vasile cel Mare. Istorisirea este considerată veridică de majoritatea specialiștilor în acte martirice, datele din act fiind considerate ca furnizate de un martor ocular, poate de preotul Sansalas. Informații complementare putem găsi la: Vasile Gh. SIBIESCU, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea)*, în *Ortodoxia*, XXXI, nr. 1, 1979, p. 146-149; Emilian POPESCU, *Creștinismul pe teritoriul României până în secolul al VII-lea în lumina noilor cercetări*, în *M.B.*, XXXVII, nr. 4, 1987, p. 43; Ioan IONESCU, *Sansala, primul preot creștin daco-roman atestat documentar*, în *M.O.*, XXII, nr. 5-6, 1970, p. 485-490; Mircea PĂCURARIU, *Creștinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul al IV-lea. La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava “Gotul” (12 aprilie 372)*, în *M.A.*, XVII, nr. 3-4, 1972, p. 191-200.

⁴⁹ Dan Gh. TEODOR, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, p. 56; Ioan Gh. COMAN, *Elemente de continuitate spirituală geto-daco-romană și creștină în regiunea râului Mousaios-Buzău după mărturia patristică și arheologice*, în vol. *Spiritualitate și istorie*, vol. I, București, 1983, p. 241.

⁵⁰ Vezi nota 47.

Atacat de huni⁵¹ în regiunile Nistrului, Atanarich se va retrage spre Siret și Munții Carpați, unde va încerca să-și organizeze rezistența. Este foarte probabil ca în această perioadă să fi fost construit șanțul de apărare împotriva hunilor, între Siret și Prut, în dreptul localității Stoicani (jud. Galați). Nesiguranța creată de deplasarea hunilor, precum și o serie de neînțelegeri apărute între Atanarich și unii principii goți precum Frithrigen sau Alaviv, îi va determina pe aceștia din urmă să ceară împăratului Valens permisiunea de a imigra în Imperiu, promițând în schimb să devină creștini și să apere provinciile dunărene împotriva unor atacuri. Valens a consimțit la aceasta, dar aflându-se în Orient, unde lupta cu perșii, nu a putut controla îndeaproape modul în care se desfășura înțelegerea. Goții trec Dunărea pe la Durostorum, dar administrația romană, în special conducătorii diocezei Tracia, Lucinus și Maximus, nu le-au asigurat hrana necesară până când aceștia trebuiau așezați în calitate de coloni. Mai mult decât atât au fost și înfomețați, pentru a supraviețui fiind nevoiți să-și vândă obiectele de preț și copiii ca sclavi. În mod firesc goții aflați deja în Imperiu se vor revolta, având de partea lor și pe cei de dincolo de Dunăre. Armatele romane vor fi înfrânte, iar mai multe provincii vor fi devastate. Presat pe de-o parte de populația romană, iar pe de alta de ravagiile barbarilor, Valens se va angaja într-o luptă directă, soldată însă cu înfrângerea sa la Adrianopol în 378. Dezastrul din acest an va avea consecințe grave pentru Imperiu: de acum încolo goții vor rămâne pentru totdeauna în granițele Imperiului, se vor amesteca în treburile sale interne, deținând o pondere de care conducerea de la Constantinopol va trebui să țină seama⁵². În bătălia de la Adrianopol moare și Valens, ars probabil de viu într-o casă în care se retrăsese pentru a-și lega rănille.

Politica religioasă în Imperiu de la Iulian Apostatul și până în vremea lui Teodosie I cel Mare

Succesorii imediați ai lui Iulian Apostatul, nu revin în întregime la politica religioasă dusă de predecesorii lor. Iovian a cărui domnie a fost efemeră, era creștin, el abrogând o serie de măsuri discriminatorii, cum ar fi interdicția de a învăța și a restitui Bisericii o serie de privilegii. Însă el nu s-a angajat în luptele interne ale Bisericii, rămânând chiar tolerant față de păgânism, limitându-se numai la interzicerea superstițiilor⁵³.

Cei care i-au succedat lui Iovian, Valentinian I (364-375) în Occident și Valens (364-378) în Orient, au fost creștini, politica lor religioasă fiind marcată de o atitudine favorabilă creștinilor. Câteva din legile date acum, tind să prevină unele excese: limitarea intrării în cler, nu exagerează cu privilegiile acordate clerului; în plus, Valentinian se abține în Occident de la intervenția puterii seculare în problemele interne ale Bisericii, declarând că acestea trebuie rezolvate de episcopi.

Politica celor doi împărați față de păgânism a fost relativ tolerantă. Una din primele legi date acum și reinnoită în 370, menținea libertatea de cult. Sacrificiile nocturne erau interzise încă din 364, mai degrabă din teamă față de magie decât din ostilitate față de păgânism, dar prin intervenția proconsulului Ahaiei, Valentinian, misterele lui Eleusis vor fi autorizate. Nu trebuie exagerată nici toleranța lui Valentinian față de creștini: una din legile sale înscrisă mai târziu într-un capitol consacrat creștinismului din Codexul lui Teodosie al II-lea, interzicea folosirea soldaților pentru

⁵¹ Prima populație de origine turcă care invadează Europa.

⁵² Sf. Ambrozie al Mediolanumului spunea că Imperiul se afla acum într-o perioadă de decădere.

⁵³ « Legea lui Dumnezeu, care este de asemenea și a ta...conferă sufletului fiecăruia da a alege drumul său propriu spre credință » în G.DAGRON, *L'Empire d'Orient au IV e siècle et les traditions politique de l'hellénisme : le témoignage de Thémistios.Travaux et mémoires* 3,Paris, 1968.

paza templelor păgâne, inclusiv a templelor unde era celebrat cultul public. Acest lucru atestă o atitudine discriminatorie bazată pe criterii religioase din partea Statului⁵⁴.

În privința lui Valens, acesta va favoriza pe arieni, atitudine determinată de faptul că fusese botezat de un arian moderat, episcopul Eudoxius. De aceea arianismul se va răspândi în rândul populațiilor germane din stânga Dunării și chiar din interiorul Imperiului, provocând mari tulburări în rândul autorităților bisericești și a populației creștine. Începând cu anul 365 foarte mulți episcopi vor fi alungați de pe scaunele lor. În atitudinea sa Valens nu va avea succesul scontat, pentru că atât în Apus cât și în Răsărit trăiau mari personalități cum au fost Părinții Capadocieni, între care s-a distins Vasile cel Mare (episcop între 370-379), Meletie al Antiohiei, Atanasie (+373), fratele și succesorul său Petru al Alexandriei. În Apus trebuie amintiți papa Damasus și Sf. Ambrozie al Mediolanumului. Valens a încercat să-și impună politica sa ariană și în Dobrogea, unde păstora în acea vreme episcopul Bretanion, sărbătorit în calendarul ortodox la 25 ianuarie. Atunci când Valens se afla în Dobrogea cu prilejul campaniilor sale împotriva goților și a vrut să-l determine pe Bretanion să treacă la arianism. În *Istoria bisericească*, Sozomen ne relatează acest eveniment, spunând că împăratul a intrat în biserică și l-a îndemnat pe Bretanion să se unească cu arienii. Episcopul de la Tomis și-a susținut cu mult curaj punctul său de vedere cu privire la învățătura Sinodului I Ecumenic de la Niceea, iar poporul l-a însoțit. Afrontul adus împăratului prin această atitudine a atras după sine exilarea lui Bretanion, iar Biserica din Tomis a rămas astfel fidelă Ortodoxiei.

În Occident, după moartea lui Valentinian I a urmat fiul său Grațian (375-378), un creștin pios chiar „prea credincios decât ar fi trebuit pentru un șef de Stat” așa cum afirmă Rufin în *Istoria bisericească*⁵⁵. Politica sa religioasă este în primii ani de domnie asemănătoare celei duse de tatăl său. El confirmă faptul că problemele de ordin bisericesc trebuie rezolvate de episcopi, dar impune judecarea preoților implicați în crime, de către magistrați civili. În urma cererii formulate de papa Damasus (378) la un sinod local ținut la Roma, împăratul acceptă ca Statul să se îngrijească de punerea în aplicare a hotărârilor luate de sinoade (expulzarea episcopilor depuși din scaun). Interesant pare și edictul formulat de Grațian, prin care era permisă „libertatea de a se înșela” (*securitas erroris humani*). Acest edict impus cu siguranță de către arieni în timpul unei scurte vizite întreprinse de împărat la Sirmium, va fi aplicabil pentru o perioadă scurtă.

Tulburările provocate de arianism în perioada de după moartea lui Constantin cel Mare, au scos la lumină întreaga complexitate a noii situații în care se găsea Biserica în raport cu lumea. Adesea victoria riscă să se transforme în înfrângere, iar sfârșitul unor persecuții în dependență față de autorități. Adesea suntem foarte sensibili la riscul pe care îl poate avea colaborarea excesivă a Bisericii cu Statul. Durerea unor perioade sumbre din istorie ne determină să vedem cu ochi buni și obiectivitate un proces deosebit de complex: implicarea Bisericii în lume. Prin aceasta nu înțelegem un particularism aparte al relației dintre Biserică și Stat, nici adopția formală de către societate a unor ceremonii, simboluri sau rituri creștine, ci o profundă transformare a spiritului uman, care are loc la adăpostul acestui proces, transformare greu de sesizat, dar deosebit de importantă prin consecințe. Este vorba de includerea în spiritul și conștiința umană a lui Iisus. După Constantin, creștinismul devine cu adevărat destinul lumii, aceasta fiind și importanța deosebită a acestei perioade. Prima impresie lăsată de secolul al IV-lea este aceea a unei convertiri rămasă „nominală”⁵⁶. În aparență, atât pe timpul lui Constantin cât și a urmașilor acestuia au loc foarte multe controverse legate de creștinism; în același timp biserici splendide sunt ridicate în orașe, sunt oficiate cu multă solemnitate slujbe, veșmintele liturgice sunt confecționate din aur și pietre prețioase. Întrebarea pe care ne-o punem este următoarea: putem observa o reînnoire morală sau

⁵⁴ Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 17-18.

⁵⁵ RUFIN D'AQUILEE, *Histoire ecclésiastique*, ed. Th. MOMMSEN, GCS 9, 2, 1909.

⁵⁶ Alexandre SCHMEMANN, *op.cit.*, p. 84.

creștinismul a influențat pur și simplu legile, obiceiurile și principiile Statului care l-a adoptat? Constantin a decretat Duminica zi de odihnă, a scutit de impozite Biserica și clerul, a acordat putere judiciară episcopilor, a protejat familia. Din păcate o parte a acestei legislații „creștine” tindea să acorde privilegiu Bisericii, iar pentru a umaniza un pic viața era păstrată linia dreptului roman. În orice caz nu observăm acum o anumită criză de conștiință. Au fost în secolul al IV-lea domenii în care s-a înregistrat chiar o creștere a servilismului omului față de Stat. Judecând această perioadă suntem tentați să o facem în raport cu problemele pe care creștinismul le are astăzi. Raportul dintre Biserică și Stat, problemele de cultură sau societate au evoluat mult, astfel încât trebuie să ținem cont de o creștere dificilă, în care idealul creștin nu a fost atât de ușor de impus. Primul obstacol al Bisericii din această perioadă nu era nici imperfecțiunea particulară, sau a Statului și societății, ci păgânismul. Nu putem judeca în mod corect realizările din această epocă fără a înțelege natura luptei.

Păgânismul îl reprezentăm de obicei ca pe un cult adus idolilor, iar victoria Bisericii pare ceva simplu și firesc. Lucrurile sunt însă ceva mai complicate. În spatele adorării idolilor se ascund mentalități specifice și coerente, un ansamblu de idei și credințe profund înrădăcinate în oameni, care nu erau ușor de eliminat și care nu au dispărut nici până astăzi. Într-un mod foarte general am putea descrie această viziune a lumii ca fiind legată de tendința omului de a se lăsa supus uneori iraționalului din natură. Acesta ar conduce „destinul” pământului și al celor care locuiesc pe el, omul prin această fragilitate ajungând la un cult dominat de sacrificii. Până la un oarecare punct omul poate ajunge să domine aceste forțe cu ajutorul magiei, dar nu reușește să le cunoască până la capăt. Atitudinea față de lume este dominată de teamă, de un sentiment al dependenței față de anumite forțe misterioase: omul le poate invoca, dar nu le poate face inteligibile⁵⁷.

Creștinismul vedea în păgânism o mare minciună, o minciună la adresa lui Dumnezeu: el se va concentra acum asupra luptei împotriva păgânismului. Era vorba de o luptă pentru sufletul uman, pentru eliberarea sa din iadul care-i otrăvea conștiința și viața. În lumina acestui conflict înțelegem mai bine ceea ce suntem tentați să numim astăzi un compromis cu lumea. Pe vremea persecuțiilor, micul grup de creștini era prin lege exclus din viața publică. Urmașii lui Hristos nu puteau avea un rol activ în lume, ci numai de a-L mărturisi pe Domnul prin cuvinte și sânge. Odată cu edictul de la Milan lucrurile se schimbă în mod radical: tot mai mulți oameni vin la biserică, Biserica fiind plasată în centrul vieții Imperiului. Mărturia martirilor a demonstrat inseparabilitatea religiei creștine de viață, afirmând că omul aparține Împărăției lui Hristos. Sensul mesajului creștin era că Împărăția lui Dumnezeu s-a apropiat odată cu întruparea lui Hristos, devenind început al unei vieți noi în lume. În lumina acestei Împărății nimic în lume nu mai putea pretinde pe viitor că reprezenta o valoare absolută: nici Statul, nici cultura sau familia. Totul era subordonat unicului Domn. De aici și refuzul creștin de a acorda împăratului apelativul de „Domn”. Împăratul plasase Imperiul său sub această protecție și se pregătea să fie sancționat acum de Biserică și nu de idoli, așa cum o făcuse mai înainte. Putea Biserica să se eschiveze de la o astfel de sarcină? Nu, în măsura în care folosind termenii Sfântului Atanasie, afirma: „Crucea nu a fost un dezastru pentru creatură, ci tămăduire”⁵⁸.

Abolirea păgânismului însemna nu numai înlăturarea idolilor și a cultului acestora, ci și etanșizarea nevoii care hrănise această necesitate⁵⁹. Pentru aceasta era nevoie de un sens autentic

⁵⁷ Putem cita aici câțiva autori care s-au ocupat de această problemă: G. BOISSIER, *La fin du paganisme. Etude sur les dernières luttes religieuses en Occident au IVe siècle I-II*, Paris, 1891; P. CHUVIN, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris, 1991; P. de LABRIOLLE, *La réaction païenne. Etude sur la polémique antichrétienne du I^e au VIe siècle*, Paris, 1934; A. MOMIGLIANO, *The conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963; F. RUGGIERO, *La follia dei cristiani. Su un aspetto della 'reazione pagana' tra I e il V secolo*, Milan, 1992; E.R. TROMBLEY, *Hellenic Religion and Christianization. 370-529.*, 2 vol., Leyde, 1993-1994.

⁵⁸ ATHANASE D' ALEXANDRIE, *Contre les païens*, Sources Chrétiennes 18, Paris, 1947, p. 108.

⁵⁹ Vezi nota 56.

dat vieții, iar eventualele analogii între creștinism și anumite forme păgâne nu trebuie să ne mire. Creștinismul a adoptat și asimilat chiar unele forme ale religiei păgâne, pentru că intenția sa era de a completa cu sensuri noi și autentice toate formele acestei lumi. Biserica nu a negat legătura sa cu religiile naturale, ci din primele veacuri a conferit acestei relații semnificația contrară pe care istoricii moderni ar fi dorit s-o vadă. Ei explică totul prin „împrumut” sau „influențe”, în timp ce Biserica prin gura lui Tertulian a afirmat întotdeauna că „sufletul uman este natural creștin”⁶⁰. În consecință religiile naturale și păgânismul nu erau decât distorsiuni a ceea ce prin natură era adevărat și bun. Prin acceptarea unor forme preexistente Biserica nu făcea altceva decât să restituie lui Dumnezeu ceea ce-i aparținea, restaurând totodată „ imaginea căzută” a umanității. De aceea ar trebui să ne întrebăm mai degrabă ce sens a dat Biserica formelor particulare pe care le-a adoptat. Din acest punct de vedere, arhitectura sacră, care cunoaște o dezvoltare deosebită odată cu Constantin cel Mare este un exemplu interesant. Dacă în perioada persecuțiilor Biserica nu avea clădiri speciale pentru cult, aceasta se datora faptului că era împiedicată să aibă. Era vorba în această reacție și de opoziția creștinilor față de două atitudini religioase reprezentate pe de-o parte de raportul evreilor cu Templul lor din Ierusalim, iar pe de alta de funcția pe care o avea Templu la păgâni. Pentru aceștia din urmă, templul era un habitacul sacru al divinității, dar sacru este diametral opus profanului. În interiorul Templului puteau fi aduse sacrificii pentru oameni pentru a se concilia cu divinitatea, dar în afară lumea rămânea profană și îndepărtată de Dumnezeu⁶¹.

Vestea cea nouă adusă de creștinism consta într-o schimbare de atitudine: de acum Dumnezeu a ales pentru templu pe om, El nelocuind în „ templele făcute de mână omenească” (I Corinteni VI, 19). Astfel opoziția dintre sacru și profan era surmontată, pentru că Hristos s-a întrupat, pentru a-l sfinți pe om și viața, pentru a-l uni cu Dumnezeu. Templul cel nou erau creștinii, iar adunarea lor era Biserica. Nu mai era ca altădată un „ templu făcut de mână omenească”, ci Duhul Sfânt făcea din om, prin unire cu ceilalți frați ai săi, un templu viu. Locul unde se adunau creștinii era sfânt, iar această sfințenie se putea răspândi în întreaga lume. Creștinii încep să-și construiască templele lor, iar această lucrare devine începând cu Constantin una din principalele manifestări ale vieții bisericești. Forma principală a templelor creștine a fost în sec. al IV-lea cea basilicală, ori acesta avea la origine un edificiu profan, destinat adunărilor numeroase, de genul tribunalelor, piețelor sau reuniunilor publice. Aceasta însemna că prin construirea propriilor temple, creștinii respingeau deliberat atât modelul Templului din Ierusalim, cât și pe cel al templului păgân.

Templul creștin era supus în întregime viziunii Bisericii ca o adunare a creștinilor. El are în centru o masă pentru săvârșirea Euharistiei, care transforma această adunare în Biserică, care îi unește pe creștini, devenind templu al Trupului lui Hristos. Astfel existența templelor creștine nu aducea nici o schimbare de fond Bisericii, dar îi conferea templului o semnificație nouă. După edictul de la Milan, templul creștin înceta de a mai fi un loc de întâlnire semi-clandestin, devenind centrul întregii vieți religioase din cetate. Odată cu inaugurarea Constantinopolului, Constantin pune bazele unui *urbanism creștin*, care va servi drept referință pentru tot Evul Mediu creștin. Biserica va încorona prin cupola ei întreaga cetate, protejând-o cu umbra ei, iar Constantinopolul va deveni centrul creștin al Imperiului. Tot acum o nouă legătură „fizică” se stabilea între Biserică și lume. În fiecare oraș martirul local este considerat drept „Sfântul Patron” al cetății, iar rugăciunea din biserică „pentru toți și pentru toate” va fi considerată pentru acest spațiu precis. Biserica și cultul ei devenea principala formă de predicare a creștinismului într-o lume încă pe jumătate păgână, școala noii societăți creștine. Răspunzând nevoilor acestei lumi, asumând-și funcția de altădată a păgânismului, Biserica plasa imaginea lui Hristos în centrul lumii.

⁶⁰ TERTULIAN, *Despre mărturia sufletului (De testimonio animae)*, în *Apologeți de limbă latină*, col. PSB, București, 1981, pp. 118-125.

⁶¹ Alexandre SCHMEMANN, *Op.cit.*, p. 121.

Sanctificarea timpului, a naturii, a vieții, ferma convingere că „prin Cruce am fost vindecați”, iată sensul care uneori a fost considerat drept un „compromis” progresiv al Bisericii cu lumea. El trebuie măsurat în funcție de inspirația sa inițială și nu în raport cu unele distorsiuni sau inadecvări apărute pe parcurs.

Statul exercita chiar presiuni asupra Bisericii, episcopii arătându-se adesea servili. Până la urmă însă cei slăviți de Biserică au rămas Atanasie cel Mare sau Vasile cel Mare și nu Eusebiu de Nicomidia; Statul se va supune adevărului lor. Pentru prima dată principiul adevărului obiectiv, independent de orice alt lucru din lume era pus deasupra oricărei autorități. În disputele de cuvinte se va forma conștiința omului modern: credința sa în rațiune și libertate, capacitatea sa de a înfrunta fără teamă realitatea așa cum este, pentru că Adevărul este deasupra realității. În secolul al IV-lea are loc o reconciliere cu lumea, o acceptare a culturii sale, a formelor sale de viață, a limbajului și a gândirii sale. Sfântul Vasile cel Mare și prietenul său Sfântul Grigorie Teologul își vor aminti toată viața cu plăcere de anii tinereții lor la Universitatea păgână din Atena (împreună cu Iulian Apostatul). Reconcilierea s-a făcut însă sub semnul Sfintei Cruci, lumea a căpătat o finalitate, este concepută ca o cale, o luptă și un progres.

Teodosie I cel Mare. Credința ortodoxă devine religie oficială de Stat

În urma dezastrului lui Valens de la Adrianopol, împăratul Grațian (367-383), nepot al lui Valens, proclamă la 19 ianuarie 379, la Sirmium, ca Augustus pe Teodosie, căruia îi încredințează spre administrare provinciile orientale ale Imperiului, precum și diocezele Dacia și Macedonia. Teodosie era un general de origine spaniolă, el domnind alături de Grațian până în anul 383, dată la care Maxim, conducător al trupelor din Bretania, îl omorâ pe cel din urmă. Recunoscut o vreme de Teodosie, Maxim își exercită puterea în Occident (Galia, Spania, Bretania) în perioada în care fiul lui Grațian, tânărul Valentinian al II-lea, sub regența mamei sale Iustina, administra Illyricul, Italia și Africa. Valentinian al II-lea moare în 392, el fiind urmat de un alt uzurpator Eugen, care va domni în Occident până în 394.

Revenind la Teodosie putem spune că pe plan extern este confruntat cu problema gotică. În acest sens el încearcă să reorganizeze armata, lucru deosebit de dificil din cauza numărului mare de barbari instalați pe teritoriul Imperiului. Din Sirmium împăratul pornește spre Tesalonic, unde va rămâne mai multă vreme. Pe drumul spre Tesalonic el a încercat să câștige bunăvoința goților, atât a celor din interiorul Imperiului, cât și din afara lui. Unora le-a trimis cadouri iar altora bani în aur. Asemenea „atenții” au fost descoperite și pe teritoriul țării noastre, ele constând în monede de aur, dar mai ales în lingouri. Cele de la Crasna și Feldioara au legătură cu aceste evenimente de la începutul domniei lui Teodosie. În afara acestui procedeu Teodosie a apelat și la lupta armată. Trupele sunt trimise în Moesia și Tracia, obținând în iulie 379 o victorie importantă împotriva goților. Tot acum sunt alungați dincolo de Balcani alanii și hunii. Beneficiind de ajutorul lui Grațian, care-i trimite trupe conduse de generali vestiți precum Bauto și Arbogastes, Teodosie reușește să anihileze pericolul gotic, intrând triumfător în Constantinopol. La rândul lor ostrogoții vor pleca în Occident, de unde se vor reîntoarce, fiind și ei învinși de comandantul Traciei. Atanarich amenințat de huni va cere azil în Imperiu, fiind primit cu onoruri la Constantinopol în ianuarie 381. Prea obosiți după atâtea lupte, goții cer pace, încheiată la 3 octombrie 382, în baza căreia ei deveneau *foederati* (aliați) ai Imperiului și primeau pământuri în zona dintre Dunăre și Balcani⁶². Spre deosebire de tratatele de pace anterioare, cel din 382 a fost discutat de goți de pe poziția unora care se aflau deja în interiorul Imperiului, cerând să fie colonizați, să fie autonomi și

⁶² L. HALPHEN, *Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du Xie siècle*, Paris, 1940, p. 15.

să fie scutiți de impozite. Ei acceptau să fie angajați în armată, unii ajungând chiar să ocupe funcții importante, situație ce va crea unele dificultăți politice și militare.

Între regiunile dintre Dunăre și Munții Haemus (Balcani) am văzut că au fost colonizați goți în calitate de aliați ai Imperiului. În acest spațiu trebuie inclusă și Dobrogea, despre prezența goților aici găsim câteva amănunte la istoricul păgân Zosimus. Chiar dacă a trăit pe vremea lui Teodosie al II-lea, acest istoric a putut culege unele informații despre epoca nu prea îndepărtată a lui Teodosie al II-lea. Astfel el spune că goții aveau un tratament privilegiat, dar se manifestau abuziv cu populația locală din Dobrogea. În plus, comportamentul lor nu era de adevărați aliați ai Imperiului, ci manifestau dispreț față de armata romană și comandanții ei. Goții se dedau adesea la jafuri, prădând localitățile pe care în mod normal trebuiau să le apere. Zosimus mai amintește și de revolta șefului garnizoanei romane de la Tomis, pe nume Gherontius, care va reuși „să elibereze Scythia de pericolele ce o amenințau”, învingând „cu vitejie și curaj” pe barbarii care se ridicaseră împotriva ei. De teama goților, Teodosie I va fi pe punctul să-l pedepsească pe Gherontius, scăpat în ultima clipă de eunuci, cărora a trebuit să le împartă averea personală. Episodul este relevant pentru starea de spirit în care trăiau locuitorii provinciei Scythia sau ai altor provincii în care se găseau goți, amintind totodată și de existența unei biserici la Tomis cu drept de azil, în care se refugiaseră barbarii urmăriți de Gherontius⁶³.

Pacea din 382 a fost de scurtă durată deoarece barbarii nu erau oameni care să stea prea mult într-un loc, astfel încât conflictul cu goții a continuat în iarna anilor 384 - 385 și 385 – 386. În acești ani Imperiul nu a reușit să împiedice atacul unor barbari împotriva cetății Halmyris, de pe malul lacului Razelm. Cu toate acestea în toamna anului 386 armatele romane obțin o victorie importantă împotriva unui grup însemnat de ostrogoți, refugiați din stepele de sud ale Rusiei sub conducerea lui Odoteus, ajunși în această zonă din cauza presiunii hunice. Ostrogoții cer și ei azil în Imperiu, dar bizantinii îi refuză având deja experiența tristă cu ceilalți. Victoria din 386 a contribuit mult la ridicarea prestigiului romanilor în fața barbarilor, împăratul ridicând în amintirea acestui eveniment o columnă în cartierul Taurus din Constantinopol (înaltă de 42 m.)⁶⁴.

În Occident, Grațian este ucis la Lugdunum, Teodosie fiind nevoit să-l recunoască pe Maximus drept conducător în regiunile de dincolo de Alpi; Italia și Africa rămân mai departe lui Valentinian al II-lea (375-392), patronat de mama sa Iustina. Profitând de nemulțumirea populației față de măsurile de încurajare a arianismului luate de Iustina, Maximus trece în Italia, Valentinian al II-lea și mama sa fiind obligați să se refugieze la Tesalonic și să ceară ajutorul lui Teodosie. Sora lui Valentinian al II-lea devine soția lui Teodosie, căruia îi dăruiește o fiică pe Galla Placidia. În urma contraofensivei declanșate în 388 de Teodosie, Maximus este înfrânt și omorât, iar Valentinian repus în scaun. Până la urmă Valentinian este și el asasinat în 392 de către Arbogastes, un franc numit de Teodosie *magister militum*. Locul rămas liber în Occident, este luat de un funcționar al Curții, Eugenius, înfrânt la rândul său de Teodosie în bătălia de la Aquileea, armata imperială fiind formată în bună parte din goți, alani, huni și iberi din Caucaz, iar printre ofițeri îi aveau pe Gainas, Alaric, Stilichon, care vor juca un rol important în cursul anilor următori. După această victorie Teodosie rămâne singur împărat peste tot Imperiul.

⁶³ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea Bizanțului*, curs pentru anul I, Facultatea de Teologie Ortodoxă, București, 1993, p. 59.

⁶⁴ *IBIDEM*, p. 60.

Politica față de creștinism a împăratului Teodosie I cel Mare

Teodosie I cel Mare a acordat problemelor religioase o atenție deosebită, încât s-a putut spune despre el că „s-a ocupat mai mult de situația Bisericii decât de problemele Statului și ale sale” (Sf. Ambrozie)⁶⁵. Domnia lui Teodosie a însemnat și revenirea la cârma Imperiului a împăraților ortodocși, Teodosie fiind primul care a renunțat la titlul de *pontifex Maximus*, obligatoriu în titulatura unui împărat roman⁶⁶. Încă de la începutul domniei sale, alături de Grațian va încerca să apere adevărata credință ortodoxă, credința universală. Această atitudine este ilustrată printr-o opoziție evidentă față de diferitele „dizidențe ariene”, sau față de donatiști, maniheeni, apolinariști etc.⁶⁷. La venirea la Constantinopol a lui Teodosie, episcop era Damofilus (arian), iar conducătorul anomeilor, Eunomius, trăia la Calcedon, influența arienilor fiind deosebit de puternică. După moartea Sfântului Vasile cel Mare (379), Sfântul Grigorie de Nazianz este chemat de clerul și populația capitalei, pentru a deveni episcopul lor. Grigorie vine la Constantinopol, unde întemeiază biserica Învierii (*Anastasis*), în care pronunță între 379-380 cunoscutele cuvântări împotriva anomeilor și a pnevmatomahilor, numite cele 5 Cuvântări Teologice, care vor provoca mari tulburări⁶⁸.

Membrii tuturor acestor dizidențe erau considerați drept „eretici” și supuși rigorilor legii⁶⁹. La 3 august 379, Grațian anulasese deja măsurile luate la Sirmium cu un an mai înainte: el interzicea adunările ereticilor, nu le recunoaște conducătorilor lor calitatea de clerici, această măsură vizându-i se pare în mod special pe donatiști. Câteva luni mai târziu, la 28 februarie 380, un edict promulgat de Teodosie I la Tesalonic, fără consultarea prealabilă a episcopilor, preciza criteriile care dădeau dreptul la titlul de „creștin al Bisericii universale”⁷⁰; un alt edict din 10 ianuarie 381 reamintea același lucru ca de altfel și cel emis în iulie 381, după Sinodul al II-lea ecumenic de la Constantinopol. Toate aceste edicte menționau cel puțin pentru partea orientală a Imperiului, că religia creștină adevărată este cea care se acordă cu credința mărturisită la sinodul de la Niceea, fiind menționat pe scurt și conținutul; erau citați și episcopii considerați garanți ai acestei credințe.

⁶⁵ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*, p. 61.

⁶⁶ J.R. PALANQUE, *Saint Ambroise et l'Empire romain*, Paris, 1933, p.52.

⁶⁷ P. BROWN, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, în *Journal of Roman Studies*, 59, 1969, p. 92-103; S.N.C. LIEU, *The Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester, 1985.

⁶⁸ După condamnarea arianismului de la Sinodul I Ecumenic, erezia nu a încetat. Sub împărații Valentinian I, Grațian și Valentinian al II-lea în Apus, dar mai ales sub Teodosie I cel Mare (369-395) în Răsărit, Ortodoxia a putut obține victoria definitivă asupra arianismului. Astfel în iulie 378, la sinodul care a avut loc la Sirmium, în prezența împăratului Grațian s-a urmărit nimicirea ultimelor rămășițe ariene în provinciile illirice, precum și combaterea ereziei macedonienilor sau a pnevmatomahilor, care tăgăduiau dumnezeirea Sfântului Duh și deoființimea Sa cu Tatăl și cu Fiul. De asemenea, la sinodul de la Aquileea din 381, unde s-au remarcat prin luările de cuvânt Sfântul Ambrozie al Mediolanului și Anemius din Sirmium, episcopii arieni din vremea aceea, Secundianus din Singidunum și Palladius din Ratiaria au fost anatematizați. Din acest moment, cu excepția goșilor, arianismul și-a încetat oficial existența în provinciile dunărene. Cf. M.R. BARNES, D.H. WILLIAMS, *Arianism after riuus. Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*. Edimbourg, 1993; M. RITTER, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie des II. Ökumenischen Konzils*, Göttingen, 1965; Idem, *Arius redivivus? Ein Jahrszwölft Arianismusforschung*, în *Theologische Rundschau*, 55, 1990, p. 153-187; Ioan I. RĂMUREANU, *Creștinismul în provinciile romane dunărene ale Illiricului la sfârșitul secolului al IV-lea. Sinodul de la Sirmium din 378 și Aquileea din 381*, în *S.T.*, XVI, nr. 7-8, 1964, p. 408-450.

⁶⁹ Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 18-19.

⁷⁰ Practic acest edict declara Ortodoxia drept credință oficială a Imperiului. Textul edictului este reprodus în limba română în studiul părintelui profesor Vasile MUNTEAN, *Edictele religioase ale lui Teodosie cel Mare*, în *M.B.*, XXIV, nr. 4-6, 1974, p. 223-224.

Deodată toți dizidenții se vedeau în postura de a fi considerați eretici, construirea de biserici le era interzisă, ca de altfel și reuniunile liturgice, chiar și în case particulare, iar clerul lor era alungat din capitală. Cu toate acestea în 386 un edict al lui Valentinian al II-lea restituia pentru eternitate „drepturile sale” unei fracțiuni ariene: aici era desigur și influența mamei sale Iustina. Acest edict era trecut și în *Codex Theodosianus*, permițând multor arieni să-și păstreze bisericile din afara orașelor⁷¹. Aceasta constituia singura excepție, în anii care au urmat Teodosie I luând măsuri drastice împotriva tuturor ereticilor: ei nu aveau nici un drept așa cum avea Biserica Universală și făceau obiectul mai multor interdicții, cum ar fi interdicția de a avea locuri de cult, de a se reuni, de a hirotoni preoți. Alții cum ar fi maniheii, erau reprimați foarte dur, fiind privați chiar de o serie de drepturi civice, din 389 având și interdicția de a mai locui la Roma. Sub incidența lipirii de drepturi civile de genul de a lăsa testamente sau moșteniri, au fost arienii începând din anul 389⁷².

Dacă prin edictul de la Milan din 313, creștinismul devenea numai o religie licita, alături de alte culte păgâne, acum se făcea un pas înainte, decisiv, prin care Ortodoxia era declarată singura credință permisă în Imperiu: în edictele date acum se făcea o distincție clară între *catolicus* și *ereticus*, primul termen desemnându-i pe ortodocși, adepți ai hotărârilor Sinodului de la Niceea, iar al doilea pe toți partizanii celorlalte culte religioase. Păgânii erau considerați o categorie aparte. Drept urmare nu era permisă decât existența Bisericii Catolice. Prin decretul lui Teodosie din 28 februarie 380, se adăuga termenului *catolicus*, care însemna universal, adică Biserica universală, spre deosebire de secte așa cum precisase pentru prima oară Sfântul Ignatie al Antiohiei, și semnificația de ortodox, drept credincios.

Cu siguranță că aceste măsuri nu au fost puse în practică cu strictețe, dar ne dau indicații precise cu privire la orientarea politică a Statului, garant de acum al Ortodoxiei. La această legislație trebuie amintită și preocuparea pentru conduita preoților, a clerului în general, tradusă prin numeroase exigențe de ordin moral: adulterul și homosexualitatea fiind sever pedepsite.

După moartea lui Grațian în 383, uzurpatorul Maxim era convins că Imperiul i-a fost dat de Dumnezeu, interesându-se de problemele Bisericii și condamându-l pe Valentinian pentru politica sa de favorizare a arianismului, persecută pe manihei. În 384, tribunalul imperial pe care-l prezida, confirmă condamnarea la moarte a lui Priscilian, un episcop spaniol pe care un sinod local ținut la Bordeaux îl declarase maniheu, fapt care a suscitat oprobiul a numeroși episcopi printre care Martin de Tours și totodată începutul unei schisme în rândul episcopatului din Galia. El va fi considerat de discipolii săi drept martir. Această mișcare declanșată de omorârea lui Priscilian va dura până în sec. V-VI.

Pentru această perioadă nu pot fi uitate lucrările Sinodului al II-lea ecumenic ținute la Constantinopol în primăvara anului 381. Tema acestui sinod a fost erezia lui Macedonie, cunoscută sub numele de erezia pnevmatomahă, deoarece era împotriva dumnezeirii Sfântului Duh. Macedonie făcea din Sfântul Duh o creatură, o persoană mai mică decât Tatăl și Fiul. Erezia sa a fost combătută și s-a hotărât că Sfântul Duh este a treia persoană a Sfintei Treimi, egală cu ele și prin urmare i se cuvine aceeași cinstitură. S-au redactat acum și ultimele 5 articole ale Crezului, confirmându-se totodată valabilitatea hotărârilor Sinodului de la Niceea. Garanți pentru toate acestea au fost numiți: Nectarie, episcopul Constantinopolului, Timotei al Alexandriei, Grigorie de Nyssa, Diodor de Tars, la care s-a alăturat chiar și episcopul Tomisului, Gherontie. Prezența sa ne arată prestigiul de care se bucura Biserica pe care o reprezenta, păstrătoare a credinței adevărate. La Sinodul al II-lea s-au luat de asemenea importante hotărâri în privința organizării bisericești. Astfel,

⁷¹ *Codex Theodosianus. Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. Th. MOMMSEN și P.M. MEYER, 2 vol., Berlin, 1904 și 1905. Un comentariu despre acest cod de legi avem în limba engleză la C. PHARR, *The Theodosian Code and Novels and Sirmondian Constitutions*, Princeton, 1952 precum și o traducere parțială în limba franceză a lui J. ROUGE, *La législation de Théodose contre les hérétiques: traduction de Codex Theodosianus*, XVI, 5, p. 6-24, *Epektasis Mélanges... Jean Daniélou*, Paris, 1972, p. 635 -649.

⁷² Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 18-20.

în privința comunităților bisericești din provincii, acestea urmau să fie grupate în unități mai mari corespunzătoare diocезelor laice. La Niceea se hotărâse deja ca episcopul din metropola provinciei (mitropolitul) să aibă autoritate asupra episcopilor din eparhia (provincia) sa. Acum se face un pas mai departe. Mitropolitul din centrul diocезei avea autoritate asupra celorlalți mitropoliți. De această hotărâre profită mitropoliții din Antiohia, care își exercită autoritatea asupra diocезei Orientului, de Alexandria asupra Egiptului și Nubiei, Cezareea Capadociei asupra diocезei Pontului, de Efes asupra diocезei Asia, de Heracleea asupra diocезei Traciei.

Prin al treilea canon, Sinodul al II-lea Ecumenic a hotărât ca episcopul de Constantinopol să poarte numele de patriarh și să fie în rang „primul după episcopul Romei”, deoarece Constantinopolul era noua Romă. Observăm că în justificarea rangului episcopului de Constantinopol se ținea seama de faptul că el era capitala Imperiului. Ridicarea în rang a episcopului de Constantinopol a nemulțumit pe ceilalți episcopi din centre apostolice precum: Roma, Antiohia, Alexandria. Papa Damasus nu a recunoscut aceste hotărâri ale canonului al III-lea, convocând chiar un sinod la Roma, la care a invitat și episcopi din Orient, dar aceștia nu au venit, ei participând la un alt sinod local organizat de Teodosie I la Constantinopol. La Roma nu au fost trimiși decât niște observatori, iar papa Damasus împreună cu Ambrozie al Mediolanului au suportat cu greu acest afront. Se pare că Teodosie a dat un ordin prin care urma să se alcătuiască ordinea de întâietate pentru toate scaunele mitropolitane din Imperiu, luând naștere astfel prima *Notitia episcopatum*.

Atitudinea lui Teodosie I cel Mare față de păgânism

Politica religioasă a lui Grațian și Teodosie, apoi a lui Teodosie singur, conține un alt aspect, acela îndreptat împotriva păgânilor. Spuneam mai înainte că încă de la urcarea sa pe tron Teodosie a renunțat la titlul de *pontifex maximus*, gest pe care-l va face la scurt timp și Grațian. Primele edicte au fost îndreptate împotriva apostatilor (creștini redeveniți păgâni), care vor pierde în 381 dreptul de a-și alcătui testamente. Această lege este reinnoită în 383, dar îmbunătățită: ea se aplica în mod strict creștinilor botezați care au abandonat credința „considerându-se străini dreptului roman”, dar ea lăsa celor care fuseseră numai catehumeni dreptul de a mai încerca o dată prin familiile lor. Grațian reia și completează această legislație în același an. Ea este înăspriță de Teodosie în 391 pe motiv că cel care abandonase comuniunea creștină se îndepărtează de specia umană. În 381 și 382, sacrificiile sângeroase sunt interzise sub pedeapsa deportării⁷³. Aceste câteva măsuri nu mergeau prea departe față de cele luate în vremea lui Constantin, dar cei doi împărați Grațian și Teodosie I vor ataca în următorii ani instituțiile cultului păgân: în toamna lui 382 Grațian va scoate din Senatul de la Roma statuia zeiței Victoria, va suprima imunitățile Vestalelor și ale sacerdoțiului păgân, va confisca averile și alocațiile; la Constantinopol și în alte orașe din Orient, Teodosie ordonă închiderea templelor: rămâneau deschise în scop cultural, cele care conțineau opere de artă. În 384 trimite pe prefectul pretoriului Synegios în Egipt pentru a închide principalele temple.

După 391 această politică oarecum radicală, este temperată din cauza conflictului cu Maximus, Teodosie căutând ca și Iustina sprijinul aristocrației păgâne, unele personalități păgâne primind chiar înalte funcții. În acest context, senatorii de la Roma vor încerca în 384 să anuleze măsura luată anterior în 382 de excludere a altarului Victoriei din Senat. Senatorul Symachus face acum o notă prin care chema la toleranță, la înțelegere, la posibilitatea existenței mai multor căi de a ajunge la adevărul de credință, dar Ambrozie al Mediolanului reușește prin invocarea libertății de conștiință a senatorilor creștini, să-l împiedice pe Valentinian II să fie de acord cu intervenția

⁷³ Pierre MARAVAL, *Op.cit.*, p. 21-22.

senatorului păgân. Această intervenție din partea lui Ambrozie, nu va fi și ultima, el va întreprinde o altă pe lângă Teodosie, care va avea drept consecință o perioadă destul de încordată între cei doi. De fapt Sfântul Ambrozie l-a împiedicat pe împărat după 388 să facă dreptate evreilor din Callinicum⁷⁴ a căror sinagogă le fusese incendiată de creștini: Teodosie îl condamnase pe episcopul din acel loc, cu reconstruirea clădirii, dar Ambrozie obiectase, spunând că un episcop nu putea să reclădească un „templu al greșelii”, cerând și obținând anularea deciziei. De aici și iritarea împăratului explicată și de încercarea sa de apropiere față de aristocrația păgână din Roma. În ciuda acestor neînțelegeri cu Sf. Ambrozie, Teodosie a fost până la sfârșitul vieții un luptător pentru interesele Bisericii și ale Imperiului⁷⁵.

O serie de legi date între 391 și 394, reactivează lupta împotriva păgânismului, ajungându-se la interzicerea oricărui cult păgân: legea din 24 ianuarie 391 era valabilă pentru Roma, cea din 16 iunie pentru Egipt, iar cea din 8 noiembrie 392 pentru întregul Imperiu. Pe viitor toate sacrificiile, fie publice, fie particulare, inclusiv cele domestice erau interzise indiferent de rangul social, cei care încălcau legea fiind supuși unor amenzi consistente. În acest context încetează în 394, celebrarea Jocurilor olimpice, iar în 396 sunt interzise misterele lui Eleusis. Astfel religia tradițională pierde orice drept legal de exprimare, Imperiul devenind în mod oficial creștin. Există însă o singură excepție: cea a evreilor, care conservau libertatea de cult.

Severitatea acestor măsuri politice, va declanșa o reacție din partea păgânilor. Uzurpatorul Eugen, ajuns la putere în Galia prin intermediul lui Arbogastes în 392, în momentul în care preia controlul asupra Italiei în primăvara lui 393, va căuta, chiar dacă era creștin, să se reconcilieze cu păgânii prin restituirea bunurilor acestora și prin restabilirea cultelor interzise; la Roma altarul Victoriei va fi reinstalat în Senat. După victoria lui Teodosie împotriva lui Eugen în septembrie 394, toate aceste măsuri au fost reportate, iar interdicțiile din 392 puse în aplicare și în Italia⁷⁶.

Teodosie I cel Mare a murit la 17 ianuarie 395 la Milano, cuvântul funebru fiind rostit chiar de episcopul locului Ambrozie. Moștenirea politică și religioasă pe care a lăsat-o era deosebită. Hotarele Imperiului erau sigure, cuprinse între Atlantic și Eufrat, din Africa și până la Marea Neagră și Dunăre. Partea Orientală a acestui vast teritoriu cuprindea două mari prefecturi ale pretoriului, a Illyricului și a Orientului. În prefectura Illyricum erau diocezele Dacia și Macedonia însumând 12 provincii, iar prefectura Orientului avea 5 dioceze: Tracia, Asia, Pontul, Orientul și Egiptul, cu un total de 48 de provincii. În Occident erau marile prefecturi ale Galiei și Italiei cu diocezele și provinciile, așa cum fuseseră pe vremea lui Dioclețian și Constantin.

Dezvoltarea structurilor regionale ale Bisericii în secolul al IV-lea

Pe plan religios, decisive au fost numeroasele realizări ale lui Constantin cel Mare sau ale lui Teodosie I cel Mare, ilustrate de legile promulgate în favoarea Ortodoxiei. În vremea lui Teodosie I cel Mare, Ortodoxia devine religia oficială a Imperiului, iar teologia politică de stat. Secolul al IV-lea a marcat astfel o evoluție interesantă legată de noua poziție pe care o va ocupa de acum Biserica

⁷⁴ Th. C. LAMBERT, *Saint Ambroise et les Juifs à la fin du IVe siècle*, în *Politique et Religion dans le judaïsme ancien et médiéval*, Colocviu organizat între 8-9 decembrie 1987 de Centrul de Studii Iudaice al Universității Paris IV-Sorbona, p. 77-84.

⁷⁵ Lector dr. Adrian GABOR, *art. cit.*, p. 211. Pentru problema complexă a raportului dintre Biserică și Stat în secolul al IV-lea, cu referire specială asupra modelului Teodosian recomandăm teza de doctorat a lector Dr. Adrian GABOR, *L'Eglise et l'Etat au temps de Théodose le Grand (379-395)*, redactată și susținută la Facultatea de Teologie Catolică a Universității de Științe Umaniste din Strasbourg (în curs de apariție în limba română).

⁷⁶ J. GAUDERMET, *La législation anti-païenne de Constantin à Justinien*, în *Cristianesimo nella Storia* 11, 1990, pp. 449-468.

în cadrul Imperiului. Este vorba în linii mari, așa cum am văzut de încercarea de a acomoda structura exterioară a Bisericii cu cea administrativă. Acest lucru nu reprezenta ceva revoluționar, deoarece tendința era practic de prelungire a unui fenomen apărut încă de pe timpul lui Constantin cel Mare și chiar înaintea lui: mai multe teritorii bisericești, adunate în jurul Bisericii mame. Canonul al VI-lea dat la sinodul I de la Niceea consfințea această situație. Era recunoscută *de facto* întâietatea Romei în Occident, Alexandriei în Egipt și a Antiohiei în Siria. Constituindu-se aproape spontan, toate aceste „întâietăți” purtau marca unor condiții specifice locale și a particularităților progresului Bisericii în diferite regiuni ale Imperiului Roman. Astfel Roma, singurul scaun apostolic din Occident avea locul său unic. Există însă o diferență între întâietatea canonică și cea jurisdicțională a Romei asupra Bisericilor italiene învecinate pe de-o parte, și autoritatea sa morală, recunoscută în afara frontierelor Italiei, în Africa, Spania sau Galia⁷⁷.

Biserica din Africa avea încă de la început o structură și o practică canonică specială: autoritatea supremă era deținută de sinodul episcopilor, care se reuniau în mod regulat de 2 ori pe an⁷⁸. În Orient, forma canonică a unității bisericești varia de asemenea de la o regiune la alta. În Egipt, centralismul era practic complet: întreaga autoritate era în mâna episcopului de la Alexandria, în raport cu care ceilalți episcopi aveau practic o poziție asemănătoare cu cea a episcopilor vicari de astăzi. În Siria însă, episcopul locului era mult mai independent, în ciuda autorității avută încă de la început de Biserica din Antiohia, al doilea oraș al Imperiului. Fără a rivaliza cu cele trei scaune apostolice, Efesul rămânea totuși centrul bisericesc al Asiei Mici. În celelalte regiuni unde nu exista vreun pol de atracție la fel de important ca cele deja menționate, Bisericile se regrupau în jurul unei metropole sau a unei capitale provinciale. Este semnificativ cazul Bisericii din Ierusalim, leagănul creștinătății care la sfârșitul sec. al III-lea nu reprezenta decât un simplu scaun episcopal aflat în orbita metropolei de Cezareea, capitala administrativă a Palestinei. În secolul al IV-lea crește importanța sa bisericească, fapt explicabil prin interesul lui Constantin cel Mare pentru Locurile Sfinte și a fluxului tot mai mare de pelerini atrași de locurile în care a trăit și activat Iisus Hristos.

Chiar dacă la început, la baza structurii bisericești a stat Biserica locală, adică comunitatea sau adunarea reunită sub îndrumarea și conducerea unui episcop, a preoților și a diaconilor, este clar că în privința caracterului relațiilor și legăturilor canonice dintre Biserici existau diferențe, acestea fiind în strânsă legătură și cu viitoarea dezvoltare a creștinismului⁷⁹. Un lucru rămâne însă esențial: legătura dintre comunități era trăită și considerată la fel de importantă ca și structura fiecăreia dintre ele; nici o Biserică nu putea accepta sentimentul autosuficienței. Legătura care unea diferitele comunități putea căpăta în funcție de loc, forme variabile. În unele regiuni întinderea teritorială a autorității canonice cuprindea diocese de la țară situate în jurul bisericii din orașul cel mai important, al cărui episcop era recunoscut drept mitropolit; în alte regiuni, provinciile intrau chiar ele însele în orbita unei Biserici care se distingea prin vechime sau prestigiu apostolic, formând o așa-numită „regiune bisericească”. Egiptul reprezenta însă o excepție prin absența unui eșalon intermediar care era de altfel metropola provincială: toți episcopii aveau drept primat pe arhiepiscopul din Alexandria.

Sinoadele mitropolitane aveau sarcina să rezolve problemele de ordin general. Existau chiar *Curți de apel* pentru plângeri împotriva episcopului locului, ele reglând relațiile între episcopi, sau modificau în caz de necesitate limitele diocezei. La hirotonia noilor episcopi, participau toți episcopii unei provincii în frunte cu mitropolitul. Pentru organizarea și disciplina bisericească, la sinoade erau date binecunoscutele canoane sau reguli, primele culegeri existând începând cu secolul al IV-lea. Acum erau cunoscute 85 de canoane numite și „apostolice” care formează până astăzi

⁷⁷ Alexandre SCHMEMANN, *Op. cit.*, p. 140-141

⁷⁸ P. ZMIRE, *Recherches sur la collégialité épiscopale dans l'Eglise d'Afrique*, în *Rechug*, 7, 1971, p. 3-72.

⁷⁹ Jean MEYENDORFF, *Unité de l'Empire et divisions des chrétiens*, Paris, 1993, p. 58.

tradiția canonică ortodoxă. La acestea se vor adăuga în timp canoanele Sinoadelor Ecumenice și cele ale Sinoadelor locale, acceptate de întreaga Biserică. Demn de remarcat este și faptul că încă din secolul al IV-lea poate fi observată o diferență între evoluția canonică a Occidentului și Orientului. Niceea înregistrase și sancționase modelul unității universale a Bisericii, universalitatea sa, dacă vrem catolicitatea sa, așa cum era la sfârșitul sec. al III-lea⁸⁰. Totuși nimic nu putea împiedica evoluția acestui model. În sec. al IV-lea observăm o coordonare din ce în ce mai strânsă între structurile Bisericii și cele ale Statului. Imperiul era împărțit în dioceze, iar canonul al II-lea de la Sinodul Ecumenic din 381 stabilește împărțirea Bisericii în dioceze: regiunea bisericească a Egiptului avea drept centru Alexandria, Orientul-Antiohia, Pontul-Cezareea Capadociei, Asia-Efesul, Tracia-Heracleea. Vechea organizare era fundamentată pe cea nouă, unde criteriul decisiv era importanța orașului. La rândul lor, diocezele au fost împărțite în provincii, iar acestea din urmă în eparhii, terminologia fiind de origine romană.

Ideea bizantină de Biserică și Stat

În paralel cu acest proces natural de coordonare, perceptibil încă înainte de convertirea lui Constantin cel Mare, putem observa nașterea unui centru bisericesc nou, legat în dezvoltarea sa de situația nouă a Bisericii în Imperiu. Cu privire la modul în care trebuie să înțelegem originalitatea și profunzimea soluției aduse de Bizanț problemei raportului dintre Biserică și Stat, este nevoie de multă precauție⁸¹. Biserica și Statul nu erau unite printr-un contract de tip juridic, ci prin singurul adevăr, adică credința Bisericii precum că împăratul și prin el întregul Imperiu, recunoșteau drept propriul Adevăr pe Dumnezeu, plasându-l deasupra lor. Pe de altă parte, Biserica nu putea să se arate indiferentă față de concepțiile religioase ale Imperiului. Un împărat eretic, un apostat ar fi însemnat sfârșitul creștinismului și prin aceasta a proiectului unei lumi creștine, a unei înfrângerii a Adevărului în fața minciunii, a unei renegări a lui Hristos din partea lumii. Creștinismul era trăit în primele secole mai întâi ca o victorie cerească a lui Hristos asupra răului din lume. În perspectiva acestei victorii, convertirea lui Constantin căpăta o perspectivă nouă, specială. Prin acest act, Statul, care până acum fusese instrumentul principal al urii diavolului față de Biserică, se înclina în fața lui Hristos. Înțelegem de ce neutralitatea Statului în materie de religie era un fapt străin creștinilor, cum le era străin și „clericalismul”, adică subordonarea ierarhiei față de Stat, care va apare mai târziu în Occident. În concepția ortodoxă, Biserica îmbrățișează întreaga lume: ea este însăși ființa sa intimă, măsura sa; izvor de har, dar nu de putere. Aceasta este acordată împăraților și guvernanților. În această viziune trebuie să înțelegem de ce ortodocșii au căutat să-l influențeze pe împărat, fără ca oportunismul sau ambiția să reprezinte vreun motiv în sine. Drama Orientului a fost însă faptul că acest proiect s-a dovedit imposibil de realizat, iar tentativele de a-l pune în practică au avut destul de des consecințe nefericite. Statul în sine era prea legat de categoriile gândirii păgâne; el continua

⁸⁰ G. ROUTHIER, *La réception d'un concile*, Paris, 1993.

⁸¹ Menționăm aici o parte din bibliografia referitoare la relațiile dintre Biserică și puterea politică în Imperiul bizantin: G. BARDY, *L'Eglise et les derniers Romains*, Paris, 1948; H. AHRWEILLER, *L'ideologie politique de Byzance*, Paris, 1975; Michel CLEVENOT, *Les chrétiens et le Pouvoir*, Paris, 1981; K.M. SETTON, *Christian attitude towards the Emperors in the Fourth Century, especially as shown in Addresses to the Emperor*, New-York, 1941; Rafaelo FARINA, *L'Impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politic del cristianesimo*, Zürich, 1966; F. HEIM, *La théologie de la Victoire de Constantin à Théodose*, Paris, 1992; F. DVORNIK, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background*, 2 vol.. Washington, 1966; Lector Dr. Adrian GABOR, *L'Eglise et l'Etat au temps de Théodose le Grand....* În general, cercetările care s-au făcut pe această temă au calificat relațiile dintre Biserică și Stat în Imperiul bizantin drept un cezaropapism, o teocrație, iar unii s-au oprit asupra caracterului simfonic, în ciuda unor intervenții dinamice ale împăraților în viața Bisericii. Cf. D.J. GEANAKOPOLOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Caesaropapism*, în *Church History*, XXXIV, 1965.

să se creadă încă ultimul scop, valoarea ultimă, iar religia nu era decât un mijloc pentru a realiza acest țel. Dacă destinul Bisericii, precum și luptele doctrinare nu-l lăsau indiferent, atitudinea se datora unor rațiuni proprii. Orice divizare sau neînțelegere în interiorul Bisericii, reprezenta o amenințare directă pentru partea civilă.

În secolul al IV-lea asistăm la apariția a două centre noi în sânul Bisericii: Constantinopolul și Ierusalimul⁸². Interesul lui Constantin pentru Țara Sfântă, unde mama sa Elena căuta lemnul Sfintei Cruci, era semnificativ, dacă ținem cont de faptul că al doilea oraș sfânt era pentru el Constantinopolul, pe care-l întemeiase. Constantin se simțea poate în mod inconștient, investit cu o misiune specială în istoria mântuirii: orașul Crucii și cel care răsărise prin victoria Crucii, cele două centre ale lumii, regele iudeilor și cel al romanilor, reconciliați în persoana sa. De-a lungul secolelor această concepție mistică despre Constantinopol ca oraș sfânt, se va lărgi și aprofunda, dar inițiativa va rămâne a primului împărat. Întemeierea noii capitale în 330 a dat centrului imperial o nouă dimensiune bisericească: dintr-un modest sediu episcopal, Constantinopolul era „condamnat” practic creșterii. Este adevărat că la început nu lăsa să se întrevadă viitorul său: o perioadă destul de lungă, el a fost centrul arianismului, în timp ce Atanasie întârea în ochii Bisericii prestigiul Alexandriei, prin combativitatea sa pentru adevăr și libertate. Chiar și atunci când Constantinopolul devine ortodox, ostilitatea Alexandriei nu slăbește: exemplul cel mai bun îl vom avea în disputa dintre Chiril al Alexandriei și Nestorie, justă de altfel, dar care în materie de putere și de primat nu ocupau chiar un loc secundar. Cu toate acestea la 50 de ani după întemeierea orașului, Părinții participanți la al II-lea Sinod Ecumenic au proclamat pentru episcopul de la Constantinopol o întâietate de onoare după cel al Romei, pentru că orașul lui Constantin era „noua Romă, orașul Împăratului și al Senatului” (canonul al III-lea). Constantinopolul nu era pus în fruntea unei regiuni, iar pe plan administrativ, episcopul său continua să fie unul dintre episcopii diocezei Traciei, condusă de mitropolitul Heracleei. În realitate, canonul care-i acorda „o întâietate de onoare” transformându-l dintr-o dată într-un centru bisericesc pentru întreg Orientul, era clar că cele două structuri ecleziastice nu coincideau, iar una dintre ele mai devreme sau mai târziu trebuia să se supună celeilalte. Acesta este secretul conflictului, care va anima în următoarele secolele Alexandria și Constantinopolul.

Comunitățile creștine din marile centre urbane, au organizat așa-numitele sinoade provinciale pentru rezolvarea problemelor de disciplină sau de doctrină. Primele sinoade interprovinciale au fost convocate pentru a elimina curentele considerate eretice. Sinoadele de la Antiohia din anii 264 și 268 s-au încheiat cu condamnarea episcopului sirian Pavel de Samosata, căruia i se reproșau inovații de natură liturgică, disciplinară sau doctrinară. Acceptat de episcopii din Alexandria și Roma, hotărârile acestui sinod interprovincial au fost aplicate de împăratul Aurelian. În aceste condiții avem de-a face cu prima recunoaștere oficială a unei autorități bisericești de către Statul roman. Sinoadele interprovinciale au fost decisive în constituirea religiei creștine ca religie de Stat, în special în ceea ce privește întărirea disciplinei bisericești prin publicarea unor impresionante liste de interdicții și sancțiuni.

Pentru creștini totul se va schimba în momentul în care Constantin cel Mare și succesorii săi creștini au ales “religia lui Hristos”, iar Crucea a devenit însemnul Imperiului. Acest lucru s-a realizat în două etape. Mai întâi este vorba despre anul 313, când creștinismul este autorizat în mod oficial în tot Imperiul. Preluarea puterii de către Constantin în 306 a marcat sfârșitul unei perioade destul de confuze, Imperiul fiind condus de mai mulți împărați cu titlul de *august* sau *cesar*. După ce și-a eliminat rivalii și s-a plasat sub protecția Dumnezeului creștinilor (căruia i-a atribuit victoria sa asupra lui Maxențiu, în apropierea Romei - 313), Constantin a favorizat religia lor în cadrul unei politici tolerante și a unui sincretism care-i permitea să asocieze cultului “soarelui neînvins” și

⁸² A. DUCELLIER, *L'Eglise byzantine. Entre pouvoir et esprit (330-1204)*. Desclée, Paris, p. 21.

teologiei păgâne (Constantin rămânea *pontifex maximus*, adică Mare Preot al păgânilor), noua sa cinstire pentru Hristos.

În ceea ce privește Edictul de toleranță din 313, text cunoscut sub numele de “Edictul de la Milan” (proclamat de fapt la Nicomidia, capitala părții orientale a Imperiului), el marchează recunoașterea creștinismului de către puterea imperială. Din acest moment creștinismul a beneficiat de privilegii din partea Statului. Pentru a controla mai bine religia, Constantin a încercat să realizeze o unificare a ei, dar politica sa a trebuit să facă față diferitelor doctrine și antagonisme. În această perioadă existau unele dispute pe plan teologic; provenind din diversele tradiții iudaice sau eleno-creștine din primele trei secole, aceste curente au devenit expresia unor conflicte politice și sociale. Disputele hristologice, însoțite de excomunicări și tot felul de acuzații de deviere, schisme sau erezii au atins zonele cele mai creștinizate. De asemenea exilul unor episcopi sau definițiile luate în cadrul sinoadelor generale ca cele ecumenice, au reprezentat un pas spre devenirea religiei creștine, religie de Stat⁸³.

În timpul lui Constantin cele mai bune exemple ale acestor dispute au fost:

- *Donatismul african*: conservator și intransigent, s-a transformat în timp într-o revoltă socială împotriva nedreptății și a dominației străine. Problema aceasta a apărut cam în aceeași perioadă cu persecuțiile din anii 303-305 și a durat mai bine de trei secole și jumătate, până la invazia arabă. La început era vorba despre o problemă disciplinară la Cartagina: este bine sau nu să fie reintegrați în Biserică acei creștini care au cedat exigențelor lui Dioclețian sau ale lui Galeriu? Cel mai intransigent s-a arătat episcopul Donat, ale cărui idei s-au răspândit cu repeziciune în toată Africa romană (aproape 100 de episcopi erau de partea sa). Chiar dacă a luat poziție împotriva lor, împăratul Constantin ezita între o atitudine represivă și una tolerantă.
- *Arianismul alexandrin*: a căpătat dimensiunile unui conflict religios la scara întregului Imperiu. Nesupunerea ereticului Arie față de episcopul Alexandru a avut un impact deosebit, suscitând pasiuni și divizând profund comunitățile creștine.

Pentru a fi combătută această erezie, am putut observa cum Constantin a convocat primul Sinod Ecumenic de la Niceea pe data de 20 mai 325. Astfel, acest Sinod a fost convocat de către împărat, iar hotărârile au fost împotriva lui Arie, consacrand victoria Sfântului Atanasie, viitorul episcop al Alexandriei. Constantin cel Mare în calitatea sa de singur *august*, a identificat în mod progresiv Divinitatea supremă pe care el o cinstea din anii tinereții cu Hristos. Încercarea de a reconcilia în propria conștiință și în teorie datoriile unui *principe* roman cu exigențele etice personale ale unui creștin l-au făcut să întârzie primirea botezului până înaintea morții (337). Transformarea progresivă a Imperiului într-o societate formal creștină a continuat pe vremea succesorilor lui Constantin, dar acest fenomen a fost plin de contraste și paradoxuri. Cei doi fii ai lui Constantin, Constantiu al II-lea (337-361) și Constans (337-350) care au stăpânit în Orient, respectiv în Occident, au extins legislația constantiniană în favoarea creștinismului și au luat parte activ la în problemele unei Biserici divizată de criza ariană. Ca și tatăl lor, ei au amânat propriul botez până în ceasul morții. În conștiința socială a timpului, mărturisirea credinței creștine nu era percepută ca o condiție pentru a deveni împărat: Iulian Apostatul (361-363) a restabilit chiar păgânismul, iar un alt păgân, prefectul pretoriului Secundus Solutius, a obținut la un moment dat susținerea unanimă a armatei pentru a-i succeda la tron lui Iulian. În cele din urmă Secundus a refuzat deoarece era în vârstă și bolnav⁸⁴. Printre împărații care s-au succedat la sfârșitul secolului al

⁸³ J. BOOJAMRA, *The Emperor Theodosius and the Legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, IX, 1977.

⁸⁴ E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire. I. De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284-476)*, Paris, 1959, pp. 170-172.

IV-lea, cazul lui Valentinian I (364-375)⁸⁵ este considerat ca o excepție printre contemporani, deoarece în calitate sa de comandant militar pe vremea lui Iulian, a refuzat să ofere sacrificii păgâne⁸⁶.

Teodosie I (379-395) și colegul său occidental, Grațian (375-383), au început să considere creștinismul ca o religie de Stat. Grațian a renunțat la titlul păgân de *pontifex maximus* în 381, iar Teodosie a fost primul împărat botezat la începutul domniei. El a rupt total legăturile cu cultele păgâne, aprobând cererea episcopilor creștini de închidere a templelor. În unele locuri au izbucnit incidente între creștini și păgâni, Teofil arhiepiscopul Alexandriei transformând de exemplu templul lui Dionysos în biserică și a distrus templul lui Serapis. În anii 391-392, Teodosie I a publicat două decrete prin care erau interzise cultele păgâne publice sau private⁸⁷. Din acest moment Imperiul devenea din punct de vedere constituțional un Stat creștin, în care păgânismul era redus la stadiul de minoritate tolerată. Politică riguroasă de mai târziu a lui Justinian I (527-565) a eliminat complet păgânismul din viața publică.

Succesorii lui Teodosie I cel Mare: Arcadius și Honorius. Divizarea Imperiului

După moartea lui Teodosie I cel Mare la 17 ianuarie 395, Imperiul a fost împărțit între cei doi fii ai săi: Arcadius (395-408) în Orient, iar Honorius în Occident (395-423). Chiar dacă cele două părți rămâneau elemente ale aceluiași corp, anul 395 a constituit un moment de răscruce în istoria Statului roman, deoarece de acum și până la căderea Imperiului Roman de Apus în 476, vor exista practic două Imperii: cel de Răsărit, cu capitala la Constantinopol, și cel de Apus, cu capitala la Roma, Mediolanum sau Ravenna. Deși Imperiul a fost împărțit, aceasta nu a însemnat o divizare a lui, ci mai degrabă o descentralizare de Stat. Cele două părți se considerau unite, iar împărații erau numiți în documente împreună, chiar dacă era vorba de faptele unuia singur. De acum Imperiul va fi când în mâna unui împărat unic, când împărțit între doi împărați, unul în Orient celălalt în Occident. Cu toate acestea unitatea de guvernare a Imperiului subzistă. Ea se va menține în drept, pentru că unul dintre împărați ține în mod direct de acceptul celuilalt la investitură, dar se va menține și pentru că unul dintre cei doi împărați își va păstra suficientă autoritate în vederea impunerii celuilalt a unor puncte de vedere care să fie în beneficiul celor două părți. Unitatea Imperiului se va păstra și la nivelul conștiinței populare. Nici romanii, nici barbarii nu vor avea sentimentul că Orientul și Occidentul formează entități distincte. Este inexactă chiar afirmația că la moartea lui Teodosie I în 395, Imperiul a fost împărțit în două, asistând astfel la separarea definitivă dintre Orient și Occident. De fapt, Teodosie I este surprins de moarte chiar în momentul în care ca atâția alți predecesori desemnase un *august* pentru Occident și unul pentru Orient, fără să se gândească la o separare. Patruzeci de ani mai târziu, Teodosie al II-lea publicând celebru *Cod* care îi poartă numele și care reunea legile tuturor împăraților de la Constantin cel Mare, face acest lucru în numele împăratului care domnea atunci în Occident, Valentinian III, amintind că pentru a fi valabilă o lege, aceasta trebuie adusă și la cunoștința unuia dintre cei doi împărați. Dacă unitatea constituțională a Imperiului subzistă, nu trebuie neglijat nici faptul că opoziția dintre Orient și Occident se va agrava, aceasta fiind de altfel și caracteristica perioadei de după Teodosie I cel Mare. Cu timpul legăturile

⁸⁵ Împărat asociat lui Valens (364-378)

⁸⁶ A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire, 184-602. A social and Administrative Survey*. Oxford, Blackwell, 1964, 3 vol. Vol. III, p. 25.

⁸⁷ *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus siromondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. T. MOMMSEN și P.M. MEYER, Berlin, 1954, trad. în engleză Clyde PHARR, Princeton, 1952, p. 473.

dintre Estul și Vestul Imperiului vor slăbi, ajungându-se în timp, de multe ori la momente de tensiune.

Sceptrul pe care fiii lui Teodosie I îl moșteniseră, părea să fie un dar al lui Dumnezeu și al tatălui lor. Generalii și miniștrii se obișnuiseră să adore majestatea copiilor imperiali, iar armata și poporul nu avuseseră în ultima vreme prilejul să-și afirme primejdioasa lor putere, prin alegerea unui alt suveran. Odată cu venirea la putere a celor doi, la conducerea Statului se constată o schimbare profundă, cei doi preferând să-și ducă viața, spre deosebire de tatăl său, într-un deplin sedentarism, fără să părăsească Constantinopolul și respectiv Ravenna⁸⁸. Acești doi împărați vor deveni practic niște jucării în mâinile celor care-i înconjurau: femei, eunuci, episcopi, demnitari servili, conducători militari de origine barbară. Bine intenționat, Teodosie I cel Mare a dorit să asigure copiilor săi un protector, cei mai indicați în acest sens fiind persoane apropiate de cei doi prin legături familiare. De aceea, înainte de a muri, el a lăsat pe Honorius în grija bravului ofițer de origine vandală, Stilichon, căsătorit cu nepoata împăratului, Serena⁸⁹.

La moartea tatălui său, Arcadius în vârstă 18 ani, era lipsit nu numai de experiență, dar și de inițiativă, menit parcă a fi stăpânit de oamenii energici ai curții sale. Un astfel de om era *prefectul pretoriului* din Orient, Flavius Rufinus, general de origine celtă, inteligent și activ, ambițios și avar, fără principii morale. Scopul său era de a ajunge la tron ca asociat al lui Arcadius și să căsătorească pe împărat cu fiica sa. Planurile lui Rufinus sunt însă dejucate de eunucul Eutropius, care-l determină pe Arcadius să se căsătorească cu Eudoxia, fiica puternicului general franc Bauto. Ambiția lui Rufinus îl aduce în conflict cu Stilichon, suspectat că ar avea aceleași planuri, pentru fiul său Eutherius, pe care dorea să-l căsătorească cu sora vitregă a împăratului, Galla Placidia.

Conflictul dintre cei doi izbucnește cu ocazia revoltei vizigoților conduși acum împotriva Imperiului, de Alaric. Ca șef al întregii armate vizigote, acesta a pustiit Tracia și Macedonia, apoi a ajuns aproape de zidurile Constantinopolului, dând mișcării sale un profund caracter național. Alaric tratează cu Rufinus, care prin abilitatea sa diplomatică reușește să-l determine pe barbar să se îndrepte spre Vest, ocolind capitala. Ajuns în Thesalia, el va intra în conflict cu Stilichon, interesat și el de stăpânirea Illyricului oriental. Înainte de anul 379 prefectura Illyricului, care cuprindea Grecia și regiunile centrale ale Balcanilor, făcea parte din jumătatea de Apus a Imperiului, dar în același an Grațian, împărat al Occidentului, și nepotul lui Valens o cedase lui Teodosie I⁹⁰.

Stilichon spunea acum, că voința lui Teodosie fusese ca fii săi să se întoarcă la vechea situație, iar autoritatea lui Honorius să atingă doar hotarele Traciei. Cauza principală pentru care Stilichon reclama acest teritoriu era că Peninsula Balcanică reprezenta furnizorul de bază al celor mai buni luptători. Temându-se de o victorie, pe care rivalul său ar fi obținut-o asupra lui Alaric, iar prin aceasta de o creștere a influenței lui Stilichon, Rufinus determină pe Arcadius, să ordone încetarea oricărei acțiuni împotriva vizigoților. Stilichon surprins poate de hotărârea împăratului, trimite printr-un ofițer devotat, Gainas, trupele Orientului, care luptaseră în Occident, la Constantinopol împotriva lui Eugenius, iar el în fruntea armatei sale se retrage, lăsând libertate trupelor lui Alaric să-și continue campania de pustiire.

Lui Gainas, ajuns la Constantinopol, îi ies în întâmpinare atât împăratul cât și Curtea pentru a-l saluta. La un semn al lui Gainas însă, un barbar străpunge cu sabia pe Rufinus, chiar sub ochii împăratului. Asasinatul a fost pus la cale de Stilichon. În locul lui Rufinus, Arcadius a ales pe eunucul Eutropius⁹¹.

Arcadius va trece de acum încolo sub influența eunucului Eutropius, tot atât de avid de putere ca și predecesorul său. El privea cu gelozie și suspiciune pe prefectul Orientului, cel mai puternic în administrație, după împărat. Eunucului i se datorează probabil inovația adusă de

⁸⁸ J.J. NORWICH, *Histoire de Byzance, 330-1453*, Paris, 1999, p. 53-55.

⁸⁹ *IBIDEM*, p. 54.

⁹⁰ Ch. DIEHL, G. MARÇAIS, *Le monde oriental, de 395 à 1081*, Paris, 1944, p. 12.

⁹¹ *IBIDEM*.

Arcadius, de a lua din atribuțiile *prefectului pretoriului*, administrația generală a poștelor, precum și supravegherea fabricanților de arme și de a le trece în seama marelui demnitar, *magister officiorum* (primul ministru).

Prin căsătorirea fiicei sale Maria cu Honorius, Stilichon își consolidează și el poziția. Evenimentul nu este trecut cu vederea și Eutropius obține de la Arcadius un nou titlu în anul 399 și anume pe acela de *consul*, fapt care a deranjat nobilimea senatorială. Nici Italia împreună cu toată partea occidentală a Imperiului, nu a fost de acord, pentru că până atunci nu se mai auzise ca un eunuc să dețină o astfel de funcție. Între timp Gainas, ca „om” al lui Stilichon, după ce devine *magister militum*, urmărește răsturnarea îndrăznețului eunuc. La rândul său, partida romană antibarbară era împotriva lui Eutropius, ca și împotriva creșterii puterii germane în Imperiu. Senatorii și demnitarii legați de tradițiile romane, erau indignați de înălțarea unui eunuc la consulat și alarmați de deținerea unor importante funcții militare de către germani.

Revolta ostrogoților din Frigia (încurajați de Gainas), a condus în final la căderea lui Eutropius, declanșând în același timp lupta împotriva influenței germane din Imperiul de Răsărit. Armatele romane învinse în Pamfalia de Tribigilol, conducătorul ostrogoților, au provocat dizgrația împăratului Arcadius față de Eutropius, care este degradat, exilat în Cipru, iar în cele din urmă decapitat la Calcedon. Locul său este luat de conducătorul partidului antibarbar, Aurelian, gest care echivala cu victoria partidului antigerman și cu o lovitură puternică dată lui Gainas, aliat acum cu Tribigilol împotriva Constantinopolului⁹². În noile condiții Arcadius acceptă cererile gotului la tratativele de la Calcedon. Demn de remarcat pentru spiritul acestei epoci sunt cele spuse de episcopul Sinesios din Cyrene în discursul său „Despre suveranitate”, un adevărat manifest al partidei antigermane. În el apar unele revendicări cum ar fi: respectul privilegiilor aristocratice, grija față de supuși, ușurarea impozitelor, încurajarea agriculturii, toleranță religioasă, curățarea armatei de goți și trecerea la recrutarea unei armate naționale⁹³. Deși timp de aproape 6 luni goții au fost stăpâni pe destinele Imperiului de Răsărit, tirania lui Gainas a fost de scurtă durată, trupele sale fiind învinse de flota lui Fravitta, un alt got căsătorit însă cu o romană și care în ultimii ani ai lui Teodosie I jucase un rol important în politica goților săi ca șef al partidei filoromane. Arcadius și populația Constantinopolului au înțeles gravitatea situației și profitând de o revoltă a goților în momentul plecării temporare din capitală a lui Gainas, determină pe got să se retragă dincolo de Dunăre, unde cade în mâinile lui Uldin, regele hunilor. O dată cu înfrângerea lui Gainas, pericolul got lua sfârșit în provinciile Orientului, îndreptându-se către Occident.

După ce în anul 396 Alaric a năvălit în Grecia, trecând prin foc și sabie Beoția, Pireul, Megara și Corintul, dar cruțând Atena, un an mai târziu el se retrage din Peloponez, pătrunzând însă în Epir. Aici timp de 4 ani, purtând titlul de *magister militum per Illyricum*, acordat de Arcadius, barbarul este ispitit și de perspectiva cuceririi Italiei⁹⁴. Momentul prielnic este oferit de năvălirea în provinciile de pe cursul superior al Dunării, Raetia și Norricum, a unei mase de triburi germanice pornite dinspre Marea Baltică, la sfârșitul anului 401 sub conducerea lui Radagaisus. Pentru a respinge atacul, Stilichon își duce trupele peste Alpi. De acest moment, în care Italia rămâne fără apărare profită Alaric, care trece Alpii italieni și asediază în 401 Aquileea. Intrarea goților în Italia a produs o vie consternare. Honorius ar fi vrut să fugă în Galia, dar a fost convins să rămână la Milan. Stilichon, conștient de marele pericol care amenința Occidentul, sfătuiește pe împărat să reziste alături de curtea sa la Milan, până când va strânge trupe suficiente pentru a face față unei invazii de amploare. În acest scop pleacă în Raetia și Norricum, recrutând mercenari vandali și alani, la care adaugă și trupe rechemate de pe Rin și din Britania. Cu o astfel de mobilizare, Stilichon reușește să

⁹² J.J. NORWICH, *Op. cit.* p. 55-64; J. BROSE, *Histoire de la chrétienté d'Orient et d'Occident De la conversion des Barbares au sac de Constantinople (406-1204)*, ed. Albin Michel, Paris, 1995, p.19-45.

⁹³ Emilin POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*, p. 84.

⁹⁴ P.VILLARI, *Invasioni barbari in Italia*, Milano, 1920, p. 65.

salveze în extremis Milanul de asediul lui Alaric. Suferind o puternică înfrângere la Pollentia, viziștii lui Alaric sunt constrânși să părăsească Italia.

Vădit nemulțumit Alaric dorește să ocupe Verona, oraș strategic, ce domina trecerea principală a Alpilor Raetici. Fără să știe de trădarea care se punea la cale, el înaintează spre trecătorile montane, aflate de acum sub controlul trupelor imperiale și unde, aproape simultan este pus în situația de a face față unui atac general. În această luptă, desfășurată nu departe de zidurile Veronei, pierderile goșilor au fost mai puțin însemnate decât la Pollentia. În urma tratatului de pace încheiat, i s-a permis lui Alaric să se așeze în zona frontierei de pe râul Sava, unde conducătorul vizigot a rămas câțiva ani. Pericolul prin care trecuse palatul de la Milan, îl determină pe Honorius să-și caute un refugiu mai sigur în fața eventualelor noi atacuri din partea neamurilor germanice. Alternativa s-a numit Ravenna, o așezare prielnică pentru a satisface securitatea personală a împăratului Apusului. Honorius s-a retras în această localitate la vârsta de 20 de ani, exemplul lui fiind imitat și de către urmașii săi, apoi de regii goți și de guvernatorii provinciei Italia, până la mijlocul secolului al VIII-lea. În trecut fie spus, Ravenna a reprezentat de-a lungul anilor și o atracție deosebită datorită operelor de artă cu care suveranii au împodobit-o. Unele din aceste monumente au pierit, dar altele s-au păstrat ca o dovadă a dezvoltării artei creștine din Italia, influențată de Bizanț, îndeosebi în sec. al V-lea sub auspiciile Gallei Placidia, iar în sec. al VI-lea sub Justinian cel Mare.

În timpul domniei lui Honorius apărarea frontierei Panoniei a fost practic abandonată, iar provinciile din această zonă au avut de suferit din cauza barbarilor, care se aflau atât în interiorul lor, cât și în afară. În ultimele luni ale anului 405, o armată formată îndeosebi din ostrogoți pătrunde în Italia. Ei erau conduși de Radagaisus, gonit cu câțiva ani mai înainte de Stilichon. Italia a fost ocupată fără prea multă rezistență. Până la urmă Stilichon reușește să-l învingă pe Radagaisus în localitatea Fiesole. Conducătorul germanilor este făcut prizonier și executat. Italia bine păzită de Stilichon a determinat popoarele germanice să se îndrepte spre Nord-Vest declanșând un vast proces de distrugere în Galia, decisiv pentru istoria viitoare a Europei Occidentale⁹⁵. Capacitatea remarcabilă a lui Stilichon de a face față numeroaselor probleme legate de invazia popoarelor germane, este din nou pusă la încercare în vara anului 407, când sosesc în Galia trupe din Britania dominate de un puternic spirit de revoltă. Aceste trupe proclamă rând pe rând ca împărați, pe un oarecare Marcus, apoi pe Gratianus și în sfârșit pe Constantin. Acesta din urmă cucerește chiar la sfârșitul anului 407 orașul Arles, capitala Galiei, unde își stabilește și reședința. După mai multe dispute armate avute cu Stilichon și trimisul acestuia germanul Sarus, Constantin este înfrânt în 411 și ucis din ordinul împăratului Honorius⁹⁶. Din acest moment poziția lui Stilichon începe să devină destul de nesigură. Popularitatea câștigată prin expulzarea lui Alaric din Italia sau victoria asupra lui Radagaisus, încep să pâlăscă în fața dificultăților din Galia ocupată de Constantin și jefuită de barbari. Relațiile sale destul de neclare cu Alaric precum și intenția creării unei triple diviziuni a Imperiului, în care fiul său, Eucherius, trebuia să fie al treilea triumvir imperial, făceau loc unor bănuieli. Aristocrația Romei îl ura, ca și pe soția sa Serena. Această atitudine față de un om care slujise cu destul devotament destinele Occidentului, își găsea explicația în antigermanismul victorios din Orient, dar care prinsese teren și în Vestul Imperiului, influențând decisiv și pe împărat. Printre numeroșii dușmani ai bravului general se număra și Olympus, un perfid demnitar și favorit al împăratului, care prin calomniile sale a știut să-l alarmeze pe suveran, îndemnându-l să scape de sub tutela socrului (Honorius era căsătorit cu fiica lui Stilichon, Maria; după moartea acesteia se căsătorește cu o altă fată a generalului, Emilia). În urma intrigilor de la Curte, Stilichon este arestat

⁹⁵ J. BROSSE, *Op. cit.* p. 45-48.

⁹⁶ N. BĂNESCU, *Chipuri din Istoria Bizanțului*, p. 64.

din ordinul împăratului și executat la 22 august 408, odată cu el pierind ultimul mare general roman⁹⁷.

După moartea lui Stilichon, Italia nu va fi scutită de noi pericole venite din partea aceluiași Alaric care nu mai avea acum de cine să se teamă. După ce a prădat Aquileea și Cremona, Alaric ajunge în toamna anului 408 în preajma Romei pe care o asediază. În urma eșecului tratativelor de pace, conducătorul vizigot asediază pentru a doua oară Cetatea eternă spre sfârșitul anului 409, cerând cetățenilor să se alieze cu el împotriva împăratului. El ocupă portul de pe Tibru și blochează orașul. În ciuda unor noi tratative desfășurate la Rimini, Roma este cucerită în 410, Alaric permițând armatei sale trei zile de jaf și măceluri, populația asistând la scene teribile, asociate cu incendii, care au avut darul să mistuiască în cartierele aristocratice, palate și monumente somptuoase⁹⁸. Cu toate acestea, Alaric nu a permis distrugerea bisericilor, iar dreptul de azil trebuia respectat. Constrâns să rezolve problema hranei soldaților săi, Alaric se gândește la cucerirea Africii, grânarul Imperiului, dar în drum spre Neapole se îmbolnăvește și moare la Consenza la sfârșitul anului 410. Astfel ia sfârșit la numai 40 de ani aventurosul rege vizigot, care a creat mari probleme în provinciile ambelor părți ale Imperiului.

La conducere îi va urma cumnatul său Athaulf, care având ca obiectiv tot cucerirea Africii, rămâne pentru un timp în Sudul Italiei. În 412 el trece Alpii, ducând cu sine și pe Galla Placidia, fiica „marelui Teodosie”, luată ostatecă de către Alaric în 410. Athaulf pune stăpânire pe Narbonne, Toulouse, Bordeaux și Marsillia, după care în 414 o convinge pe Placidia să-l ia de soț. Din acest moment, influențat și de soția sa, el va avea o atitudine conciliantă față de Imperiu. După moartea lui Athaulf a urmat Walia, cu care împăratul va încheia un acord, în schimbul a 600.000 de măsuri de grâu, obținând totodată și repatrierea sorei sale Galla Placidia. Walia se obliga să ducă război și împotriva poparelor barbare: vandali, alani și suevi, care trecuseră Pirineii, stabilindu-se în Spania.

Întorcându-se în Italia, Galla Placidia se va căsători în 417 cu Constantiu, *comes et magister militum*, asociat prin această unire ca împărat alături de Honorius. Din căsătoria lor s-au născut doi copii, o fată și un băiat, viitorul împărat al Apusului, Valentinian al III-lea.

Tot acum Walia îi extermină pe barbarii din Spania, care sunt recunoscuți ca *foederati*, în timp ce goții au fost răsplățiți pentru serviciile lor și li s-au dat teritorii în Galia, formându-se astfel două regate germanice sub autoritate romană: regatul burgund de pe Rin și regatul vizigot la malul Atlanticului. Tot acum Galla Placidia se distanțează de fratele ei, datorită îndeosebi intrigilor din anturajul ei. Până la urmă Galla Placidia este izgonită din Ravenna, găsimu-și refugiu la Constantinopol. Câteva luni mai târziu moare Honorius, punând capăt unei domnii destul de modeste. În timpul său, Roma a fost grav lovită, Galia și Spania ruinate de barbari, iar Bretania aproape pierdută. Până la moartea sa evenimentele din Occident au fost dominate de invaziile popoarelor germanice, anticipând alături de frământările interne favorizate și de slaba guvernare a urmașului lui Teodosie I cel Mare, dezastrul din anul 476.

Teodosie al II-lea. Activitatea sa legislativă, reorganizarea învățământului. Sinodul al III-lea Ecumenic

După moartea lui Arcadius în partea de Răsărit a Imperiului urmează la tron Teodosie al II-lea, cunoscut și sub numele de cel Tânăr, un minor de 7 ani, proclamat *august* încă de la nașterea sa în anul 402. La moartea tatălui său, protecția proaspătului împărat a fost asigurată timp de 6 ani de un *colegiu* de demnitari în fruntea căruia se găsea Anthemius, *prefectul pretoriului*, care activează acum

⁹⁷ Eduard GIBBON, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului roman*, București, 1976, vol. II, p.152.

⁹⁸ N. BĂNESCU, *Op.cit.*, p. 69.

ca *regent*. Educația tânărului prinț era dată în sarcina lui Antiochus. De numele lui Anthemius este legată construirea laturei vestice a zidului Constantinopolului, eveniment foarte important pentru această epocă. Încă din perioada lui Constantin cel Mare exista un zid de apărare al noii Rome, care în prezent nu mai făcea față extinderii orașului, impunându-se restructurarea în funcție de necesități, a vechiului zid, pentru a apăra orașul în fața pericolelor externe⁹⁹. Această inițiativă a fost una din marile realizări și servicii aduse Imperiului de către Anthemius. El a restabilit armonia dintre Curțile de la Ravenna și Constantinopol, iar un nou tratat a fost încheiat pentru asigurarea păcii la frontiera cu Persia.

Pentru a evita invadarea Moesiei inferioare de către Uldin, regele hunilor, Anthemius a întreprins o vastă operațiune de întărire a flotei staționată la Dunăre, construind noi vase și reparându-le pe cele vechi. Pentru eficientizarea expedierii grâului din Egipt la Constantinopol, el a luat o serie de măsuri privind transporturile pe mare. Anthemius s-a arătat interesat și de condițiile de viață din orașele prefecturii Illyricum. Se pare însă că în anul 414, regentul plin de atâtea merite, s-a retras din această importantă funcție sau a murit.

Prefectura pretoriului este asigurată mai întâi de predecesorul său, *patriciul* Aurelian, după care la 4 iulie 414, Pulcheria, sora minorului Teodosie al II-lea, devine *augustă*. Ea își va asuma și regența în numele fratelui ei. Chiar dacă era mai mare doar cu 2 ani față de Teodosie II, proaspăta *augustă* va governa practic Imperiul aproape 40 de ani. Pulcheria a fost aceea care a supravegheat educația lui Teodosie al II-lea, căutând să-l protejeze de intrigile de la Curte, cărora, dată fiind firea lui slabă, le-ar fi căzut pradă ușoară.

Politica externă a lui Teodosie al II-lea

Destul de șters ca politician, eclipsat poate și de influența surorii sale, iar apoi a soției și a unor demnitari foarte capabili¹⁰⁰, Teodosie al II-lea, în prima perioadă a sa de domnie nu a fost confruntat cu evenimente politice deosebite pe plan extern, exceptând poate invazia hunilor din Tracia, după care bizantinii au fost obligați să plătească un tribut substanțial. Tensiunea începe să crească abia prin anul 434, când hunii, conduși de Ruas cer bizantinilor să mărească obligațiile tributare și așa destul de mari, amenințând că vor invada Imperiul. Acest popor barbar se afla încă din anul 420 în zona centrală a Europei Orientale, formând un Imperiu destul de întins, dar cu o organizare nu prea energetică¹⁰¹. În anii următori, alături de alte triburi germanice, ei năvălesc în Câmpia Panonică¹⁰². La 430 ei reprezentau deja o putere apreciabilă, iar guvernul lui Teodosie al II-lea este obligat să consimtă la încheierea unui tratat de pace cu acești periculoși vecini, care va dura până în 434, când Ruas a acuzat guvernul oriental de primirea unor transfugi huni. În același an, Ruas moare, iar hunii conduși de succesorii săi, Atilla și Bleda, încheie un nou tratat cu bizantinii, în urma căruia Imperiul acceptă să plătească un tribut enorm, fapt care demonstrează marea putere politică a hunilor din acel moment. Teodosie al II-lea se angajează să nu mai primească transfugi huni, să trimită înapoi romanii evadați din captivitatea hunilor, să acorde avantaje comerciale hunilor la frontieră. Tratatul mai conținea de asemenea o clauză care interzicea recrutarea de către Imperiu a

⁹⁹ C. MANGO, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-Vie siècle*, Paris, 1990, p. 74.

¹⁰⁰ Ch. DIEHL, *Figuri bizantine*, trad. de Ileana Zara, București, 1969, vol. I, p.195-216.

¹⁰¹ Cf. Otto. J. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, Berkeley, Los Angeles, 1973, p. 76, în 422 *Cronica lui Marcellinus Comes* menționa: "hunii devastează Thracia."

¹⁰² În urma expedițiilor hunice din 421-422 s-a încheiat un tratat de pace cu bizantinii, prin care aceștia din urmă se obligau să plătească hunilor un tribut de 300-350 livre de aur pe an. Cf. lui Andras MOCSY, *Pannonia&Upper Moesia*, Londra, 1990, p. 349, Marcellinus Comes ne relatează că în 427 Pannonia a fost recucerită de romani, după o dominație hunică de aproape 50 de ani. Autorul se referă probabil la confederația condusă de Alatehus și Saphrax, din care făceau parte și hunii și care fuseseră așezați în Pannonia în anul 379. De asemenea JORDANES în *Getica* adaugă: "hunii, care de 50 de ani invadau Pannonia au fost expulzați de romani și goți", cf. Otto J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.*p.76.

mercenarilor barbari de dincolo de Dunăre, considerați cei mai buni soldați¹⁰³. Attila și Bleda nu s-au limitat la respectarea tratatului, intensificând lupta de cucerire a unor noi teritorii. La început hunii s-au mulțumit cu modul lor de trai destul de modest, dar odată cu anul 445, când după moartea lui Bleda, Attila rămâne singur conducător, ei vor reprezenta principalul pericol extern pentru Bizanț.

Originar dintr-o familie regală, războiul constituia pentru Attila un lucru făcut cu plăcere, dobândindu-și astfel faima de conducător îndrăzneț și de general prudent și norocos. Scopul principal al politicii sale rămânea însă jaful. În anul 441 i se oferă prilejul să atace provinciile lui Teodosie al II-lea, armata imperială fiind slăbită prin trimiterea de trupe în Apus, în Tracia și Iliric. Invocând nerespectarea tratatului din 434, hunii avansează pe Dunăre, capturând Ratiaria, Viminacium, Sucidava, Singidunum, Naissus, localități complet devastate, după care se îndreaptă către Constantinopol. Dând dovadă de prudență, Attila nu atacă capitala. Trimișii lui Teodosie al II-lea reușesc până la urmă să încheie un nou tratat de pace, foarte umilitor pentru Imperiu. Regatul hunilor este împărțit între Attila și Bleda, primul luând în posesie cuceririle din Vest, iar al doilea pe cele estice, de la Dunărea inferioară până la Volga. La puțin timp după încheierea acestei păci, Attila își condamnă propriul frate la moarte, iar prin unificarea tuturor hunilor devine cel mai puternic om din Europa.

Provinciile tracice vor cunoaște o scurtă perioadă de respiro până în 447, când același Attila reia incursiunile în Sudul Dunării. Multe localități din Peninsula Balcanică și până în Grecia sunt complet devastate¹⁰⁴. Datorită cruzimii sale, Attila este supranumit „biciul lui Dumnezeu”. În cele din urmă hunii sunt opriți prin încheierea unui nou tratat de pace, Attila cerând bizantinilor evacuarea populației romane de pe malul drept al Dunării, mai precis de la Singidunum până la Novae, pe o distanță de cinci zile de mers pe jos¹⁰⁵. Rațiunea acestor noi condiții poate fi explicată prin împiedicarea acum a trecerii eventualilor huni fugiți de la Attila peste frontiera cu Imperiul Roman, unde erau apoi înrolați. Practic, regatul lui Attila a cunoscut în această perioadă cea mai mare întindere: de la gurile Dunării, în Est, până la Noricum, în Vest, și o mare parte din Peninsula Balcanică. Acest teritoriu condus de Attila nu era cu mult mai întins decât regatul dac al lui Burebista¹⁰⁶.

Incitat de eunucul Chrysaphius, unul dintre confidenții de la Curte, Teodosie al II-lea pune la punct un plan de prindere și ucidere a lui Attila. Tentativa de asasinat este dejucată, iar conducătorul hun are pretenția ca eunucul Chrysaphius, autorul principal al complotului, să fie omorât. Pentru calmarea barbarului, împăratul trimite doi patricieni, care-i cer clemență în privința înaltului demnitar bizantin¹⁰⁷. Până la sfârșitul domniei lui Teodosie al II-lea, plata tributului s-a făcut cu

¹⁰³ Ernest STEIN, *Histoire du Bas-Empire*, tome I, Aix-en-Provence, 1959, p. 278.

¹⁰⁴ În timpul campaniei militare din 447 este distrusă cetatea Sucidava împreună cu alte 70 de castre și orașe de pe ambele maluri ale Dunării. Acest fapt a condus la lichidarea cordonului defensiv roman reprezentat de *limesul* dunărean. La Sucidava, refăcută la sfârșitul secolului al IV-lea și dotată cu un șanț defensiv lat de 4,50m și adânc de 2,60m, orientat spre Nord, în stratul de cultură romană din secolele IV-V d.Hr. s-au găsit monede care ne arată circulația neîntreruptă până în vremea lui Teodosie al II-lea. Acest strat se încheie cu o puternică pătură de incendiu total, în care s-au găsit vetre de foc părăsite în grabă, între care și 5 tezaure monetare cu piese de la Teodosie al II-lea. În aceste condiții specialiștii au ajuns la concluzia că membrii garnizoanei romane au părăsit cetatea în grabă, tot ei fiind cei care i-au dat foc. Cf. D. TUDOR, *Oltenia Romană*, București, 1968, p. 459. Tot cu acest prilej între huni și armatele romane a avut loc în fața cetății Sucidava una dintre cele mai sângeroase lupte, în care a murit Arnogisulus, conducătorul trupelor romane din Dacia Ripensis. Din acest moment și până în timpul împăratului Justinian (527-565) nu mai avem dovezi cu privire la o stăpânire romană pe malul stâng al Dunării.

¹⁰⁵ D. TUDOR, *op. cit.* p. 459-460; Otto J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.* p.123-124.

¹⁰⁶ J. MAENCHEN-HELFEN, *Op. cit.* p. 125.

¹⁰⁷ Solia a fost condusă de Maximin și de Priscus. La ea au mai participat și Bigila și Rusticus, care cunoșteau limba hunilor. Această delegație s-a întâlnit cu cea a lui Attila formată din: Edecon, Scotta și Orestes (tatăl lui Romulus August, ultimul împărat al Romei). Ambasada lui Priscus constituie singurul document care s-a păstrat și care ne dă mărturie despre felul de viață de la Curtea lui Attila precum și despre obiceiurile hunilor. Textul acestui document poate fi găsit în *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. VIII, *Ambasadele lui Priscus*, traducere de G. POPA-LISSEANU, București, 1936.

regularitate, dar succesorul său, Marcian, va refuza să mai plătească. Se părea că provinciile Iliricului vor fi din nou atacate, dar Attila își îndreaptă privirile spre Vest, unde exista speranța unui jaf mai consistent în regatul lui Valentinian al III-lea.

În anul 451 ”biciul lui Dumnezeu” este înfrânt în Galia, la Câmpiile Catalaunice (Chalons - în Franța), după care se retrage spre Italia, încercând să cucerească Roma, salvată în extremis de intervenția papei Leon I cel Mare. La 453, Attila moare în Panonia, dispărând astfel una din figurile de seamă din istoria Răsăritului și Apusului. Sub conducerea lui, hunii își schimbă felul de viață ca și instituțiile, devenind o putere politică ce întreține legături cu Imperiul Roman.

Politica internă a lui Teodosie al II-lea

Teodosie al II-lea a știut să-și aleagă demnitari capabili. Între aceștia amintim: Anthemius, Chrysaphius, Cyrus, Priscus din Panion, care prin diplomație și abilitate au depășit gravele probleme interne sau externe. Realizările primilor doi au fost menționate în mod sumar mai înainte. Trecând la Cyrus, trebuie făcută precizarea că acesta era favoritul împărătesei Evdochia în anii în care aceasta l-a influențat mult pe soțul ei. Posesor al unei culturi retorice deosebite, numit prefect al orașului Constantinopol, iar apoi și al Pretoriului, Cyrus are meritul principal că a încheiat construirea zidului de apărare al capitalei început sub Anthemius, construcție care suferise deja în urma unui cutremur de pământ. În ceea ce-l privește pe Priscus, acesta era originar din Tracia, fiind un demnitar de vază și un mare diplomat, trimis în 448 într-o solie la curtea lui Attila, de unde s-a întors cu prețioase informații consemnate într-o *Istorie a Bizanțului*. Schițând personalitatea lui Attila, Priscus menționează printre altele că: „el s-a arătat cumpătat în toate, avânt paharul din care bea, confecționat din lemn. De altfel simplă îi era și îmbrăcămintea, căci nu se îngrijea de nimic altceva decât să fie curată. Și nu se deosebeau întru nimic, nici sabia, nici legăturile încălțămintei sale barbare și nici frâul calului său, care nu avea podoabe de aur, pietre scumpe sau alte lucruri de preț, ca și al celorlalți sciți”¹⁰⁸. Priscus ne-a lăsat informații interesante și cu privire la teritoriul patriei noastre, mai precis amănunte privind Banatul, care atestă continuitatea daco-romană după retragerea aureliană din 271.

Am pomenit de câteva ori numele soției lui Teodosie al II-lea, împărăteasa Athenais-Evdochia, ateniană și păgână, dar ajunsă pe tronul Bizanțului și botezată în credința creștină¹⁰⁹. Ea a reușit să contrabalanseze pentru o bună perioadă de timp puterea Pulcheriei, sora lui Teodosie al II-lea. Căsătoria cu o ateniană a părut unora drept o victorie a păgânismului, care în prima jumătate a secolului al V-lea era încă prezent la Constantinopol. Nu a fost chiar așa, căci trăind de acum înainte în mijlocul unei Curți credincioase, tânăra împărăteasă se lasă influențată pe nesimțite de influența celor pioși. Mai mult chiar, Evdochia era pasionată, ca o adevărată bizantină, de discuțiile teologice. Trecerea pe care o avea la Curte, a sporit neînțelegerile cu cumnata sa, avidă de putere, care nu înțelegea să renunțe la guvernare. În anul 423, Curtea de la Constantinopol a primit pe sora lui Honorius, celebra Galla Placidia, venită la Bizanț împreună cu fiica sa, Honoria, și fiul său, Valentinian. Cu acest prilej este stabilit un plan de căsătorie între micuța Evdochia, născută recentă de Athenais, și *caesarul* de 5 ani, pe care moartea lui Honorius îl făcuse moștenitorul Imperiului Occidental. Peste 14 ani, proiectul devenea realitate pentru împărăteasa Bizanțului, care drept mulțumire adusă lui Dumnezeu, pleacă într-un pelerinaj la Locurile Sfinte. Reîntoarsă în 439 *basilisa*

¹⁰⁸ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II, p. 289.

¹⁰⁹ N. BĂNESCU, *O celebritate pe tronul bizantin: Athenais-Evdochia*, în *M.O.*, XIV, 1962, nr. 7-8, p. 426-433. Asupra rolului excepțional pe care l-au avut unele împărătese precum Evdochia sau Pulcheria, în rezolvarea unor probleme de tip dinastic, politic și religios, recomandăm lucrarea: K.G. HOLM, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley, 1982.

era în culmea gloriei având o fiică măritată cu un împărat. Stăpână pe situație, Evdochia a greșit totuși, crezând că Pulcheria ar putea renunța așa de ușor la influența pe care o exercitase la Curte cu puțin timp înainte. În urma intrigilor de tot felul, Athenais-Evdochia va părăsi palatul imperial în 442, îndreptându-se către Ierusalim, unde va și muri. Pulcheria a cărei influență scăzuse destul de mult, este unanim recunoscută ca împărăteasă după moartea lui Teodosie al II-lea la 28 iulie 450, alegându-și drept soț și coleg la tron pe Marcian.

Activitatea cultural-științifică în vremea lui Teodosie al II-lea

Înființarea Universității din Constantinopol

În istoria milenară a Bizanțului, cultura sub diferitele ei forme a reprezentat o preocupare statornică pentru marea majoritate a împăraților. Crearea Universității din Constantinopol și publicarea Codexului Teodosian rămân însă înscrise drept momentele de vârf din istoria civilizației Imperiului bizantin, aparținând în exclusivitate perioadei de guvernare a lui Teodosie al II-lea.

Până în sec. al V-lea Atena reprezenta principalul centru al învățământului și al științelor păgâne în întreg Imperiul roman. Cu toate acestea triumful creștinismului de la sfârșitul sec. al IV-lea, a adus o sensibilă scădere a prestigiului acestei școli, declin amplificat nu numai de invazia vizigotă, dar și de crearea unei Universități creștine în vremea lui Teodosie al II-lea. Actul care a legitimat înființarea noii Universități de la Constantinopol, a fost dat de către Teodosie al II-lea la 25 februarie 425. Corpul profesoral era compus din 10 gramaticieni de limbă greacă, 10 de limbă latină, 5 retori greci și 3 latini, la care se mai adăugau o catedră de Filozofie și 2 de Drept. În luna următoare, la 14 martie 425 un text înscris în Codex Teodosianus făcea elogiul acestei realizări de prestigiu din viața culturală a noii Rome, dând chiar numele unor profesori. Astfel pentru catedra de Gramatică a limbii grecești erau Helladios și Syrianus, pentru cea de Gramatică a limbii latine, Teofil, apoi sofistii Martinos și Maximos, juristul Leonțiu predând la catedra de Drept¹¹⁰. Profesorii erau foarte bine plătiți de către Stat, având obligația să-și dedice în exclusivitate timpul lor activității didactice de la Universitate. Poziția lor socială în Stat capătă un loc aparte, oferindu-li-se onoruri de seamă. Fondarea acestui locaș de învățământ nu a avut o destinație cu totul întâmplătoare, ci a încercat să contrabalanseze prestigiul vechilor Universități păgâne din Alexandria și Atena. Învățământul se făcea în două limbi: greacă și latină. Chiar dacă latina rămânea în continuare limba oficială, greaca o va înlocui treptat. Această inițiativă a fost cultivată tocmai de profesorii de la Universitatea din Constantinopol.

Întemeiată de Teodosie al II-lea, restaurată în secolul al IX-lea, protejată de Constantin Porfirogenetul, Școala Superioară din Constantinopol, în ciuda multor vicisitudini, a existat atâta vreme cât și Imperiul. Crearea ei în secolul al V-lea, într-o perioadă în care vechile școli ale lumii romane încep să se închidă una după alta, rămâne în istorie drept un simbol în jurul căruia s-au grupat cele mai capabile forțe spirituale ale Imperiului¹¹¹.

Codex Theodosianus

Reorganizarea învățământului superior a avut consecințe deosebit de importante asupra evoluției culturale ulterioare și în cadrul ei s-a putut elabora și publica „Codex Theodosianus”¹¹², din

¹¹⁰ Paul LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin, notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971, p.63.

¹¹¹ Nicolae Șerban TANAȘOCA, *Literatura Bizanțului*, antologie, traduceri și prezentare, București, 1971, p. 43.

¹¹² Textul Codexului Teodosian a apărut la Berlin între anii 1904-1905, fiind editat de T. MOMMSEN și P.M. MEYER. Vezi nota 70.

punct de vedere cronologic cea mai veche culegere de legi imperiale, iar ca importanță ocupă locul al II-lea după *Corpus Juris Civilis*. Lucrarea a fost inițiată în anul 429 ca urmare a dificultăților întâlnite în folosirea Dreptului imperial, ca și a creșterii numărului legilor imperiale, necesitatea întocmirii unei culegeri unitare impunându-se acum cu acuitate. Pentru epoca anterioară lui Teodosie al II-lea erau cunoscute două colecții juridice: *Codex Gregorianus* și *Codex Hermogenianus*, numite astfel după numele celor doi juriști care le-au alcătuit. Prima culegere marchează epoca lui Dioclețian, iar a doua se referă la perioada succesorilor lui Dioclețian, până în sec. al IV-lea, încadrând legile promulgate de la sfârșitul sec. al III-lea până la aproximativ anul 360. Ambele au fost pierdute, existența lor fiind semnalată în fragmente neînsemnate ca și din noua colecție întocmită acum (prima jumătate a sec. al V-lea).

Realizarea acestei vaste lucrări a fost încredințată unei comisii formată din 9 membrii dintre care un rol important l-a avut Appelles. Publicarea noii culegeri, intitulată *Codex Theodosianus* s-a făcut în 438, după 9 ani de muncă asiduă. Codexul cuprindea legile în limba latină, materialul juridic fiind împărțit în 16 cărți, divizat apoi în numeroase capitole, clasificate la rândul lor pe probleme speciale: administrative, politice, religioase etc. În fiecare titlu decretele erau enumerate în ordinea cronologică iar legile date după publicarea Codului au fost numite *Novele*.

Importanța Codexului Teodosian est deosebită din punct de vedere istoric. Mai întâi, el este izvorul cel mai prețios pe care-l deținem pentru studiul istoriei interne a Imperiului bizantin din sec. IV-V, cuprinzând în egală măsură perioada în care creștinismul a devenit religie de Stat. De asemenea, Codul a servit mai mult decât culegerile anterioare, la întocmirea legislației lui Justinian. Noul cod dădea în prima jumătate a sec. al V-lea o mai mare stabilitate juridică, descoperind și luminând incertitudinile ivite din lipsa unei culegeri oficiale de legi. Prin *Codexul Theodosian* ideea de unitate a Imperiului găsește o viguroasă afirmare, el fiind publicat atât în Orient cât și în Occident în numele celor doi împărați: Teodosie al II-lea și Valentinian al III-lea. Este semnificativ faptul că după publicarea lui, împărații romani ai Orientului, nu vor mai trimite decât foarte rar legile lor în Occident.

În sfârșit, deținând informații autentice prezentate într-o formă destul de clară, *Codex Theodosianus* a exercitat o influență covârșitoare atât asupra popoarelor barbare din Orient cât și a celor din Occident. Faimoasa „lege romană a vizigoților (*lex romana vizigothorum*) nu este decât un rezumat al Codului Teodosian. *Lex romana vizigothorum*, numită și „Breviarul lui Alaric” (*Breviarium Alaricianum*), a influențat la rândul ei și legislația Europei Occidentale, devenind principala sursă de Drept roman în Occident¹¹³.

Culegerile legislative ale lui Justinian pătrund mult mai târziu în Occident, spre sfârșitul Evului Mediu. La rândul lor, bulgarii au primit *Codexul Teodosian* prin intermediul aceluiși *Breviar al lui Alaric*. „Breviarium Alaricianum” fusese adresat prin papa Nicolae I regelui bulgar Boris, care va trimite o delegație la papă în anul 866 pentru a-l întreba și a i se da relații în legătură cu „legea lumii”, *leges mundanale* cum o numește el. Drept răspuns, papa trimite bulgarilor, după propriile sale cuvinte „venerabila lege romană” (*venerandae romanorum leges*), considerată a fi fără îndoială „Breviarul lui Alaric”¹¹⁴.

Probleme religioase

Alături de structura romană de Stat și cultura greacă, credința creștină a reprezentat un element de bază a Imperiului bizantin. Unitatea acestui Imperiu multinațional a fost asigurată de

¹¹³ Vasile MUNTEAN, *Bizantinologie*, Arhiepiscopia Timișoarei, 1999, p. 77.

¹¹⁴ *IBIDEM*.

religia creștină. Dacă nu exista conștiința unei națiuni bizantine, exista în schimb o singură credință, cea ortodoxă, care îndeplinea în cadrul Bizanțului multinațional și un rol politic. Despărțirea de credința ortodoxă însemna nu numai lepădarea credinței celei adevărate, dar și lipsă de patriotism.¹¹⁵ Am văzut că înțelegând rolul și importanța creștinismului în viața publică a Imperiului, Teodosie I cel Mare, a luptat atât împotriva păgânismului cât și a sectelor. Prin măsurile și legile sale în favoarea creștinismului, el a spulberat definitiv iluzia păgânilor, mai ales a filozofilor și a retorilor, că religia lor ar putea să mai reînvie.

În Imperiul de Răsărit, urmașii săi, Arcadius și fiul acestuia, Teodosie al II-lea, au dus la bun sfârșit hotărârile luate în vremea lui Teodosie I cel Mare. Arcadius a amenințat chiar cu pedeapsa capitală pe toți funcționarii care nu vor arăta destulă vigilență în aplicarea legilor privitoare la cultul păgân. Din ordinul lui toate chipurile zeilor au fost distruse. De asemenea, Patriarhia de la Constantinopol a fost în chip deosebit reprezentată de Sfântul Ioan Gură de Aur, ales patriarh cu ajutorul eunucului Eutropius¹¹⁶. În vremea lui Arcadius, succesorul în Orient al lui Teodosie I, atitudinea fermă a episcopului de la Constantinopol va consacra triumful învățaturii de la Niceea: Sfântul Ioan are meritul de a fi impus această învățătură într-o perioadă în care la Constantinopol partidul got era foarte puternic, iar goții erau arieni. Sub Teodosie al II-lea, a cărui domnie lungă acoperă prima jumătate a sec. al V-lea, disputele hristologice au reapărut. Prima și una dintre cele mai importante este erezia nestoriană.

Sinodul de la Niceea stabilise că Mântuitorul era în același timp Dumnezeu și om. Discuțiile vor pune accentul acum asupra modului în care cele două naturi se unesc în persoana lui Iisus. La Antiohia, leagănul arianismului, se formează o învățătură conform căreia cele două naturi sunt distincte, iar dintre cele două, cea umană este cea mai importantă., Hristos fiind un om devenit Dumnezeu. Când această erezie era susținută de cineva care va ajunge și patriarh de Constantinopol, în cazul nostru Nestorie, acest lucru va provoca tulburări grave, care nu se vor limita numai la aspectul teologic. Rătăcirea lui s-a mai numit și *dioprosopism*. Nestorie afirma că persoana dumnezeiască, este din veci și nu a putut fi născută din Sfânta Fecioară, ci aceasta a născut numai persoana umană a Mântuitorului, cu care s-a unit persoana dumnezeiască, fără să precizeze când și cum. Fecioara Maria nu poate fi numită deci Născătoare de Dumnezeu, ci Născătoare a omului Hristos (*Antropotokos*) sau Născătoare de Hristos (*Hristotokos*). Împotriva lui Nestorie și a adepților săi au luat atitudine episcopii Alexandriei în frunte cu Chiril. Dincolo de aspectul teologic nu trebuie uitat că această dispută a căpătat pe alocuri și semnificații politice¹¹⁷.

Prestigiul de care se bucura scaunul de la Alexandria era imens în Orient, iar puterea titularilor săi deosebită în Egipt. Episcopii Alexandriei pretindeau deținerea hegemoniei religioase în Orient și erau acum neliniștiți de primatul acordat de sinodul din 381 Constantinopolului. Prin aceasta se explică în bună măsură zelul ortodox împotriva lui Nestorie. Pentru rezolvarea acestei noi dispute, Teodosie al II-lea, ezitând un pic asupra fondului problemei, a convocat al III-lea Sinod Ecumenic care s-a ținut la Efes în anul 431 și la care au participat 187 de Părinți printre care și Timotei I, episcopul Tomisului. Din păcate, după Sinod erezia lui Nestorie se răspândește în Persia, Asia Centrală și chiar India. Mulți consideră acest Sinod ca fiind în multe privințe mai degrabă o victorie a lui Chiril împotriva lui Nestorie, și implicit împotriva Antiohiei¹¹⁸.

¹¹⁵ Ioan RĂMUREANU, *Evenimentele istorice înainte și după Sinodul de la Calcedon*, în *Studii Teologice*, 1970, nr. 3-4, p. 179.

¹¹⁶ C. BAUR, *Der hl. Johannes Chrysostomus und seine Zeit, I: Antiochein; II: Konstantinopel*, 2 vol., München, 1929-1930.

¹¹⁷ Pierre MARAVAL, *Op. cit.*, p. 357; E. AMANN, *Nestorius*, în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. XI, p. 76-157; Idem, *L'affaire Nestorius vue de Rome*, în *Revue des Sciences religieuses*, Strasbourg, 23, 1949, p. 5-37, 207-244; 24, 1950, p. 171-190; A. DUCCELLIER, M KAPLAN, *Byzance IVe-XVe*, Hachette, Paris, 1996, p. 11; L.I. SCIPIONI, *Nestorio e il concilio di Efeso. Storia, dogma, critica*, Milano, 1974.

¹¹⁸ Pr. Prof. Ioan RĂMUREANU, *Evenimentele istorice înainte și după Sinodul de la Calcedon*, în *S.T.*, XXII, 1970, nr. 3-4, p. 180-181.

Se părea că după condamnarea nestorianismului, Imperiul creștin va avea o perioadă de liniște, numai că va izbucni o nouă erezie, cea *eutihiană* sau *monofizită*. Prin opoziție față de nestorianism s-a născut erezia monofizită, care admitea în Hristos o singură persoană și o singură fire, cea divină. Inițiatorul acestei noi erezii a fost bătrânul arhimandrit din Constantinopol, Eutihie, luptător aprig împotriva lui Nestorie. El a dus la extrem învățătura Școlii din Alexandria despre unirea celor două firi în persoana Mântuitorului, ajungând la o nouă greșeală: *monofizismul* sau *eutihianismul*. Denunțat patriarhului Flavian al Constantinopolului de către Eusebiu de Dorileum, arhimandritul Eutihie a fost chemat să-și spună punctul de vedere la un sinod local de la Constantinopol în noiembrie 448. Aici el a fost clar: „recunosc că și înainte de unirea Dumnezeirii cu umanitatea, Hristos avea două firi, dar după unire nu recunosc decât o singură fire”. În urma acestei declarații Eutihie a fost anatematizat mai întâi de sinodul local din Constantinopol în 448. La rândul său papa Leon I cel Mare (440-461) fiind informat despre erezia lui Eutihie, a adresat la 13 iunie 449 patriarhului Flavian o scrisoare dogmatică, în care expunea clar învățătura ortodoxă despre cele două firi din persoana Mântuitorului, socotind pe arhimandritul Eutihie „eretic periculos” pe drept anatematizat de Sinodul din Constantinopol. Față de această nouă tulburare, întreaga chestiune a fost prezentată și discutată într-un nou Sinod convocat tot la Efes în luna august 449. Pentru violențele la care s-au dat participanții în frunte cu Dioscur patriarhul Alexandriei, acest sinod este cunoscut în istorie sub numele de „sinodul tâlhăresc”. Acest sinod a provocat mare confuzie și haos. Eparhiile din Egipt, Tracia și Palestina au trecut de partea lui Dioscur, iar cele din Siria, Pont și Asia Mică au avut curajul să se opună pe față monofizismului promovat de Eutihie. Ca exponent al Bisericii Apusene, papa Leon cel Mare a condamnat și el pe Eutihie.

Dezbaterile teologice ale primei jumătăți a secolului al V-lea au trădat pe lângă lipsa unei cristalizări depline a învățăturii creștine și o serie de interese politice izvorâte mai ales din diferendul dintre Teodosie al II-lea și sora sa Pulcheria, avidă de putere. Totodată, asemenea papilor în Occident, fondatori împreună cu Leon I cel Mare ai monarhiei pontificale, patriarhii Alexandriei, Chiril și Dioscur, au încercat fără izbândă să instaureze un fel de papalitate alexandrină. Spre deosebire de papalitatea occidentală, care tindea spre separarea de autoritatea imperială, Biserica Orientului rămâne acum o Biserică de Stat, supusă voinței împăratului, făcând uz din ce în ce mai mult de limba greacă. Bizanțul va căpăta astfel o fizionomie nouă și proprie, va fi locul unde se vor reuni marile Sinoade, iar Biserica se va acoperi de gloria unor personalități de frunte ca cea a Sfântului Ioan Gură de Aur.

Continuitatea romano-bizantină pe teritoriul țării noastre în prima jumătate a sec. al V-lea

Cultura materială și spirituală a poporului nostru este strâns legată de civilizația bizantină. Teritoriul dintre Dunăre, Marea Neagră și Carpații Nordici, reprezintă un spațiu strâns legat de soarta Bizanțului. Procesul de romanizare, care continua neîntrerupt și se generalizase după retragerea aureliană, cuprinzând treptat și regiunile ce au făcut parte din fosta provincie romană Dacia, a dus în prima jumătate a sec. al V-lea la o relativă uniformizare a aspectelor vieții materiale și spirituale din acest spațiu geografic.

Dovezi ale continuității romano-bizantine pe teritoriul țării noastre

Diversitatea relațiilor pe care populația autohtonă din teritoriul carpato-dunărean le-a avut în secolul al V-lea cu Imperiul bizantin s-au manifestat în numeroase domenii de activitate, influențând

într-o însemnată măsură dezvoltarea în ansamblu a societății din acest spațiu geografic. O pondere însemnată a acestor relații a avut-o domeniul economic, fapt explicabil prin încercarea Bizanțului de a include în sfera sa de interese permanente teritoriul Daciei. Asemenea interese economice erau impuse de necesitatea aprovizionării populației din Imperiu, mai ales pentru cei care locuiau în ținuturile învecinate Dunării, cu produse cerealiere și animale domestice. În această perioadă, populația de pe teritoriul actual al României practica un gen de agricultură intensivă și periodică, cultivând îndeosebi grâul, meiul și orzul, cele mai cunoscute cereale în zonele carpato-dunărene, efectuând totodată, pe scară largă, o serie de lucrări de grădinarit, viticultură sau îngrijindu-se de creșterea animalelor. În schimbul bunurilor furnizate, populația romană de aici obținea anumite venituri, moneda bizantină servind apoi la procurarea, în perioada de liniște, a unor produse de genul: untdelemn, vin, arme și fier prelucrat. Descoperirea unui număr destul de mare de amfore romano-bizantine pe teritoriul carpato-dunărean, a demonstrat intensitatea activităților comerciale la nordul Dunării. Alături de amfore pot fi amintite și oale, străchini sau farfurii, tot de proveniență bizantină, descoperite mai ales în așezările de pe Dunăre. De la Sucidava sau Drobeta provin chiar resturi ceramice bizantine cu smalt, produse deosebit de scumpe și apreciate în chip deosebit în acea vreme¹¹⁹. Exemplare interesante au fost descoperite în cetățile romano-bizantine de pe Dunăre, la Sucidava, Drobeta sau Dierna.

În categoria produselor ceramice romano-bizantine răspândite în spațiul carpato-danubian, importante sunt opaițele. De forme și mărimi diferite, asemenea produse, tipice pentru măiestria la care meșterii bizantini au ajuns în prelucrarea ceramicii, sunt întâlnite destul de des în așezările din această vreme de pe teritoriul nord-dunărean.

Pe lângă ceramică sau vase de metal, pentru prima jumătate a sec. al V-lea un interes aparte a fost manifestat pentru practicarea unor meșteșuguri menționând aici: tiparele pentru fabricarea bijuteriilor și a unor obiecte auxiliare care cereau pe lângă un deosebit simț artistic și o bogată experiență. Descoperirile de pe întregul teritoriu al Daciei, dovedesc o intensă activitate în acest domeniu, precum și multiple influențe și legături cu lumea romană sud-dunăreană.

Mai numeroase și mai variate rămân însă obiectele de podoabă de influență romano-bizantină. Unele dintre aceste obiecte au fost importate din anumite centre meșteșugărești ale Imperiului, altele însă au fost lucrate de meșterii locali, imitând adesea originalele romano-bizantine. Cea mai reprezentativă categorie de astfel de obiecte o constituie fără îndoială fibulele, împărțite în două grupe: cu piciorul înfășurat și fibule turnate. Numărul mare din aceste descoperiri, a condus la concluzia că de-a lungul sec. al V-lea circulau pe teritoriul țării noastre numai anumite tipuri de fibule, cele cu piciorul înfășurat, derivate fără îndoială din prototipurile romane târzii ale sec. al IV-lea. Pe lângă piesele și categoriile de produse enumerate până acum, la noi în țară au mai fost găsite și cataramă, aplica sau inele etc., datând din sec. al V-lea, având fie o certă origine bizantină, fie produse sub influența civilizației Imperiului, puse în legătură cu relațiile comerciale dintre autohtoni și lumea romano-bizantină sud-dunăreană.

În relațiile comerciale ale autohtonilor carpato-dunăreni cu Bizanțul, pe lângă schimburile în natură, un rol de seamă l-a jucat moneda de aramă și de bronz. Emisă în Imperiu în vremea lui Teodosie al II-lea aceasta a circulat intens în spațiul vechii Dacii, fiind acceptată de populația romanizată de aici. Această atitudine poate fi explicată prin faptul că romanicii carpato-dunăreni s-au considerat ca făcând parte din Imperiul roman de Răsărit, autoritatea politică, economică și militară a Bizanțului. Totodată autohtonii nord-dunăreni aveau legături multiple și permanente cu civilizația romană, fapt ușor explicabil prin punctele comune de ordin etnic și lingvistic cu romanitatea bizantină sud-dunăreană.

În ceea ce privește relațiile de producție și cele sociale, teritoriul țării noastre a fost supus în prima jumătate a sec. al V-lea, ca și Imperiul bizantin, unui proces de descompunere a

¹¹⁹ Dan Gh. TEODOR, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI d.Hr.*, Iași, 1981, p. 7.

sclavagismului și de trecere la feudalism. Populația diferită ca origine etnică, romanizată sau în curs de romanizare de pe teritoriul provinciei Scythia Minor în special, reușește acum să se integreze în sistemul social complicat al Imperiului, în care distingem în general o clasă suprapusă de explorați (*honestiores*) și alta supusă, de exploatați (*humiliores*). Sclavii rămâneau în continuare clasa cea mai de jos a societății, folosiți atât în centrele urbane, cât și la muncile câmpului. Țăranii liberi au cunoscut în prima jumătate a sec. al V-lea, o situație ceva mai bună, dându-li-se posibilitatea acum să-și cultive micile loturi de pământ, pe care le dețineau.

Viața creștină pe teritoriul țării noastre în prima jumătate a sec. al V-lea

Alături de relațiile comerciale, de sistemul relațiilor de producție asemănător celui romano-bizantin, legăturile culturale dintre ținuturile Dunării de Jos și diferitele centre bizantine în frunte cu Constantinopolul, au jucat în prima jumătate a sec. al V-lea un prim rol în păstrarea continuității civilizației romano-bizantine pe teritoriul țării noastre. În acest context factorul principal a fost Biserica creștină prin reprezentanții săi. Creștinismul găsisse adepți pe teritoriul țării noastre, mai precis în provincia Scythia Minor, încă din primele secole după Hristos. Cea mai bună dovadă în acest sens o constituie însuși faptul că în momentul în care Dioclețian a dezlănțuit crunta sa persecuție din anii 303-304, în Dobrogea au „apărut numeroși creștini, cei mai mulți din rândul soldaților, refuzând să jertfească zeilor și să participe la cultul împăratului”. Cu acest prilej, textele martirologiilor creștine înregistrează un mare număr de martiri în mai multe cetăți din Scythia Minor¹²⁰.

Viața creștină din Scythia Minor de altă dată poate fi reconstituită foarte bine nu numai din actele martirice, dar și din numeroasele urme arheologice cu caracter creștin, scoase la iveală în diferite părți ale Dobrogei. Vestigiile paleocreștine din Dobrogea pot fi împărțite în: inscripții funerare, obiect de cult și basilici, toate contribuind la cunoașterea vieții creștine în fosta provincie romană și apoi romano-bizantină din Scythia Minor. Sunt cunoscute până în prezent peste 70 de inscripții creștine din sec. IV-VI, mai ales pe monumente funerare. Mai mult de jumătate provin de la Tomis, metropola provinciei, iar restul de la Histria, Callatis (Mangalia), Axiopolis (Hinog, lângă Cernavodă), Tropaeum Traiani (Adamclisi), Dinogetia (Garvăn), Ulmetum (Pantelimon, jud. Constanța) etc. Aproape un sfert dintre acestea sunt în limba latină, iar restul în limba greacă vorbită mai ales de populația din centrele urbane de pe țărmul Mării Negre. Dintre cele de limbă greacă amintim mai întâi blocul de calcar cioplit în formă de masă, descoperit într-o cameră funerară din zona fostei gări Constanța. Blocul este rupt în două bucăți mari, în sensul înălțimii, având pe partea dinainte, în marginea proeminentă de sus, textul unei inscripții pe două rânduri. Inscripția este închinată „fericitului Timotei”, probabil fostul episcop de Tomis din prima jumătate a sec. al V-lea, de către un oarecare Dinias, care fiind de curând luminat prin Taina Botezului, a primit numele Emanuel¹²¹.

Creștinismul în Scythia Minor este atestat și de basilici paleocreștine uneori impozante, atestate în marile centre ca Tomis, Tropaeum Traiani, Callatis, Histria. La Tomis au fost descoperite patru basilici, dintre care una este cea mai mare din Dobrogea, prevăzută cu altar, naos cu trei nave și pronaos; la Tropaeum Traiani, cetate întemeiată de Traian, refăcută ulterior de Constantin cel Mare și Liciniu, au fost descoperite cinci basilici aparținând secolelor V-VI. Între basilicile scoase la iveală prin săpăturile arheologice de la Histria, se remarcă basilica cu criptă din sec. V-VI, formată din narthex, trei nave separate prin două rânduri de coloane și o absidă semicirculară, la răsărit corespunzând navei din mijloc.

¹²⁰ Ion BARNEA, Octavian ILIESCU, Corina NICULESCU, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 23.

¹²¹ Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1980, p.145.

Considerată drept o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci și pentru întreaga Peninsulă Balcanică, bazilica paleocreștină de tip sirian descoperită la Callatis se distinge de restul prin trei elemente: orientarea altarului spre sud, lipsa absidei și plasarea laterală a atriumului și nu longitudinal, în continuarea naosului sau a narthexului. Prezența acestei bazilici de tip sirian la Callatis trebuie pusă în legătură nu numai cu o eventuală influență orientală, ci chiar cu prezența unor sirieni în această colonie grecească din Scythia Minor. Trebuie precizat că la toate aceste câteva bazilici menționate, s-au descoperit și felurite piese sculpturale (capiteluri de coloane, plăci de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi și alte motive ornamentale creștine¹²². Mulțimea bazilicilor ne arată clar că în Scythia Minor pulsa o intensă viață religioasă stimulată îndeosebi de influențele venite din Imperiu. De asemenea, numeroasele edificii creștine nu puteau fi realizate fără existența unei organizări bisericești temeinice. Astfel din punct de vedere ierarhic, Biserica era condusă de un singur episcop cu reședința la Tomis, capitala provinciei. Episcopul de Tomis depindea direct de Bizanț, fapt care a contribuit din plin la întărirea legăturilor culturale între metropola Scytiei și capitala Imperiului.

Scaunul episcopal de la Tomis a beneficiat în prima jumătate a sec. al V-lea de personalități bisericești marcante. Cel mai renumit a fost Teotim I, om de aleasă cultură, admirat de contemporani pentru scrierile și viața sa, pentru atitudinea pe care a avut-o în favoarea Sfântului Ioan Gură de Aur, la Constantinopol, unde acesta era acuzat de origenism. Sozomen ne relatează că Teotim era admirat în propria țară chiar de hunii din regiunea Dunării, care nu se sfiau să-l numească pentru virtuțile sale „zeul romanilor”¹²³. Nu se cunoaște cu exactitate contextul în care episcopul Teotim I a ajuns să poarte legături cu patriarhul Constantinopolului, Sfântul Ioan Gură de Aur. Se pare că Teotim a secondat cu mult succes opera misionară a Sf. Ioan în regiunile de la Dunărea de Jos. Între cei doi a existat o prietenie sinceră demonstrată în poziția pe care episcopul tomitan a avut-o față de uneltirile lui Teofil al Alexandriei. Acesta împreună cu Epifanie al Salaminei, îl acuza pe marele ierarh al capitalei Imperiului de origenism, sentință căreia unii i se opuneau. Printre aceștia era și Teotim, care s-a adresat lui Epifanie cu următoarele cuvinte: „Eu Epifanie, nu vreau să necinstesc pe acela care a adormit demult în chip frumos și nu îndrăznesc să săvârșesc o blasfemie, codamnând lucruri pe care cei dinaintea noastră nu le-au înlăturat, mai ales că știau că în cărțile lui Origen nu se află nici o învățătură rea”. Imediat a adăugat: ”Cei ce spun acestea uită că insultă chiar textele sacre ale Sf. Scripturi, despre care tratează aceste cărți. Acestea a răspuns lui Epifanie, Teotim cel vestit pentru evlavia și sfințenia vieții”, precizează Sozomen¹²⁴.

Succesorul lui Teotim I, Timotei a urmat exemplul predecesorului său fiind citat printre participanții la lucrările Sinodului al III-lea Ecumenic de la Efes, semnând cele 12 Anatemisme ale Sfântului Chiril al Alexandriei, precum și sentința de condamnare a lui Nestorie. Tot pentru această perioadă mai trebuie amintiți: episcopul Ioan, aprig adversar al nestorianismului și monofizismului și teologul Sf. Ioan Cassian cel care a dat primele reguli monahale din Apus¹²⁵.

Cu tot acest dinamism, legăturile țării noastre cu Imperiul romano-bizantin au fost tulburate de prezența popoarelor migratoare. Descoperirile arheologice de la Sucidava au arătat că începând cu epoca marilor expediții de jaf ale lui Attila, cordonul strategic format de cetățile de pe malul nordic al Dunării au avut mult de suferit. S-a emis la un moment dat ipoteza lichidării stăpânirii romane nord-dunărene în urma invaziilor din prima jumătate a sec. al V-lea. Distrugerea Sucidavei este

¹²² Ioan BARNEA, Radu VULPE, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p.456.

¹²³ Ioan G. COMAN, *Însemnări asupra lui Teotim, episcop de Tomis*, în *G.B.*, XVI, nr. 1, 1957, p. 46-50; Iosif E. NAGHIU, *Teotim, episcop de Tomis*, în *R.I.*, XXXI, 1945, p. 167-171.

¹²⁴ Cf. SOZOMEN, *Istoria bisericească*, VI, 26 citat de Ioan G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, p. 186.

¹²⁵ Niculae ȘERBANESCU, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența Episcopiei Tomisului*, în *B.O.R.*, LXXXVII, nr. 9-10, 1969, p. 966-1026; Chadwick OWEN, *John Cassian*, Cambridge, 1968, 171p; H.I. MARROU, *La patrie de Jean Cassien*, în *Orientalia Chritiana Periodica*, XIII, nr. 3-4, Roma, 1947, p. 588-596.

plasată în timpul domniei lui Teodosie al II-lea, probabil în campania lui Attila din 447¹²⁶. Reinstalarea și refacerea forței militare bizantine la Dunărea de Jos se va face după prăbușirea Imperiului hunic din 454, dar mai ales în urma politicii de refacere economică și de reconstrucție inițiată de împăratul Anastasius I (491-518). Astfel romanitatea nord-dunăreană se va menține, subliniind pregnant concluzia fundamentală că și Bizanțul s-a aflat la baza originii civilizației medievale românești de mai târziu.

Imperiul Bizantin de la Marcian la Zenon. Sinodul al IV-lea ecumenic de la Calcedon. Urmările sale pe plan religios

La 28 iulie 450 când Teodosie al II-lea cel Tânăr închidea ochii, el nu lăsa urmași pe linie bărbătească. În această situație, respectând tradiția, partea de Răsărit a Imperiului trebuia să revină vărului său din Apus, Valentinian al III-lea. Dar acest lucru nu era nici pe placul lui Teodosie și nici al supușilor săi. Se spune că pe patul de moarte Teodosie ar fi indicat personal pe Marcian să-i urmeze la tron. Marcian fusese aghiotantul lui Aspar, un alan care avea sub autoritatea sa trupele gotice din Imperiu. Pulcheria, sora lui Teodosie, a consimțit să se căsătorească cu Marcian, conferindu-i în felul acesta prestigiul ereditar al dinastiei teodosiene. El a condus destinele Imperiului numai 7 ani (450-457), având de făcut față la început pericolului hunic. După 453, când hunii au fost înfrânți la Câmpiile Catalaunice, iar regatul lor s-a descompus, urmează o perioadă de liniște, care i-a dat posibilitatea lui Marcian să refacă tezaurul statului.

Pe plan intern, Marcian s-a dovedit a fi un bun gospodar, eliminând practica vânzării serviciilor administrative. Problema cea mai dificilă căreia a trebuit să-i facă însă față, a fost erezia monoteistă, care a determinat convocarea celui de-al IV-lea Sinod Ecumenic de la Calcedon din 451.

Monofizismul

Doctrina profesată de Chiril și adepții săi nu era în întregime ortodoxă. În încercarea de a diminua importanța naturii umane a lui Iisus, ei se îndepărtaseră atât de tare încât recunoșteau numai una singură, cea dumnezeiască: putem vorbi acum de o nouă erezie cea monofizită, care din multe puncte de vedere era inversul ereziilor nestoriană și ariană. Când această nouă învățătură a fost predicată de un călugăr de la Constantinopol, Eutihie, ea a obținut imediat și aprobarea patriarhului de la Alexandria, Dioscur, cel care-i succedase lui Chiril. Acesta va avea de-a face imediat cu opoziția papei Leon cel Mare, îngrijorat nu atât de erezie, cât de ambiția patriarhului de Alexandria.

În acest timp împăratul Teodosie al II-lea, aflat ca de obicei într-o situație delicată, convoacă la Efes în anul 449 un Sinod cunoscut sub numele de «sinodul tâlhăresc», pentru că Dioscur a vrut să-și impună punctul de vedere monofizit prin violență. După moartea lui Teodosie al II-lea, pentru a pune capăt situației tensionate, noul împărat Marcian convoacă Sinodul de la Calcedon din 451, care constituie al IV-lea Sinod Ecumenic¹²⁷. La lucrări au asistat și trimișii papei, iar hotărârea finală a fost că în Hristos există două naturi, una divină și una umană, unite într-o singură persoană, neamestecate, neschimbate, neîmpărțite și nedespărțite¹²⁸. Sinodul a elaborat și un număr de canoane dintre care cel mai important este al XXVIII-lea, care confirmă canonul al III-lea de la

¹²⁶ Vezi nota 103.

¹²⁷ Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 185-199; R.V. SELLERS, *The Council of Chalcedon*, Londra, 1951, p. 52; A. GRILLMEIER, *Jesus der Christus in der Glaube der Kirche*, Band I: *Von den Apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalcedon (451)*, Fribourg, 1979; J. LIBAERT, *L'Incarnation*, I: *Des origines au concile de Chalcedoine*, Paris, 1965.

¹²⁸ J. LIBAERT, *Op.cit.*, p. 34; Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 198.

Constantinopol din 381, făcându-se un pas înainte în fixarea rangului de întâietate, pe care îl are patriarhul de Constantinopol. Acest canon recunoștea papei un primat de onoare, dar afirma și egalitatea scaunului din noua Romă (Constantinopol) cu cel din vechea Romă, justificându-se prin aceea că la Constantinopol este sediul guvernului, al Senatului și al împăratului. Împotriva acestei hotărâri se va ridica papa, care nu recunoaște canonul, dar și ceilalți patriarhi de Alexandria și Antiohia. Ultimii doi își justificau poziția prin faptul că erau scaune apostolice și prin renumele școlilor lor de teologie. Tot prin canonul 28 se stabilea aria jurisdicțională a Patriarhiei de Constantinopol, care cuprindea diocesele : Tracia, Pontul și Asia, la acestea adăugându-se teritoriile din afara granițelor Imperiului, adică creștinii aflați sub dominație barbară¹²⁹. Tot acum se pare că Biserica din Egipt va abandona limba greacă pentru cea coptă. Astfel, disputele teologice vor masca opoziții naționale și aspirații mai vechi de independență.

Peste câțiva ani, împăratul Zenon (474-491) va sesiza pericolul și în 482 va da un edict de unire care căuta să amintească cât mai puțin despre cele două naturi ale Mântuitorului sau despre hotărârile Sinodului de la Calcedon. Nici monofiziții, nici ortodocșii nu-l vor accepta, dar nici papa nu va fi de acord cu el, astfel încât se va ajunge la hotărârea extremă de excomunicare și anatematizare a patriarhului de Constantinopol. Acesta, în persoana lui Acaciu, va riposta și va șterge din diptice numele papei, ajungându-se la prima schismă între cele două Biserici, cea din Orient și cea din Occident. Această separare a durat până în anul 518.

În ce privește atitudinea Bisericii din Tomis față de Sinodul de la Calcedon, trebuie remarcat că episcopul Alexandru, nu a putut fi de față la lucrări, dar a semnat actele un an mai târziu, adică în 452. Prezența lui Alexandru la acest Sinod a fost împiedicată probabil de situația politică destul de tulbură de la Dunăre, unde în vremea aceea hunii erau desosebit de periculoși.

Marcian a murit în ianuarie 457 și odată cu el a luat sfârșit dinastia teodosiană, pe care el a continuat-o printr-o alianță.

Reacții împotriva Sinodului de la Calcedon

Datorită împotrivirii monofiziților de a recunoaște hotărârile dogmatice ale Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon și din dorința lor de adaptare a formulei monofizite, în secolele V-VI asistăm la crearea așa-numitelor Biserici monofizite, numite și necalcedoniene sau Bisericile vechi-orientale, care se mențin până astăzi¹³⁰. În secolele V-VI, problema monofizismului s-a complicat, transformându-se dintr-o problemă cu caracter predominant religios într-una cu caracter național¹³¹, care a atins unele provincii ale Imperiului ce se opuneau tendinței centralizatoare a Constantinopolului. Monofiziții erau mai numeroși în provinciile orientale ale Imperiului: în Palestina, Siria și Egipt. Cele două popoare orientale principale ale Imperiului bizantin, sirienii și

¹²⁹ Jean MEYENDORFF, *Op. cit.* p.199-207.

¹³⁰ În categoria Bisericilor necalcedoniene separate de Roma avem: Biserica coptă, Biserica siro-ortodoxă a Antiohiei și a întregului Orient, Biserica apostolică armeniană, Biserica etiopiană ortodoxă, Biserica siro-ortodoxă malankară. Dintre Bisericile necalcedoniene unite cu Roma menționăm: Biserica coptă catolică, Biserica siriacă sau siro-catolică, Biserica armeană catolică, Biserica etiopiană catolică și Biserica malankară catolică. Bisericile calcedoniene sunt: cele 4 patriarhate (Constantinopolul, Alexandria, Antiohia și Ierusalimul); Patriarhiile Rusiei, Serbiei, României, Bulgariei și Georgiei; Bisericile autocefale (Cipru, Grecia, Polonia, Albania). Tot în categoria Bisericilor calcedoniene mai sunt și câteva Biserici unite cu Roma: Biserica greco-melchită catolică, Biserica greco-catolică a Ucrainei sau Biserica ruteană, Biserica greco-catolică din România, Biserica greco-catolică a Georgiei, Biserica greco-catolică din Bulgaria, Biserica maronită din Liban.

¹³¹ A. H. M JONES un cunoscut specialist în istoria târzie a Antichității, este autorul unui articol intitulat *Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?*, publicat în *JTS*, 10, 1959, Londra, 1899, p. 280-298, în care contestă opinia majorității istoricilor contemporani din secolul al XIX-lea, care interpretau răspândirea monofizismului ca pe o mișcare de tip național. El este de părere că acest proces a fost natural pentru secolul al VII-lea, dar nu se justifică pentru secolul al V-lea.

egiptenii, căutau să se despartă prin monofizism de greci, de «romei», cum erau aceștia numiți la Constantinopol, ca urmași ai Imperiului roman, începând să graviteze în sfera de influență politică a Asiei. Din erezia monofizită a secolului al V-lea s-au născut Bisericile care s-au separat de marea familie a Bisericii Răsăritului: Biserica coptă din Egipt, Biserica siro-iacobită (de la organizatorul ei Iacob Baradaï, + 477) sau Biserica severiniană (cel care a contribuit în mare măsură la răspândirea monofizismului printre sirieni fiind patriarhul Sever al Antiohiei, 512-518), Biserica apostolică armeniană, Biserica etiopiană, Biserica siriană sau Biserica din Malabar (în statul indian Kerala)¹³². În vecinătatea Armeniei se găsește Georgia, a cărei Biserică astăzi ortodoxă, a fost de-a lungul secolului al VI-lea anticalcedoniană. De-a lungul veacurilor, aceste Biserici au trăit în izolare din cauza diverselor circumstanțe ale istoriei. Prin intermediul Mișcării Ecumenice, dialogul lor cu celelalte Biserici creștine, îndeosebi cu ortodocșii, este mult mai intens.

Revenind la proclamarea dogmei de la Calcedon, vom spune că pentru o bună parte a creștinilor de astăzi, învățătura despre Sfânta Treime și despre cele două firi ale lui Hristos rămân formule abstracte și nu întotdeauna joacă un rol decisiv în credința individuală. În schimb pentru contemporanii Sinodului de la 451, definiția de la Calcedon conținea o negare a experienței religioase anterioare. Dacă la aceasta adăugăm și folosirea limbajului sobru al antiohienilor sau faptul că principalul dușman, Eutihie, alături de vechiul prieten al lui Nestorie, Teodoret de Cyr, au fost primiți în cele din urmă la Sfânta Împărtășanie, înțelegem mai bine de ce acest Sinod a provocat o serie de reacții negative. Hotărârile lui nu au satisfăcut decât câțiva antiohieni, la care s-au alăturat și unii moderați din Constantinopol. În Egipt însă, reacția a fost deosebit de negativă, având efectul unei trădări față de principiile marelui Chiril. Călugării sirieni s-au alăturat și ei egiptenilor. Înarmați cu sloganul «Calcedonul este o reabilitare a lui Nestorie», mișcarea monahală ce se împotriva acestui Sinod a antrenat de asemenea un număr important de credincioși¹³³.

Consecințele tragice ale acestei reacții nu se pot explica decât prin cauze de ordin teologic și cultural. În spatele ereziei monofizite trebuie văzut mai mult decât o simplă recidivă a unor tendințe extreme venite din Alexandria. Importanța acestei crize în istoria Ortodoxiei ține de faptul că ea a scos la iveală toate contradicțiile și tentațiile inerente ale unirii Bisericii cu Imperiul în vremea lui Constantin cel Mare. Dacă din punct de vedere spiritual și teologic, Sinodul de la Calcedon a fost o adevărată minune și un izvor inepuizabil de inspirație teologică, el a marcat însă o brutală ruptură pe plan relațional, între Biserică și Stat în istoria lumii creștine. Pentru a înțelege sensul opoziției față de acest Sinod în Orient, trebuie ținut seama de complexitatea tuturor acestor elemente. Dincolo de triumful adevărului absolut, obiectiv și atemporal, el reprezenta și victoria credinței Imperiului și a Constantinopolului. Dacă Imperiul ar fi fost ceea ce pretindea a fi – un Stat creștin universal și supranațional – acest triumf al Ortodoxiei imperiale și al Constantinopolului ar fi fost justificat atât din punct de vedere istoric cât și eclezial. Între teorie și practică era însă o distanță. Conștiința imperială este atestată de unele documente ale vremii, dar realitatea oferea o imagine diferită. Sub masca unui elenism și a unei culturi elenistice ce se făceau resimțite în special în marile orașe și printre intelectuali, vechile pasiuni naționaliste și vechile tradiții se mențineau. Într-unul din cartierele Antiohiei, Sfântul Ioan Gură de Aur se spune că era obligat să predice în siriacă, pentru că ascultătorii nu înțelegeau limba greacă. Cercetătorii moderni au ajuns la concluzia că masele de sirieni și coptii resimțeau puterea Imperiului ca pe un jug odios. În regiunile orientale ale Imperiului începuse să se dezvolte o literatură creștină de limbă siriacă, încă tributară modelului grec, dar având un important potențial autonom. În acest sens este suficient de menționat opera Sfântului Efreem Sirul, din sec. al IV-lea, pentru a măsura profunzimea și bogăția potențială a acestei expresii «orientale» a creștinismului.

¹³² Vezi și nota 129.

¹³³ Christian CANNUYER, *Les coptes*, 1990, Maredsous, Brepols, p. 33-34.

În ceea ce privește mediul monastic putem spune că a reprezentat un alt factor al curentului anticalcedonian și aceasta pentru că mănăstirile erau prea puțin atinse de elenism, recrutând viețuitori îndeosebi din mediul populației locale, copte sau siriene. Când călugării l-au sprijinit pe Chiril, ei apărau de fapt propria lor Biserică împotriva ingerențelor unui centru imperial considerat a fi străin. În afara semnificațiilor teologice, lupta împotriva Calcedonului a avut o dimensiune religioasă și politică nouă. Într-un fel lupta depusă pentru «cele două firi» amenința să se transforme într-o revoltă împotriva Imperiului. Când episcopii s-au întors de la Calcedon, ei au trebuit să fac față în mai multe rânduri opoziției populare, fiind nevoie chiar de protecția armatei ca în cazul lui Iuvenalie al Ierusalimului. La Alexandria, soldații care-l păzeau pe patriarhul Proterius, numit de Constantinopol pentru a-l înlocui pe Dioscur, au fost închiși de mulțimea furioasă și arși de vii. Chiar dacă într-o primă etapă, în vremea lui Marcian termenii de la Calcedon s-au putut impune, odată cu moartea acestuia în 457, se deschide o perioadă de compromis cu monofiziții.

Timp de două secole, această problemă a dominat politica imperială. În martie 457, poporul și-a ales la Alexandria propriul patriarh monofizit în persoana lui Timotei, iar Proterius a fost omorât. În 475 monofiziții își asigură și scaunul Antiohiei, alegând pe un oarecare Petru. În acest context, autoritățile înțeleg că monofizismul era susținut de importante forțe, amenințând unitatea politică a Imperiului. Totodată în 475 uzurpatorul Basiliskos, care l-a înlăturat pentru scurtă vreme pe împăratul Zenon, publica un *Enciclikon* care condamna Calcedonul și cerea episcopilor să semneze acest act. Revenit la putere în 476, Zenon susține mai întâi ortodoxia calcedoniană, dar sub influența patriarhului de Constantinopol, Acachie, și în fața creșterii opiniei monofizite în Egipt, Siria și în Palestina, publică în 482 *Henotikonul*, un decret dogmatic în care respingea, fără a le numi, *Tomosul* papei Leon și definiția de la Calcedon. Actul este semnat de patriarhii monofiziți ai Alexandriei și Antiohiei, împăratul recunoscându-le astfel legitimitatea celor doi. Se produce tot acum și o schismă între Apus și Răsărit, papa Simplicius convocând un sinod la Roma, care i-a excomunicat pe Acachie și pe patriarhul Alexandriei, Petru Mongius. Ruptura a fost prima dintre cele două Biserici purtând numele de schisma acachiană și a durat până în anul 518. În interiorul Imperiului se părea că *Henotikonul* va aduce o destindere la Alexandria, dar până la urmă el nu satisfăcea nici pe ortodocși, nici pe monofiziți. Primii nu puteau accepta concesiile făcute monofizițiilor, iar ceilalți le considerau insuficiente din cauza lipsei de precizare a *Henotikonului*¹³⁴. Astfel acest act a adus noi complicații în viața religioasă a Bizanțului, mărinț numărul dizidenților: monofiziți extremiști și moderați. Prin încercarea de a păstra Orientul monofizit, Constantinopolul a pierdut Occidentul ortodox: schisma acachiană a fost unul din elementele de dezacord care au condus până la urmă la separarea din 1054¹³⁵.

Împăratul Anastasie (491-518) fost un susținător deschis al monofiziților. El a intrat în conflict cu patriarhul Eufemie, pe care l-a condamnat ca fiind nestorian și l-a înlocuit cu Macedonie, calcedonian convins. La început, împăratul a avut ca bază a atitudinii sale religioase *Henotikonul* lui Zenon, dar cu timpul monofizitismul său s-a accentuat spre satisfacția coptilor și a sirienilor, dar spre nemulțumirea crescândă a ortodocșilor. Anastasius depune din scaun și pe Macedonie, înlocuindu-l cu Timotei, monofizit recunoscut. În 512 el a numit la Antiohia un cunoscut teolog monofizit, Sever al Antiohiei, care a condamnat în mod oficial Sinodul de la Calcedon în 518. Chiar dacă în Palestina și în Siria, unii călugări aflați sub conducerea Sfântului Sava, întemeietorul binecunoscutei Lavre a Palestinei, rămâneau ortodocși și nu recunoșteau ierarhia monofizită, cu cât anii treceau prăpastia dintre necalcedoneni și ortodocși creștea. Marea majoritate a sirienilor și practic tot Egiptul era pe drumul ereziei. Nu din întâmplare ortodocșii din aceste regiuni au primit numele de *melkiți* sau «oamenii împăratului».

¹³⁴ Vezi și alte amănunte în următorul subcapitol.

¹³⁵ Jean-Pierre VALOGNES, *Vie et mort des chrétiens d'Orient*, Fayard, Paris, 1994, p. 38-39.

Din păcate sinteza teologică a Calcedonului nu s-a putut impune în întreg Imperiul. Schisma monofizită demonstrează că prețul plătit pentru unirea dintre Biserică și Stat sau mai bine zis prețul plătit de Biserică pentru păcatele Imperiului, constituia prima tragedie a lumii creștine.

Leon I cel Mare, Zenon. Patriarhul Acachie, Henotikonul și conflictul dintre Orient și Occident

După moartea lui Marcian, Senatul a ales ca împărat un alt ofițer, pe nume Leon, fost administrator pe domeniile lui Aspar. El a fost primul împărat care a primit coroana imperială de la patriarhul Constantinopolului. Până la el toți ceilalți împărați, respectând tradiția romană, au primit coroana din mâinile comandantului suprem al armatei, ori al unui înalt funcționar civil. Inițiativa din 457 avea la bază prestigiul de care se bucura patriarhul de la Constantinopol, mai ales după Sinodul de la Calcedon. De acum înainte toți împărații bizantini vor fi încoronați de patriarhul capitalei, iar încoronarea capătă semnificația unei consacrară religioase. Încoronării civile cu caracter militar i se adaugă o ceremonie bisericească, care va căpăta din ce în ce mai multă importanță, iar în Evul Mediu va reprezenta actul veritabil al încoronării¹³⁶.

În timpul domniei lui Leon, acesta în alianță cu un ofițer isaurian pe nume Tarasikodissa îl vor asasina pe comandantul armatei, Aspar, *magister militum per Orientem*, reușind astfel să elimine influența germanilor de la Curte. Unii istorici privesc acest eveniment drept o etapă importantă în procesul de naționalizare a armatei bizantine și de slăbire a influenței barbare în Imperiu. După victoria împotriva lui Aspar, Tarasikodissa obține puteri sporite la palat, căsătorindu-se chiar cu Ariadna, fiica împăratului și își schimbă numele în Zenon¹³⁷.

Pe plan militar, bizantinii suferă o mare înfrângere în Africa, flota condusă de cumnatul lui Leon, Basiliskos, fiind înfrântă într-o expediție împotriva vandalilor regelui Genseric.

La moartea lui Leon în 474, nepotul său Leon al II-lea, de numai 7 ani, fiul lui Zenon și al Ariadnei, ajunge împărat, iar Zenon devine împărat asociat al fiului său. Murind Leon al II-lea chiar în toamna anului 474, Zenon va conduce singur Imperiul. Domnia este scurtă, până în ianuarie 475, când o conspirație greacă îndreptată împotriva isaurienilor, care căpătaseră prea mare putere în capitală, îl înlătură de pe tron. Locul îi este luat de cumnatul lui Leon I, Basiliskos. După 20 de luni Zenon reia însă conducerea Imperiului și domnește liniștit pe o durată de 15 ani (476-491).

Un eveniment deosebit al domniei sale este căderea Imperiului Roman de Apus sub herulii lui Odoacru, care în 476 înlătură de pe tronul Romei pe Romulus Augustus¹³⁸. Chiar dacă nu se proclamă împărat, recunoscând suveranitatea Imperiului Roman din Răsărit, el este numit de Zenon *magister militum per Italiam*, primind în grijă administrația provinciei. Dominația sa asupra Italiei nu va fi lungă, deoarece Zenon pentru a se debarasa de ostrogoții din Peninsula Balcanică (care întreprindeau multe incursiuni devastatoare), îl convinge pe unul din conducătorii lor, Teodoric del Tânăr, să pornească în 488 împotriva lui Odoacru. Acesta din urmă este înfrânt în 493, învingătorul devenind stăpânul Italiei și întemeietorul Regatului ostrogot al Italiei cu capitala la Ravenna¹³⁹. Zenon va rezolva astfel două probleme deosebit de grave: înlăturarea lui Odoacru și îndepărtarea germanilor. Plecarea acestora din urmă nu va însemna și rezolvarea unor probleme de ordin etnic în interiorul Imperiului, legate de creșterea exagerată a puterii isaurienilor la Curte sau de ordin religios cu privire la disensiunile profunde născute între ortodocși și monofiziți, după Sinodul al IV-lea.

¹³⁶ Alain DUCCELLIER, *Le drame de Byzance*, Paris, 1976, p.122-124.

¹³⁷ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*p.62.

¹³⁸ Jacques BROSE, *op. cit.*, p. 67.

¹³⁹ *IBIDEM*, p. 70-73.

Învățătura adoptată la Calcedon nu a fost din păcate acceptată de toată Biserica, conducând la o divizare care se menține până astăzi. Reamintim că pentru creștinul de rând, dogma Sfintei Treimi și a celor două naturi ale Mântuitorului rămâne o formulă abstractă, fără să joace mereu un rol determinant în credința lui personală. Pentru creștinii din sec. al V-lea, definiția adoptată la Calcedon era mai degrabă o negație a unei experiențe religioase anterioare, astfel încât hotărârile lui nu mulțumeau decât pe câțiva antiohieni, pe moderații de la Constantinopol precum și pe trimișii romani. În Egipt însă, Calcedonul reprezenta o trădare a principiilor marelui Chiril. Călugării sirieni se vor alia cu egiptenii, sloganul fiind: *Calcedonul este o reabilitare a lui Nestorie*.

În martie 457, la Alexandria poporul alege propriul patriarh monofizit în persoana lui Timotei Elurul, iar Proterius este omorât. În 475, monofiziții își asigură și scaunul Antiohiei prin alegerea unui oarecare Petru. Autoritățile înțeleg acum că monofiziții era susținuți de forțe importante, amenințând practic unitatea politică a Imperiului. În 475, uzurpatorul Basiliskos, cel care l-a înlocuit pentru puțin timp pe Zenon, publică o *Enciclică*, care de fapt condamnă Calcedonul, cerând episcopilor să-și pună sămănăturile pe acest act. Între 500 și 700 de episcopi s-au supus îndemnului imperial. Revenit la putere în 476, Zenon susține mai întâi ortodoxia calcedoneană, dar sub influența patriarhului de la Constantinopol, Acachie, și în fața creșterii alarmante a monofizismului în Egipt, Siria și Palestina, publică în 482 *Henotikonul*, un decret dogmatic în care era recunoscută valabilitatea deciziilor celor trei Sinoade Ecumenice, pe care le considera suficiente, anatematizând atât pe Nestorie cât și pe Eutihie, dar și pe cei care învățau o doctrină divergentă.

În forma și conținutul său, *Henotikonul* era o încercare de a duce dezbateră la nivelul conceptelor hristologice și de a-l sustrage piedicilor terminologice. Dacă nu ar fi avut alte implicații controversate hristologice puteau fi rezolvate pe baza unei întoarceri la situația care a urmat reconcilierii dintre Sfântul Chiril și Ioan al Antiohiei din 433. Textul nu crea însă premisele favorabile acestui demers, menționând pe de-o parte condamnarea eutihienilor la Calcedon, iar pe de alta se referea la Calcedon într-un context defavorabil. Cu toate acestea, pe planul relațiilor bisericești, au avut loc câteva modificări notabile: toate scaunele episcopale mai importante au intrat din nou în comuniune. Petru Mongius, cel care îl înlocuise pe Timotei Elur, a fost recunoscut arhiepiscop al Alexandriei, iar Acachie al Constantinopolului intra în mod oficial în comuniune cu el. Deoarece poziția oficială a Constantinopolului era în chip firesc cea calcedoniană, Petru scria lui Acachie următoarele: „Fiind conducătorul nostru al tuturor, ați unit Biserica lui Dumnezeu și ne-ați convins cu probe de netăgăduit că Sinodul ținut la Calcedon nu a făcut nimic contrar celui ținut la Niceea, cofirmând hotărârile Părinților de la Niceea”¹⁴⁰. Această recunoaștere chiar și formală a Calcedonului de către un șef al opoziției, a constituit un eveniment ce părea să justifice politica lui Acachie. Din păcate, Mongius se va confrunta în Egipt cu rebeliunea monastică, care-l condamnă pentru faptul că intrase în comuniune cu calcedoneni. Unii se vor separa de conducătorul lor (numiți acefali, pentru că nu mai aveau conducător), arhiepiscopul în astfel de condiții, dând dovadă și de multă instabilitate, aruncând anatema asupra Calcedonului și a *Tomosului* lui Leon I cel Mare, papa Romei.

La Antiohia, arhiepiscopul Calendion, fiind strict calcedonean, a respins *Henotikonul*, dar este compromis prin implicarea sa într-un complot politic ce viza răsturnarea lui Zenon. Urmarea: este exilat în 484. Scaunul va fi recuperat de Petru Fullon, care nu numai că recunoaște *Henotikonul*, dar devine și un propagandist activ, introducând la un moment dat în practica liturgică Trisaghionul. Din păcate, promovarea Trisaghionului și opoziția față de calcedoneni vor contribui la promovarea unui adevărat slogan monofizit.

Chiar și în Palestina, unde Calcedonul era susținut de călugări, *Henotikonul* a fost acceptat la Ierusalim, iar personalități calcedoniene au salutat unificarea Bisericii¹⁴¹. Situația creată de

¹⁴⁰ V. GRUMEL, *Les Règestes des Actes du patriarcat de Constantinople*, I, Paris, 1932, pp. 156-159, 161, 164-167.

¹⁴¹ A.J. FESTUGIERE, *Les moines d' Orient*, II, Paris, 1961, pp. 121-122.

Henotikon, așa cum era descrisă de istoricul Evagrie: „în acele zile, Sinodul de la Calcedon a fost declarat în mod deschis ca oficial de Biserică, dar nici respins de toți. Fiecare episcop acționa după propria convingere”¹⁴², nu putea să se prelungească, doar dacă nu exista un real consens asupra fondului hristologic și o interpretare acceptabilă pentru tradiția Bisericii. Numai că perioada lui Zenon sau cea al lui Anastasius (491-518), nu vor face decât să favorizeze un monifizism care respingea ambiguitățile și insista asupra respingerii clare a Sinodului. Pentru mai multe decenii, Biserica din Constantinopol, sub Acachie și succesorii săi, a rămas practic singurul centru care a rezistat acestei tendințe. Paradoxal, episcopii capitalei, susținătorii naturali ai politicii imperiale, erau singurii care se opuneau. Aliații naturali ai Calcedonului, erau în mod firesc papii de la Roma, relația dintre cele două scaune fiind întreruptă însă de atitudinea lui Acachie. Se va ajunge astfel la așa-numită schismă acachiană, care va dura până în 518¹⁴³. În privința lui Acachie, ortodocșii nu-l considerau formal responsabil de un document publicat de împărat, iar legătura sa cu Petru Mongius nu putea fi un argument împotriva sa, deoarece rezulta din recunoașterea formală a Calcedonului de către acesta din urmă.

Anastasius I (492-518). Politica sa religioasă. Revolta lui Vitalian

După moartea lui Zenon, în fruntea Imperiului va fi ales un funcționar de la Curte, pe nume Anastasius¹⁴⁴. În acea vreme, Imperiul era frământat de două probleme majore: una de natură religioasă, care diviza populația încă de la Sinodul al III-lea Ecumenic, dar mai ales după Sinodul al IV-lea de la Calcedon, iar alta de natură etnică, anume problema străinilor, mai cu seamă a isaurienilor, care deveniseră un pericol intern în vremea lui Zenon. De aceea, poporul cerea cu insistență ca viitorul împărat să fie un ortodox și un împărat roman. Noul ales, Anastasius, nu era însă un ortodox convins¹⁴⁵. Mama sa era ariană, un unchi maniheu, iar el însuși avea înclinații monofizite. Înainte de alegerea sa ca împărat avusese un conflict cu patriarhul Eufemius, pentru faptul că ținuse în Biserica Sfânta Sofia o serie de conferințe cu caracter eterodox. Din acest motiv patriarhul nu a fost mulțumit de alegerea împărătesei Ariadna, soția lui Zenon, de Senat și de armată. Până la urmă s-a ajuns la un compromis și anume s-a hotărât ca Anastasius să se angajeze în scris că va respecta hotărârile Sinodului de la Calcedon. Anastasius a consimțit la acest lucru, dar cum se va vedea, el nu-și va respecta angajamentul. În mai 492 noul împărat se va căsători cu Ariadna și va domni până în 518.

Încă de la începutul domniei sale, Anastasius va rezolva problema isaurienilor. El îl va omorî pe fratele lui Zenon, Longinus, care organizase un complot împotriva noului împărat, va confisca bunurile isaurienilor și îi va alunga din capitală. Aceste măsuri au fost urmate de lupte lungi și crâncene, care au durat 6 ani, în urma cărora isaurienii au fost înfrânți.

În anul 502 împăratul Anastasius are de luptat și împotriva perșilor, pentru care angajează forțe militare considerabile. După lupte indecise, în anul 506 este încheiat un armistițiu pe o durată de 7 ani.

Politica religioasă a lui Anastasius

¹⁴² EVAGRIE, *Istoria bisericăscă*, III, 30, p. 126.

¹⁴³ Jean MEYENDORFF, *op. cit.* p. 222.

¹⁴⁴ C. CAPIZZI, *L'imperatore Anastasio I. Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, Roma, 1969.

¹⁴⁵ H.W.G. LIEBESCHÜTZ, *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 1992.

Anastasius era un împărat în vârstă (61 ani), dar competent și energic. Cunoscând opoziția față de Sinodul de la Calcedon, el rămâne fidel *Henotikonului*, mergând chiar spre o radicalizare a poziției anticalcedoniene. În Egipt el susținea pe scaunul de la Alexandria fără echivoc, pe toți cei care erau împotriva Sinodului al IV-lea: Atanasie al II-lea, Ioan al II-lea, Ioan al III-lea de Nikiu, Dioscur al II-lea și Timotei al IV-lea¹⁴⁶. Cu toate acestea, regimul inaugurat de *Henotikon* excludea un triumf radical al monofizismului și permitea afirmarea unui calcedonism puternic, capabil nu numai să se mențină, dar să devină chiar dominant în mai multe scaune episcopale importante ale creștinătății orientale. Acest calcedonism, ca reacție împotriva monofizismului, căpăta pe alocuri forma unei afirmări a limbajului hristologic antiohian. Așa se întâmplă cu partidul calcedonian de la Constantinopol, în vremea arhiepiscopilor Eufemius și Macedonius. Astfel marii teologi care în tabăra monofizită concepeau lupta lor ca pe o apărare a Sfântului Chiril, puteau argumenta cu mai multă convingere că sinodul de la Calcedon echivala cu o restaurare a nestorianismului. Acești teologi monofiziți au găsit mai multă audiență la Curtea lui Anastasius, în special către sfârșitul domniei sale. În afara Constantinopolului, scaunele de la Ierusalim (patriarhul Ilie, 493-516) și Antiohia (Flavian al II-lea, 498-512) erau ocupate de calcedoneni, dar trebuiau să facă față unei opoziții puternice și adesea violente.

Tabăra anti-calcedoneană număra doi teologi de valoare: Filoxene, episcop de Mabug în Siria și un convertit de la păgânism, Sever. Sirian, Filoxene nu cunoștea greaca, fiind autorul mai multor scrieri împotriva Sinodului al IV-lea. Între 506-507, atitudinea sa se va radicaliza prin cererea adresată episcopului său, Flavian al Antiohiei, de a pronunța anatema împotriva Sinodului de la Calcedon. Dorința nu i-a fost împlinită și trimite împăratului o scrisoare în care își exprima părerea sa în materie de credință, cerând sprijin imperial. De data aceasta, având și sprijinul împăratului, Filoxene reușește să impună patriarhului Flavian o retragere parțială: acceptarea condamnării lui Nestorie și a eutihienilor, dar nu și a definiției adoptate la Calcedon. În ciuda acestui compromis, monofiziții vor obține la sinodul de la Sidon din 512, depunerea și exilarea lui Flavian. Noul patriarh va fi Sever, cel care va accepta *Henotikonul* (ca de altfel marea majoritate a calcedonenilor), dar îi va anatematiza pe Nestorie, Eutihie, *Tomosul* lui Leon și Sinodul de la Calcedon¹⁴⁷.

Născut la Sozopolis, în Pisidia, Sever a primit o educație aleasă în domeniul retoricii, filozofiei, dreptului și a limbii grecești, fiind botezat la maturitate în anul 488. Atras la un moment dat de idealul monastic, el este inițiat în asceză la Maiuma. Teolog strălucit, capabil să critice brutalitatea lui Dioscur, dar credincios pozițiilor pe care le considera juste, el devine purtătorul de cuvânt al unei hristologii despre care afirma a fi singura expresie legitimă a Ortodoxiei chiriliene. Succesul carierei sale îl datorează personalității sale impozante și bineînțeles patronajului imperial. În capitala Imperiului va sta chiar timp de 3 ani, între 508-511, desconsiderându-l pe arhiepiscopul ortodox, Macedonie, prin promovarea în cântarea Trisaghion (Sfinte Dumnezeule) a cuvintelor: «Care Te-ai răstignit pentru noi»¹⁴⁸.

Toate acestea au produs agitație în rândul populației ortodoxe, ajungându-se chiar la un șir de revolte. Între cele mai importante mișcări contestatate, care au avut loc acum se numără și cea condusă de Vitalian, între anii 513-515¹⁴⁹. Acesta era originar din cetatea Zaldapa, în sudul

¹⁴⁶ J. MEYENDORFF, *Op. cit.* p. 222.

¹⁴⁷ Vezi cuvântul său de intronizare în *Patrologia Orientalis*, II, ed. R. Graffin, 1907, p. 322.

¹⁴⁸ Cu acest prilej împăratul Anastasius a publicat un text intitulat *Typos*, redactat în bună parte de Sever. În acest text era anatematizat Sinodul de la Calcedon. *Typosul* nu a avut niciodată statutul de edict imperial oficial. Vezi Ch. MOELLER, *Un fragment du Type de l'empereur Anastase I-er*, în *Studia Patristica* III, Berlin, 1951, p. 240-247; E. KLUM-BÖHMER, *Das Trisagion als Versöhnungsformel der Christenheit*, München-Viena, 1979.

¹⁴⁹ I. MICULESCU, *Revolta lui Vitalian în contextul politicii religioase și economice a lui Anastasius I*, în *G.B.*, nr. 3, 1987, p. 569-583.

Dobrogei, unde îndeplinea și funcția de *comes foederatorum*, adică de comandant al trupelor de *foederati*, alcătuite în majoritate din barbari. Vitalian s-a declarat apărătorul credinței ortodoxe și a asociat la răscoală nu numai trupele de barbari, dar și pe cele romane din dioceza Traciei, precum și țărani din diverse regiuni. Nemulțumirea țăranilor se datora noului sistem de impozitare, instituit de Anastasius, care pe de-o parte reprezenta o degrevare a celor care se ocupau cu comerțul și meșteșugurile, dar pe de alta reprezenta o sarcină greu de suportat pentru populația rurală. La acestea se adăugau unele măsuri luate împotriva colonilor, cum ar fi cele înscrise în Constituția din anul 500, prin care se decreta aservirea tuturor agricultorilor rămași 30 de ani pe același pământ și în general fiscalitatea severă, ce urmărea realizarea de economii. În aceste condiții, Vitalian atacă de mai multe ori trupele imperiale, ajungând chiar până sub zidurile Constantinopolului. Tratatul purtat cu Anastasius vor duce la numirea lui Vitalian în funcția de *magister militum per Thraciam* și la promisiunea convocării unui Sinod Ecumenic, sub președenția papei. Numai că papa Hormisdas punea ca primă condiție ca împăratul și toți episcopii orientali să aprobe actele Sinodului de la Calcedon și *Tomosul* lui Leon, negocierile fiind în acest fel întrerupte. Vitalian atacă din nou Constantinopolul pe mare și pe uscat, flota sa este însă distrusă, iar el chiar dacă scapă cu viață, își va pierde titlul de *magister militum per Thraciam*. Obiectivul acestei răscoale a dispărut odată cu moartea lui Anastasius în anul 518.

Tot în 518 au dispărut și unele personalități angajate în conflictul monofizit: Timotei al Constantinopolului, patriarhii ortodocși exilați (Ilie al Ierusalimului și Flavian al Antiohiei). În curând se va încheia și un acord de pace între Roma și Constantinopol, cu un triumf aparent al Romei și al Sinodului de la Calcedon. În ciuda aparențelor, Biserica din Constantinopol nu va adopta niciodată punctul de vedere roman cu privire la Acachie (succesorii săi, Eufemius și Macedonius, excomunicați de papi, vor fi venerați ca sfinți în Orient). Împăcarea care va duce la unire, va fi de fapt impusă de un om, cu presepectivă largi, poate un adevărat vizionar: Flavius Petrus Sabbatius Justinianus. Viziunea sa era a unui Imperiu care ar fi unit Orientul și Occidentul, cu papa de la Roma într-un sistem imperial, iar soluția teologică punea capăt conflictului dintre apărătorii Sinodului de la Calcedon și opozițiii lui din Orient. Tot acest demers implica abandonul *Henotikonului*. Numai că politica religioasă a lui Zenon și Anastasius era interpretată în mod diferit în Occident sau în Orient. Occidentul considera mereu această politică ca pe o trădare a Calcedonului, iar Orientul nu vedea în schisma dintre calcedoneni și necalcedoneni o ruptură definitivă. Cei care acceptaseră *Henotikonul* și care-l interpretaseră în sensul calcedonian nu erau considerați ca niște eretici. De aceea, Eufemius și Macedonius ai Constantinopolului precum și Flavian al Antiohiei și Ilie al Ierusalimului și-au păstrat reputația, chiar dacă au acceptat *Henotikonul*. De fapt meritul lor pentru păstrarea credinței calcedoniene era la fel de mare ca și cel al episcopilor Romei mai puțin dispuși la compromis.

Reformele administrative ale lui Anastasius

Unul din marile merite ale lui Anastasius a fost acela de a pune ordine în finanțele Statului. El a procedat la o serie de reforme pe care le-a aplicat metodic. Anastasius a încercat să dea valoare stabilă monedei de bronz numită *follis*, care să fie cât mai apropiată de valoarea în aur. Pentru perceperea impozitelor în orașe a hotărât ca această colectare să fie făcută de către un *videx*, care depindea de prefectura praetoriului. Până aici impozitele din cetăți erau percepute de *decuriones*, membrii ai consiliilor municipale, care garantau strângerea regulată a impozitelor cu propriile averi. Pentru a preveni eventualele abuzuri ale vidicesilor, Anastasius a întărit și lărgit drepturile celor care erau chemați să apere populația de nedreptăți: *defensores civitatum* și episcopii. Pentru asigurarea străngerii banilor necesari, s-a hotărât ca întreaga comunitate să fie privită ca o unitate fiscală, responsabilă pentru încasarea tuturor impozitelor. Deci, dacă din diverse motive o proprietate nu mai

era solvabilă, ceilalți erau obligați să plătească pentru ea. Măsurile acestea la care s-au mai adăugat și altele, au contribuit la restabilirea finanțelor Statului, la moartea sa, Anastasius, lăsând o rezervă apreciabilă de aur (cca. 105.000 kg. de aur). Din banii adunați acum împăratul Anastasius va construi un zid de apărare a capitalei, la 40 de km., spre Vest de zidul lui Teodosie al II-lea, închizând o zonă imensă, el pornind de la Marea de Marmara și mergând până la Cornul de Aur¹⁵⁰.

Raporturile cu popoarele barbare din Occident

După moartea lui Odoacru în 493, Anastasius îl acceptă pe Teodoric cel Mare ca rege al Italiei. Teodoric a păstrat aproape întreaga administrație romană, fiind preocupat în chip deosebit să nu-i supere pe membrii Senatului. O apropiere între populația romană și barbari (goți), nu a fost posibilă din cauza diferenței de credință: goții erau arieni, iar romanii ortodocși¹⁵¹. Relații amicale a avut Anastasius cu Clovis, regele francilor, căruia îi trimite insemnele demnității de consul, socotindu-l un reprezentant al puterii imperiale în Apus.

Politica lui Anastasius la Dunărea de Jos

Domnia lui Anastasius a avut o mare importanță și pentru Scythia Minor, deoarece în această perioadă se constată o întărire a frontierei dunărene cu noi trupe și fortificații. Anastasius nu a urmărit lărgirea frontierelor Imperiului, ci întărirea capacității de apărare. La Dunărea de Jos și Tracia își fac apariția în această perioadă bulgarii, care în 493, 499, 502, au prădat o parte din Imperiu. Împotriva lor și a altor eventuali invadatori, împăratul a luat măsuri de refacere a zidurilor de incintă a unor cetăți precum: Histria, Dinogeția, Capidava, unde au fost descoperite cărămizi ștampilate cu numele împăratului, ceea ce ne demonstrează că în aceste locuri s-au făcut eforturi importante de fortificare a cetăților. Tot acum s-au construit în Scythia Minor numeroase bazine creștine, cum ar fi cele de la Histria, Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Dinogeția și Capidava¹⁵².

Din punct de vedere al organizării bisericești înregistrăm un progres al numărului de episcopi; acum se trece de la existența unui singur episcop la Tomis, la 15 scaune întemeiate în principalele orașe ale provinciei: Histria, Callatis, Axiopolis, Tropaeum Traiani, Zaldapa, Capidava, Noviodunum, Troesmis, Aegissus, Salsovia, Constantiniana etc.¹⁵³. Până la Anastasius, ierarhii de la Tomis semnavă de obicei în actele oficiale cu formula: „X episcopus Tomitanus,” însoțit de numele provinciei Scythia, ca de pildă „Ioannes Tomitanae civitatis episcopus provinciae Scythiae”¹⁵⁴. După Anastasius această formulă se schimbă. Ea ne apare astfel în anul 520, în actele unui sinod de la Constantinopol, care a ales ca patriarh pe Epifanie. Între mitropoliții care semnează o scrisoare de

¹⁵⁰ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...* p. 75.

¹⁵¹ J. PROSTKO-PROSTYNSKY, *Utraeque res publicae. The Emperor Anastasius I' Gothic Policy*, Poznan, 1994.

¹⁵² Epifanie NOROCEL Tomitanul, *Bazilicile din Tomis*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 84-89; Adrian RĂDULESCU, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*. Galați, 1977, p. 90-97

¹⁵³ Unii afirmă că numărul atât de mare de episcopate este discutabil: vezi L. BĂRZU, S. BREZEANU, *Originea și continuitatea românilor*, București, 1991, p. 219.

¹⁵⁴ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*, p. 77.

informare către papa Hormisdas se afla la numărul 7 și „Paternus mosericordia Dei episcopus provinciae Scythiae metropolitanus”¹⁵⁵. Versiunea latină a datelor de mai sus este întărită de un document din anul 518 și anume de o scrisoare a legaților papali din Constantinopol către același papă Hormisdas. Acești reprezentanți ai papei la Constantinopol îl informează despre tulburările pe care „călugării sciți” le provoacă în legătură cu unele probleme ale dogmei stabilite la Calcedon; ei spuneau printre altele: „acești monahi își acuză episcopii din provinciile lor, între care este și Paternus, întâistătătorul cetății Tomis”. Este vorba deci, de mai mulți episcopi, între care este pomenit Paternus, care avea un rol important.

Considerații asupra perioadei de la Constantin cel Mare până la Anastasius

Această perioadă de aproape două secole este destul de confuză, în Orient dar și în Occident asistând la o succesiune de peste 20 de împărați: spanioli, ilirieni, traci și chiar un asiatic. Câteva domnii sunt mai lungi și demne de remarcă: lui Constantiu al II-lea, fiul lui Constantin, i-a urmat vărul său Iulian (361-363), cu care a luat sfârșit dinastia lui Constantiu Chlor. După aceștia, în Orient a guvernat Valens (364-378), iar în Occident Valentinian. Lui Valens, i-a urmat Teodosie I cel Mare (379-395), iar fiii săi, Honorius și Arcadius, au condus primul Occidentul, iar cel de-al doilea Orientul. Arcadius l-a avut ca succesor pe Teodosie al II-lea (408-518). La începutul secolului al V-lea, Occidentul s-a confruntat cu o succesiune de invazii barbare, iar Orientul a fost guvernat între 450-518 de împărați ca: Marcian, Leon I, Zenon și Anastasius. În toată această perioadă de fapt numai două domnii au fost mai importante: aceea a lui Teodosie I, pentru că acesta a fost ultimul împărat care a condus efectiv Imperiul și cea a lui Teodosie al II-lea, care în ciuda mediocrității sale, prin lunga perioadă în care a condus Imperiul de Răsărit a reușit să îndeplinească o operă utilă în mare parte, dusă la bun sfârșit de unii dintre miniștrii săi sau de sora sa, Pulcheria.

Acest fenomen a fost favorizat de următoarele cauze:

- *Forțele vitale ale Imperiului erau concentrate în Orient.* Este de fapt ce și-a dorit Constantin odată cu crearea Constantinopolului. În vremea lui Teodosie al II-lea, pe lângă lărgirea zidului de incintă al orașului, a luat ființă și o Universitate pe care o înzestrea cu 31 de catedre, repartizate aproape egal între limbile greacă și latină. Acest fapt este foarte interesant, pentru că demonstrează voința Constantinopolului de a fi și capitala intelectuală a Imperiului.
- *Creștinismul s-a dezvoltat diferențiat în Răsărit și în Apus.* În secolul al IV-lea cea mai înaltă autoritate religioasă în Apus, Sfântul Ambrozie, episcopul Milanului, proclama independența spirituală în raport cu Statul, în timp ce tot acum, în Orient, Teodosie I făcea din creștinism o religie de Stat. În secolul al V-lea, papa Leon cel Mare afirmă primatul scaunului de la Roma, în timp ce canonul al XXVIII-lea de la Sinodul al IV-lea Ecumenic plasa Răsăritul sub dependența canonică a Patriarhiei de la Constantinopol.
- *Șocul invaziilor barbare inegal resimțit în Răsărit și Apus.* Răsăritul, ceva mai abil și mai puternic, a rezistat mai bine în această perioadă invaziilor barbare, în timp ce Occidentul, s-a prăbușit. Prin aceasta, ceea ce era un dezechilibru crescând între cele două părți ale Imperiului, a devenit o ruptură.

¹⁵⁵ I. BARNEA, *Discul episcopului Paternus*, în *Analecta*, II, 1944, p. 185-197.

Probleme de ordin religios

În secolele IV-V, pe plan intern, istoria Bizanțului se va confrunta cu diverse probleme de ordin religios. Trebuie reținut faptul că prin dezvoltarea monahismului, care se organizează în secolele IV-V, crește în mod evident forța morală și socială a creștinismului, ce se va manifesta acum și sub forma unei forțe de expansiune deosebită, prin evanghelizarea Armeniei de către Grigorie Luminătorul, a Abisiniei de către Frumentiu, a goșilor de către Ulfila. Tot acum asistăm și la sfârșitul păgânismului. Împăratul Constantiu luase mai multe măsuri favorabile creștinilor, limitând activitatea păgânilor. Din păcate, succesorul său Iulian, educat atât în spiritul păgânismului grec cât și în religia creștină, odată ajuns la putere a dat un edict prin care ordona redeschiderea templelor și reorganizarea cultului păgân. El a dat și o declarație de toleranță, însă a exclus pe creștini din funcțiile importante ale Statului. După moartea lui Iulian, până la Teodosie I, păgânii au continuat să observe nestingeriți cultul și obiceiurile lor. Teodosie I a luat însă măsuri dure împotriva păgânilor: faimosul edict din 392 interzicea sacrificiile și orice ceremonie păgână precum și accesul la temple. Jocurile olimpice au fost și ele interzise în 393, iar misterele lui Eleusis în 396. În Occident, episodul cel mai semnificativ rămâne decizia luată de Grațian de a scoate statuia zeiței Victoria din Senatul de la Roma, care simboliza în ochii tuturor grandoarea trecutului roman.

După Sinodul de la Niceea, împăratul Constantin cel Mare nu a dus o politică bine definită cu privire la arieni. Printre succesorii săi, Constantiu și Valens au fost arieni. În vremea lui Teodosie I, acesta va fi însă foarte categoric cu arienii, gonind din Constantinopol pe episcopul arian și dând niceenilor toate bisericile din oraș. În 380, el a publicat un edict prin care numai cei care aderau la învățătura niceeană cu privire la Sfânta Treime aveau dreptul să se considere «creștini catolici», în timp ce ceilalți, arienii, erau considerați eretici. Un sinod convocat de Teodosie I la Constantinopol în 381, confirma simbolul de credință de la Niceea în ceea ce privea consubstanțialitatea Tatălui și a Fiului și completa afirmând consubstanțialitatea Sfântului Duh cu celelalte două Persoane. Aceiași Sinod fixa și locul episcopului de la Constantinopol: primul după cel de la Roma. Nu era vorba încă de egalitate, dar asistăm deja la poziția de superioritate a scaunului de la Constantinopol față de ceilalți confrăți din Răsărit. Aceste hotărâri extrem de importante i-au asigurat lui Teodosie I un loc de frunte în istoria creștinismului, alături de Constantin cel Mare. Teodosie proclama de fapt că nu există toleranță în materie de religie: este o religie de Stat obligatorie, a cărei dogmă este fixată de împărat, care o impune supușilor săi. Ortodoxie și erezie devin acum subiect politic și religios în același timp sau în unele situații, puncte de vedere care riscă să se confunde. Trebuie notat faptul că această politică a lui Teodosie se opunea ideilor pe care le apăra în acea vreme în Occident Sfântul Ambrozie, convins că în problemele bisericești nu trebuie să se amestece puterea temporală. Astfel, atitudinea lui Teodosie anunța viitoarele conflicte dintre Răsărit și Apus. În sfârșit, locul pe care-l va ocupa de acum înainte Constantinopolul, va declanșa reacția episcopilor de la Antiohia și Alexandria, jucând astfel un rol important în luptele din secolul al V-lea, aspectul teologic mascând uneori interese de ordin material.

Marile migrații și arianismul popoarelor barbare

Barbarii nu au fost mereu tentați să intre în Imperiu prin violență sau pentru jaf: popoarele germanice nu aveau decât admirație și respect pentru măreția romană. Ei doreau numai să beneficieze de binefacerile și de bogățiile sale, de aceea Imperiul i-a primit adesea cu bunăvoință în armată sau administrație. Asistăm uneori la o adevărată «invazie pacifistă». În vremea lui Teodosie

I, sau mai ales sub Arcadius, goții devin atotputernici la Constantinopol, iar conducătorul lor, Gainas, reușește chiar să-l omoare pe Eutropius, unul din favoriții Curții imperiale. Urmarea acestui gest: o revoltă populară soldată cu asasinarea lui Gainas. Pe timpul lui Marcian și Leon I, un alt conducător got, Aspar, ajunge să guverneze Orientul până în ziua în care împăratul, avertizat de pericolul unei nemulțumiri generale, îi înlătură atât pe Aspar cât și pe partizanii săi, punând astfel capăt influenței goților la Constantinopol. Nu va fi însă ușor pentru Imperiu să facă față masei germanice sau altor barbari «agitați», atunci când în fruntea lor s-au aflat conducători ambițioși. Numai că vizigoții lui Alaric, hunii lui Atila, sau ostrogoții lui Teodoric, după ce vor pune în mare pericol Orientul, vor fi dirijați către Occident, ce va fi sacrificat în cele din urmă în beneficiul salvării celeilalte jumătăți a Imperiului.

Vizigoții

Imperiul a considerat o bună perioadă de timp că remediul pentru a face față tendinței de depopulare a unor zone ar fi stabilirea triburilor germanice cu statut de *foederati*. Măsura era oricum binevenită, deoarece aceștia exercitau presiuni serioase la frontiere. Astfel, în vremea împăratului Valens, întâlnim în Moesia Inferioară cca. 20.000 de vizigoți, care în scurt timp se vor revolta. În urma bătăliei de la Adrianopol din 378, romani sunt înfrânți, iar împăratul Valens este ucis. Teodosie I a reușit să-i mai potolească, impunându-le chiar un tratat de pace prin care era menținută condiția lor de *foederati*. După moartea lui Teodosie, conducătorul vizigot Alaric a declanșat o nouă ofensivă, de data aceasta în Tracia, apoi în Macedonia, Tesalia și chiar în Peloponez. În urma negocierilor, împăratul Arcadius a obținut instalarea vizigoților în Iliric, iar Alaric a fost numit *magister militum per Illyricum*. Măsura se va dovedi abilă, atenția lui Alaric îndreptându-se acum către Occident. După o primă tentativă în 402, când este învins de generalul lui Honorius, Stilichon, Alaric reușește în 410 să cucerească Roma. După această dată ei se vor instala în Galia și Spania și nu îi vom mai întâlni în Orient.

Hunii

Ei au fost cei care i-au înlocuit pe vizigoți. Teodosie al II-lea le dădea anual un tribut în aur. Biencunoscutul conducător hun Atila nu se va mulțumi cu acest tribut și va obține de la Teodosie al II-lea și titlul de *magister militum*. Nesatisfăcut, Atila a trecut Dunărea în 441 cucerind orașele Sirmium și Naissus (Niș), îndreptându-se către Constantinopol. Constrâns și de pericolul persan, Teodosie al II-lea a semnat în 443 un tratat umilitor cu hunii, prin care tributul anterior era triplat. În cele din urmă Atila și-a dirijat forțele către Vest, iar în 452 e înfrânt de către împăratul Marcian, Imperiul fiind salvat pentru a doua oară.

Ostrogoții

Suplețea diplomației bizantine se va manifesta încă odată cu prilejul invaziei ostrogoților. Sub Leon I ei au primit pământuri, numai că șeful lor, Teodoric, mândru de serviciile aduse împăratului Zenon, s-a arătat exigent și a invadat Peninsula Balcanică, amenințând Constantinopolul. Tot acum lucrurile se precipită și în Occident: în 476, un șef al unor triburi germanice, Odoacru, l-a înlăturat pe ultimul *august* de sânge roman, Romulus Augustus, cucerind Italia. În plus, el obține de la Zenon delegație pentru a governa Italia. Dându-și seama de pericolul reprezentat de o astfel de autonomie, Zenon se gândește să-l pedepsească atât pe el, cât și pe Teodoric. Planul său era următorul: îl sfătuiește pe acesta din urmă să lupte împotriva lui Odoacru, promițându-i în cazul unei victorii succesiunea. Teodoric reușește să-l înfrângă pe Odoacru, cucerește Ravenna, iar Orientul este

salvat pentru a treia oară. Teodoric se instalează ca suveran al Italiei având Ravenna drept capitală, cerând împăratului Anastasie legitimitatea. Prin acest gest se poate observa cum împăratul din partea orientală a Imperiului reușea să-și păstreze încă autoritatea. Aparențele erau salvate: Imperiul își conserva unitatea, iar împăratul autoritatea. Vom asista însă la un proces care cu timpul se va accentua, anume acela al opoziției din ce în ce mai vizibilă dintre Orientul intact și Occidentul deșirat între ostrogoții ce dețineau Italia, francii ce ocupau o bună parte a Galiei, vizigoții care aveau restul Galiei și Spania, iar vandalii deținători ai Africii. De altfel, încercările lui Justinian din secolul al VI-lea, de refacere a frontierelor occidentale se vor dovedi în bună măsură zadarnice, separația fiind defintivă.

Prezența acestor barbari la granițele Imperiului era o tradiție, ca și încadrarea lor uneori în armata romană; puterea civilizatoare a romanității asigura însă asimilarea lor rapidă. Invaziile masive din secolele IV-V vor modifica profund datele prezenței barbare pe teritoriul Imperiului suscitând aprigi controverse. Pentru unii, lumea romană risca să-și piardă identitatea: acești barbari trebuiau eliminați cu atât mai mult cu cât o bună parte dintre ei erau arieni. Pentru alții, încredători în superioritatea civilizației romane, prezența lor era o șansă pentru repopularea unor teritorii ca cele din Tracia, depopulate înainte de invazii. În cazul ostrogoților lui Teodoric, prea puternici pentru a fi învinși și prea numeroși pentru a fi asimilați, este experimentată chiar o soluție originală: devenit *magister militum*, regele ostrogot conduce Italia cucerită în numele împăratului și menține administrația romană.

Această situație necesita de asemenea și o pace durabilă pe cel de al doilea front, deschis aproape în permanență confruntărilor cu perșii. Luptele se vor da timp de mai multe decenii pentru controlul câmpiilor bogate situate între Tigru și Eufrat sau pentru orașe prospere precum Edessa. În această zonă, singura soluție viabilă era o pace durabilă, pe care o vor încheia în cele din urmă Justinian și Cosroe I în anul 532.

Arianismul popoarelor migratoare

Începând cu a doua jumătate a secolului al IV-lea, arianismul și-a găsit noi adepți printre popoarele migratoare. Astfel, informații precise despre arianismul acestor popoare avem din 376, când goții lui Fritrigern, în război cu cei ai lui Atanaric¹⁵⁶ și amenințați de huni, au acceptat creștinismul de nuanță ariană impus de împăratul Valens. Privitor la acest moment, Socrate spunea: “Fritrigern ceru ajutorul împăratului Valens, care comandă trupelor ce se aflau în garnizoană în Tracia spre a-l susține. Fritrigern biruind pe Atanaric cu ajutorul acestei sporiri de puteri, a vrut să-și arate recunoștința pentru binele făcut și a îmbrățișat credința împăratului și i-a îndemnat și pe supuși să facă același lucru”¹⁵⁷. La rândul său, Teodoret de Cyr spunea că supușii care au trecut Dunărea și au încheiat pace cu Valens “primiseră de multă vreme razele cunoștinței dumnezeiești și erau hrăniți cu dogmele apostolice”¹⁵⁸. Din acest citat se poate observa că ei erau ortodocșii fapt confirmat de răspunsul pe care l-au dat lui Valens: “nu vom suporta să părăsim învățătura părintească”¹⁵⁹. Procesul de evanghelizare ariană întreprins de Ulfila la Nordul Dunării nu poate fi pus la îndoială¹⁶⁰,

¹⁵⁶ Față în față se aflau pe de-o parte grupurile gotice creștinate ale lui Fritrigern și Alaviv, iar de cealaltă parte grupurile gotice păgâne, cel mai important fiind cel al lui Atanaric sau cel al lui Winguric, Inguric și alții. Cf. Dan Gh. TEODOR, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 57.

¹⁵⁷ SOCRATE, *Historia ecclesiastica*, IV, p. 33 trad. de I. GHEORGHIAN (1897), text din *FHDR*, vol. II (H. MIHĂILESCU și V. POPESCU), București, 1970, p. 222-231.

¹⁵⁸ TEODORET DE CIR, *Historia ecclesiastica*, trad. Pr. V. SIBIESCU, col. P.S.B., p.44.

¹⁵⁹ *IBIDEM*.

¹⁶⁰ K. KLEIN, *Gotenbischof Wulfilas als Bischof und Missionar*, în *Festschrift F. Müller*, Stuttgart, 1967, p. 84-107.

istoricul Orosiu spunând chiar că goții au solicitat împăratului Valens trimiterea de episcopi¹⁶¹. La rândul său, profesorul Emilian Popescu este de părere că putem afirma că se aflau arieni printre goții evanghelizați din stânga Dunării, dar de dată recentă și într-un număr destul de redus; de fapt, ei datează din vremea în care la cererea lui Frigirern, împăratul Valens le-a trimis misionari și episcopi arieni¹⁶². De asemenea, trebuie să luăm în considerație și faptul că pentru goții de rând, mai precis pentru marea lor majoritate, diferențe între ortodocși și arieni nu existau¹⁶³.

În privința vieții bisericești a vizigoților se cunosc foarte puține lucruri. Cu toate acestea putem remarca activitatea misionară a Sfântului Niceta de Remesiana printre vizigoții din Illiric, fără a cunoaște însă rezultatele ei¹⁶⁴. Se pare că pe vremea conducătorului lor Reccared (586), sub influența episcopului Leandro de Sevilla, ei au renunțat la arianism convertindu-se la Ortodoxie¹⁶⁵. Episcopii arieni au fost invitați să urmeze calea regelui, arianismul dispărând din regatul vizigot după aproximativ doi ani. Unitatea bisericească a fost sărbătorită de Reccared printr-un sinod care a avut loc la Toledo în anul 589, la care regele a mărturisit credința ortodoxă și l-a anatematizat pe Arie. La fel, părinții, episcopii și ceilalți clerici sau persoane din fruntea regatului au semnat o mărturisire de credință împotriva învățaturii greșite a lui Arie¹⁶⁶. La sinodul de la Toledo se afirma din păcate și purcederea Sfântului Duh și de la Fiul o inovație care s-a dovedit a fi până astăzi un serios obstacol pentru restabilirea unității bisericești¹⁶⁷. Chiar și în aceste condiții Reccared și vizigoții nu se considerau despărțiți de Biserică, iar acest adaos este posibil să fi fost introdus pentru a accentua puterea dumnezeiască a Fiului, într-un act de negare a arianismului¹⁶⁸.

Pentru ostrogoți putem spune că au fost barbarii care au primit arianismul de la vizigoți. Cu toate că este destul de greu de spus când a avut loc convertirea ostrogoților, se pare că lucrarea misionară din timpul regilor Valamir, Teodomir și Vidimer, *foederati* ai Imperiului în Panonia, a jucat un rol important în acest proces. De asemenea, la sfârșitul secolului al V-lea ostrogoții lui Teodoric au fost convertiți la creștinismul arian. Fie că ne aflăm în Tracia, Moesia sau Panonia, cel mai probabil este că vizigoții, deveniți urmași ai lui Ulfila, au propovăduit credința semiariană printre frații lor goți¹⁶⁹. Este de necontestat faptul că în acest proces o mare importanță a avut și traducerea Bibliei, înțeleasă și de ostrogoți. Jordanes este convins de dependența arianismului ostrogoților de cel al vizigoților¹⁷⁰. Această filiație religioasă este demonstrată și de calendarul gotic comun celor două neamuri. Pe de altă parte este greu de înțeles cum misionarii vizigoți arieni au putut veni la Constantinopol sau din Moesia lui Ulfila să propovăduiască ostrogoților invadați de huni după 370¹⁷¹. De aceea, este mult mai ușor să ne imaginăm că ostrogoții au putut fi aduși la creștinismul arian în provincia Panonia, deci între anii 456-472. *Lex gothica*, credința și legea goto-ariană, au ajuns la cea mai mare înflorire în regatul lui Theodoric cel Mare¹⁷². Theodoric a profesat un arianism generator de cultură: creațiile arhitecturale legate de arianismul ostrogot sunt dintre cele mai celebre realizări ale antichității târzii, nu numai ale perioadei în care Theodoric a condus acest

¹⁶¹ OROSIU, *Historiarum adversum paganos libri VII*, text și trad în *FHDR* II, p. 188-197.

¹⁶² E. POPESCU, *Creștinismul în eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în *Spiritualitate și istorie*, vol. I, p. 271.

¹⁶³ "Crezul" lui Ulfila din *Scrisoarea lui Auxențiu de Durostorum*, infirmă unele supoziții mai vechi conform cărora Ulfila s-ar fi putut întorce la Ortodoxie după moartea lui Valens. Cf. R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The arian Controversy 318-381*. Edinburgh, 1993, p. 590.

¹⁶⁴ PAULIN DE NOLLA, *Carmen XVII*, text și trad. în *FHDR*, vol. II, p. 176-181.

¹⁶⁵ ISIDOR DE SEVILLA, *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum*, p. 52-53, trad. în engleză de G. DONINI și G.B. FORD jr., *History of the Goths, Vandals and Suevi*, Leiden, 1970.

¹⁶⁶ A.M. JACQUIN, *Histoire de l'Eglise*, t. II, Paris, 1936, p. 389-390.

¹⁶⁷ Vezi adaosul Filioque.

¹⁶⁸ Vezi J. MEYENDORFF, *op. cit.* p. 163.

¹⁶⁹ H. KUHN, *Die gotische Mission*, în *Saeculum*, 27, 1976, p. 50-65.

¹⁷⁰ O.J. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, Berkeley, Los Angeles, London, 1973, p. 61.

¹⁷¹ E.A. THOMSON, *Christianity and the Northern Barbarians*, în ed. A.D. MOMIGLIANO, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963, p. 70.

¹⁷² H. WOLFRAM, *History of the Goths*, Berkeley, Los Angeles, London, 1988, p. 331.

regat. Arianismul în forma în care a fost preluat și dezvoltat de ostrogoți, a avut un rol important în susținerea și dezvoltarea identității lor, iar prin toleranța afișată uneori de Theodoric față de creștini sau evrei, el a câștigat sprijin politic din partea acestora. Probabil că dacă nu ar fi fost războiul de pe vremea lui Justinian, ostrogoții ar fi trecut la Ortodoxie odată cu vizigoții. Universul religios al ostrogoților nu a fost schimbat radical odată cu trecerea la creștinismul arian. Nu trebuie să credem că arianismul ostrogoților era departe de cel născut la biserica Baucalis din Alexandria. Practicarea acestei forme de creștinism a permis însă nobililor păgâni să facă parte din *Orbis Romanum et Christianum* fără să renunțe la vechile tradiții păgâne¹⁷³. Dezvoltarea structurală a Bisericii ariene era legată și de contactul cu Biserica Ortodoxă organizată, iar trăirea simplă a creștinismului i-a apropiat pe ostrogoții de rând de arianism. Se poate spune că a existat un mesaj comun al creștinismului, astfel încât arieni și ortodocși au putut face unii pași împreună.

Creștinismul adoptat de goți sau de alte popoare barbare este diferit prin dogmă de cel ortodox, dar în privința cultului este aproape identic. Procopius de Cezareea scria că ceremoniile nu diferă aproape deloc¹⁷⁴, Salvian ne spune că “goții citesc din aceleași cărți, din profeți, apostoli și Evanghelii”¹⁷⁵, iar Victor de Vita indică faptul că se serveau de limba lor și ca limbă liturgică, grație îndeosebi traducerii Bibliei de către Ulfila¹⁷⁶. O altă particularitate a ritului got era și obiceiul de săvârși slujbele noaptea sau în zori¹⁷⁷. Acest obicei era atât de reprezentativ pentru arieni încât un episcop italian ajunge să fie acuzat în această perioadă pentru simplu fapt că ținea slujbele noaptea¹⁷⁸.

Iconografia baptisteriului arian de la Ravenna ne arată că Hristos nu este un simplu om: la Botez un înger se află lângă El. Pe tronul care se vede în ceruri este reprezentată Sfânta Cruce, iar Tatăl nu este nicăieri. Cu alte cuvinte, Hristos nu este de aceeași natură cu Tatăl, El are un loc privilegiat, dar nu cu Dumnezeu-Tatăl¹⁷⁹. În același sens, al negării întrupării Fiului lui Dumnezeu, arienii nu vedeau natura trupului, astfel încât cultul Sfinților constituia un alt aspect care diferenția arianismul barbar de creștinism¹⁸⁰. Goții arieni aveau propriul calendar liturgic și păstrau formulele tradiționale ale clerului: episcopi, preoți, diaconi. În momentul intrării în granițele Imperiului, multor popoare barbare nu le-a fost greu să renunțe la păgânism, excepție făcând francii și suevii, care și-au menținut credința păgână timp de o generație. Până la urmă arianismul nu a avut prea mari șanse de supraviețuire, deoarece după secolul al IV-lea era asociat barbariei. Sensul civilizator a generat trecerea creștinismului arian spre creștinismul ortodox.

Secolul lui Justinian (518-610)

La începutul sec. al VI-lea, Imperiul își revenise de pe urma șocului produs de invazii; politica riguroasă dusă de Anastasie adusese Statului prosperitate financiară, condiții care îi vor

¹⁷³ Th. BURNS, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984, p. 160-161.

¹⁷⁴ PROCOPIU DIN CEZAREEA, *De bello gothico*, trad. de H. MIHĂIESCU, *Scriptores byzantini*, vol. III, București, 1963, p. 18,31.

¹⁷⁵ SALVIAN, *De gubernatione Dei*, trad. de D. POPESCU, în vol. *Boethius și Salvinus*. P.S.B., 72, 1992, p. 188-330.

¹⁷⁶ Cf. J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 514.

¹⁷⁷ SOCRATE, *Op. cit.* p. 8.

¹⁷⁸ Cf. J. ZEILLER, *Op.cit.* p. 515.

¹⁷⁹ M. ROUCHE, *Clovis. Suivi de vingt et un documents traduits et commentés*, Paris, 1996, p. 265.

¹⁸⁰ Neașteptând pe Hristos să se întrupeze în fiecare, sfinții nu reprezentau pentru arieni Trupul lui Hristos. De aici și lipsa unei ecleziologii ariene. Ei dau exemple despre puterea miraculoasă în trup: pe de-o parte, minuni precum cele ale Sfântului Martin de Tours și cele ale Sfântului Hilarie de Poitiers, iar pe de altă parte, înfricoșătorul comportament al posesărilor.

permite lui Justinian să se îndrepte mai degrabă către Occidentul roman. Acest mare cuceritor a cunoscut încă de la început o serie de dificultăți. Urmaș al unchiului său Iustin I (518-527)¹⁸¹, el a trebuit să facă față în anul 532 unei teribile revolte. Unul din locurile privilegiate de dialog și confruntare între împărat și popor era la vremea aceea *hipodromul*. O parte a populației capitalei era organizată în facțiuni, la început îndeplinind mai degrabă rolul unui club însărcinat cu organizarea curselor: albaștrii și verzii. Pentru asigurarea ordinii și apărării zidurilor, aceste facțiuni dispuneau de așa-numitele miliții, aproximativ 900 de oameni pentru albaștrii și 1500 pentru verzi. Între aceste partide formate îndeosebi din tineri turbulenți, confruntările erau frecvente; în plus, între ele aveau loc și dezbateri religioase, verzii fiind în majoritatea lor monofiziți, iar albaștrii calcedoneni. Chiar dacă disputele erau frecvente, în anul 532 cele două partide se aliază sub deviza: Nika (învinge). Debordat de situație, Justinian se gândește să fugă. Din fericire soția sa Teodora, care provenea din mediul popular al hipodromului, refuză ideea împăratului și în cele din urmă revolta este înăbușită¹⁸². După acest eveniment care putea avea consecințe dramatice pentru Justinian, acesta își poate pune în aplicare cele două obiective ale domniei sale: pe de-o parte restabilirea integrității teritoriale și prosperitatea Imperiului, iar de cealaltă parte impunerea unei ortodoxii în care împăratul putea decide asupra dogmelor și a organizării Bisericii. Astfel se explică întreaga politică externă a lui Justinian, în care ideea dominantă era recucerirea Occidentului, în timp ce opera sa legislativă și administrativă viza să redea Imperiului forma inițială și splendoarea sa.

Pentru problemele de ordin religios, Roma nu mai oferea soluții și de aceea Justinian ezita, înclinând în cele din urmă pentru o înțelegere cu Occidentul și cu papalitatea. Soția sa, Teodora, avea însă mai mult înclinații monofizite, înțelegând poate mai bine importanța provinciilor orientale.

Expansiunea militară a lui Justinian

Pentru refacerea Imperiului Roman, Justinian avea nevoie de libertate de mișcare în partea de Vest și în acest sens el rezolvă chestiunea perșilor prin pacea din 532. În baza tratatului încheiat cu Chosroe I Anuchrirvan (531-579) se dorea realizarea unei păci eterne, în baza căreia Bizanțul se obliga să plătească cca. 11.000 livre de aur în schimbul apărării de către perși a Caucazului. În anul 540, Chosroe încalcă tratatul de pace încheiat în urmă cu 7 ani și invadează Siria, distruge Antiohia, cucerind mai multe orașe. În Nord, perșii invadează Armenia, Iberia și ocupă Lazica, pe malul oriental al Mării Negre. Pentru a rezolva noua situație, Justinian acceptă mărirea tributului, obținând un armistițiu de 5 ani. Acest armistițiu a mai fost prelungit de încă două ori și nu a putut fi transformat într-un tratat de pace pe o durată de 50 de ani decât în anul 562. Tributul a fost ridicat la 30.000 de solidi, dați de bizantini în schimbul eliberării de către perși a Lazicai. Acești bani erau plătiți pentru apărarea Caucazului împotriva barbarilor din Nord. Plata a fost făcută în avans pe primii 7 ani, iar în al optulea an trebuia plătit în avans pe următorii 3 ani. Victoriile perșilor în Orient marcau astfel începutul perioadei marilor expansiuni în detrimentul Bizanțului.

După pacea din 532, prin generalul Belizarie, Justinian recucerește Africa din mâna vandalilor conduși de Gelimar. Regatul vandal este nimicit, iar teritoriile sale revin Imperiului bizantin, fiind organizate într-o *prefectură a pretoriului* separată, care cuprindea 6 provincii, inclusiv Sardinia¹⁸³. Luptele de gherilă provocate de băștinașii mauri încetează și ele în 548, când sunt înfrânți de strategul¹⁸⁴ bizantin Ioan Troglita.

¹⁸¹ A.A. VASILIEV, *Justin the first*, Cambridge, 1950.

¹⁸² R. BROWNING, *Justinian and Theodora*, Londra, 1971.

¹⁸³ Ch COURTOIS, *Les vandales et l'Afrique*, Paris, 1955.

¹⁸⁴ Strategul era guvernatorul unei teme acumulând puteri civile și militare

În anul 535, același general Belizarie începe recucerirea Italiei din mâna ostrogoților. Cad pe rând Roma¹⁸⁵ și Ravenna, capitala ostrogoților, reușind să-l facă prizonier pe Vitiges, conducătorul ostrogoților. Cu toate acestea, bizantinii vor fi nevoiți să mai aștepte încă până în 552, când un alt ilustru general bizantin, Narses, îi va înfrânge pe ostrogoți la Busta Galorum. În 554, Justinian a dat o lege numită *Pragmatica sanctio*, prin care restabilea autoritatea Bizanțului asupra întregii Italii.

Între anii 550-554, Justinian profitând de un conflict intern al vizigoților din Spania, trimite trupe pe mare, care reușesc să cucerească pentru Imperiu Sud-Estul țării, inclusiv Cartagina Nouă, Malaga și Cordoba¹⁸⁶. Chiar dacă numai o parte a Imperiului Roman fusese recucerită, Justinian a reușit cel puțin să transforme Marea Mediterană în ceea ce era altădată: un lac roman. Numai că în Orient apar noi amenințări: perșii, hunii și mai nou slavii. Slăbit, Justinian se va mulțumi în cele din urmă cu plata unui tribut, iar pe barbari îi va ține la distanță printr-o diplomație abilă.

Implicarea Imperiului la Dunărea de Jos

La Dunărea de Jos Imperiul bizantin a avut de înfruntat incursiunile slavilor și bulgarilor, amestecați cu trupe de huni. În 528 a avut loc prima incursiune la Dunărea de Jos, la care au participat conducători de elită precum: Baduarius, *magister militum et dux Scythiae* și Iustinus, *magister militum et dux provinciae Moesiae Secundae*. Armata bizantină a fost înfrântă, Iustinus a murit pe câmpul de luptă, invadatorii prădând un vast teritoriu până în Tracia. În anul 529, cete de sclavini¹⁸⁷ în alianță cu bulgarii pătrund din nou în Imperiu, dar sunt respinși de armata imperială, comandată de gepidul Mundus, numit în același an *magister militum per Illyricum*. Un an mai târziu Chilbudios, un ofițer de origine slavă numit de Justinian *magister militum per Thraciam* și pus să păzească Istrul, reușește în numai 3 ani să-i alunge pe huno-bulgari și pe sclavini din dioceza Traciei. Procopius de Cezareea, contemporan cu împăratul Justinian, în lucrarea *De bello Gothico* III, 14, 1-6, ne spune: «Chilbudios, era așa de temut de barbari, încât timp de trei ani, cât s-a ostenit în această cinste, nimeni nu a mai trecut Istrul împotriva romanilor...»¹⁸⁸. Cu această ocazie au fost recucerite mai multe puncte strategice din Oltenia, Muntenia și din Banat, între care Drobeta, Sucidava, Turris (Turnu Măgurele), Constatiniana Dafne, Liderata și a fost extinsă dominația bizantină pe o bună parte din teritoriul fostei provincii Dacia. Moartea brutală a lui Chilbudios în 533, în urma unei lupte cu sclavinii, a permis după această dată incursiuni repetate ale barbarilor dincolo de Dunăre. Pentru a le face față, Justinian a făcut apel de mai multe ori la mijloace diplomatice, a învrăjbit populațiile migratoare unele împotriva altora, ori a cumpărat pacea în schimbul unor apreciable sume de bani. Astfel dominația bizantină este menținută nu numai în dreapta Dunării, ci și dincolo de fluviu, pe o zonă destul de întinsă, în Banat, Oltenia și Muntenia. Documentele arheologice și epigrafice din această zonă sunt o mărturie elocventă a expansiunii politice și economice bizantine din vremea lui Justinian¹⁸⁹.

În Peninsula Balcanică perioadele de pace cu cele de război au alternat la intervale scurte. Pe vremea lui Justinian ultimele invazii de mari proporții în această zonă sunt cele ale kutrigurilor, o

¹⁸⁵ Roma a rezistat unui lung asediu, organizat de ostrogoții conduși de Vitiges (536-541)

¹⁸⁶ P. GOUBERT, *Byzance et l'Espagne wisigothes (554-711)*, în *REB*, I, 1944, p. 5-78.

¹⁸⁷ Sclavinii reprezentau o populație indo-europeană a cărei habitat inițial era situat între Nipru și Vistula; ei se vor instala în Balcanii bizantini formând mici principate independente sau sclavinii.

¹⁸⁸ PROCOPIUS DE CEZAREEA, *Op. cit.*, p. 35.

¹⁸⁹ O. TOROPU, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sub-carpatică (secolele III-XI)*, Craiova, 1976, 264 p.; E. POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 293-349; Ion BARNEA, Octavian ILIESCU, Corina NICOLESCU, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 30.

ramură a hunilor, conduși de Zabergan¹⁹⁰. După ce au distrus multe cetăți în calea lor, printre care și Dinogetia, aceștia vor fi înfrânți cu mare greutate de către generalul Belizarie, chiar sub zidurile Constantinopolului. Spre sfârșitul domniei lui Justinian, la Dunărea de Jos și-a făcut apariția o altă populație nomadă, înrudită cu huno-bulgarii, avarii, pe care împăratul i-a așezat cu statut de *foederati* la frontiera fluviului.

Pentru a face față acestor repetate conflicte, Justinian a dat ordin să se construiască în Peninsula Balcanică și la Dunărea de Jos sute de fortificații dispuse pe mai multe linii de apărare. În Scythia Minor a fost continuată opera de întărire a limesului începută de Anastasius. Procopius de Cezareea menționează un număr de 40 de așezări la care au fost efectuate lucrări de construcție. Între acestea pot fi amintite: Sucidava, Axiopolis, Troesmis, Noviodunum, Aegissus, Ulmetum, Constantiniana, Tomis, Callatis etc¹⁹¹.

Codul juridic de la Teodosie al II-lea la Justinian

Pentru a conduce pe oameni, Legea divină nu era de ajuns, ori Justinian a fost moștenitorul unei situații juridice destul de confuze. Cele câteva date menționate mai sus marchează cu siguranță politica externă a lui Justinian, dar au mai puțină greutate față de opera juridică realizată în vremea sa. Cu alte cuvinte *Corpus Juris Civilis* este încoronarea și punere la punct definitivă a lucrărilor anterioare. Datorită imperfecțiunilor întâlnite în *Codexul Teodosian*, a abundenței legislative din vremea împăraților din a doua jumătate a secolului al V-lea (Leon, Zenon, Anastasius) se impunea o operă de sinteză. Pentru realizarea acestei lucrări Justinian a avut concursul unor juriști de seamă, între care amintim pe Trebonian. Totul a început la 13 februarie 528, atunci când Justinian numește o comisie formată din 7 membri, în frunte cu Trebonian, având misiunea de a reuni într-un cod toate constituțiile (legile) imperiale în vigoare, de la Hadrian (117-138) și până în secolul al VI-lea, eliminând elementele care nu mai corespundeau cerințelor timpului. Comisia trebuia să utilizeze *Codexul Teodosian* precum și culegerile particulare alcătuite în timpul lui Dioclețian: *Codex Gregorianus* și *Codex Hermogenianus*. Demersul lui Justinian s-a concretizat pe 7 aprilie 529, când lucrarea intitulată *Codex Justinianus* a fost gata. La 15 decembrie 530, împăratul numește o nouă comisie formată din 16 membri, pusă sub conducerea aceluiași Trebonian cu misiunea de a codifica lucrările de interpretarea legilor (jurisprudența) juriștilor romani din secolele II-III. După trei ani lucrarea a fost gata și publicată la 16 decembrie 533 sub numele de *Pandecte* sau *Digeste*. La 21 noiembrie 533 a apărut o altă lucrare intitulată *Institutiones*, realizată din însărcinarea lui Justinian de către Teofil și Dorotei, profesori la școlile de drept din Constantinopol și Beyruth, precum și de consacratul Trebonian. Lucrarea era de fapt un manual elementar de drept, pus la îndemâna studenților în drept și care prezenta un material selecționat din *Codex Justinianus* și *Digeste*, fiind împărțit în 4 cărți. Numărul mare de legi promulgate de Justinian în cursul celor 5 ani scurși de la apariția lui *Codex Justinianus* (529) a impus publicarea unei noi ediții îmbogățite a Codexului amintit și care va apare sub numele de *Codex repetitae praeselectionis* la 16 noiembrie 534, în 12 cărți. Legile promulgate între anii 535-565 au purtat numele de *Novellae*, adică legi noi în număr de 154 și redactate în marea lor majoritate în limba greacă. Unele dintre aceste legi făceau referire și la teritoriul țării noastre, dându-ne informații despre viața politică și religioasă din această zonă a

¹⁹⁰ Louis BREHIER, *Vie et mort de Byzance*, ediția din 1992, Paris, p. 30-39.

¹⁹¹ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*p. 84-102.

Imperiului. Astfel Novela a XI-a ne vorbește de arhiepiscopia Iustiniana Prima, întemeiată de Justinian în anul 535 și care avea în subordine două episcopii din Banat, Lederata și Recidiva¹⁹².

Toate lucrările juridice publicate pe vremea lui Justinian au primit din partea juriștilor Universității din Bologna, începând cu secolul al XII-lea, denumirea de *Corpus Juris Civilis*¹⁹³. Cel care adesea este numit «ultimul împărat roman» și «primul bazileu bizantin», a rămas în istorie și prin numeroasele sale inițiative legislative. Atât faimosul său cod de legi, cât și *Digeste, Institutiones* sau *Novelele*, reflectau de fapt visul unei ordini universale creștine și romane. Fragmente întregi din această legislație tratau despre Biserică, despre disciplină și morală, accentuând concepția bizantină și medievală asupra Bisericii și societății. Chiar dacă principalele direcții ale acestei legislații urmăreau principii stabilite deja din vremea lui Constantin cel Mare și Teodosie I, contribuția lui Justinian rămâne profundă. Nenumăratele secțiuni ale Codului său vorbeau despre proprietatea bisericească, despre datoriile clerului, despre drepturile episcopale în cadrul societății, despre disciplina călugărilor sau despre măsurile care trebuiau luate împotriva ereticilor. La rândul lor *Novelele* 6 și 123 reprezintă un fel de constituție a Bisericii Imperiale. Întemeiate esențial pe legislația canonică existentă promulgată la Sinoadele Ecumenice, aceste texte depășeau cadrul strict și legiferau în domenii despre care sinoadele nu aminteau nimic. De exemplu Justinian interzicea hirotonia ca episcop a celor care aveau soții sau copii¹⁹⁴ sau formula faimosul sistem al «pentarhie», conform căruia Biserica Universală trebuia condusă de 5 patriarhi: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalimul¹⁹⁵. Sistemul nu a funcționat în mod real niciodată, schisma monofizită eliminând de la început influența Alexandriei și Antiohiei; rezulta mai degrabă o suprațenie *de facto* a Constantinopolului în Orient și o autoritate redusă a celorlalte patriarhate ortodoxe.

Arta în perioada lui Justinian

Principala bazilică a capitalei imperiale, consacrată lui Hristos, Înțelepciunea lui Dumnezeu (I Corinteni 1, 24), fusese contruită inițial în vremea lui Constantin și Constans. Ea a fost incendiată în 404 pe vremea tulburărilor provocate de exilul Sfântului Ioan Gură de Aur. Reconstructă pe timpul lui Teodosie al II-lea ea a fost încă o dată distrusă în timpul răscoalei Nika, în 532. Reconstrucția edificiului i-a permis lui Justinian să-și afirme vocația sa de constructor, exprimată atât în capitală cât și în provincie prin ridicarea de noi biserici sau alte edificii. Împăratul va încredința unor savanți precum geometrul Antemios din Tralles și fizicianului Isidor din Milet, construirea unei imense bazilici cu cupolă. În cinci ani edificiul a fost gata, iar la inaugurarea sa pe 27 decembrie 537, Justinian declarând: ”Te-am învins Solomoane”. Din păcate, în urma unui puternic cutremur de pământ, cupola se va dărâma și va fi refăcută în 563. Caracteristica acestei biserici era tocmai mărimea cupolei, cu un diametru inițial de 31 m., ridicată la o înălțime de 50 m. Această cupolă domina întreg edificiul. Procopius de Cezarea spunea că ea “este atât de ușoară și aeriană, că pare

¹⁹² Alexandru A. MUNTEANU, *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei*, în *S.T.*, XIV, nr. 7-8, 1962, p. 441-470; Emanoil BĂBUȘ, *Justiniana Prima în lumina noilor cercetări*, în *S.T.*, XXXIX, 1987, nr. 1, p. 84; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1980, p. 161.

¹⁹³ Alain DUCCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1997, p. 40-43.

¹⁹⁴ Codul lui Justinian, I, 3, 47. Numai prima condiție a rămas valabilă după Sinodul Trulan din 692.

¹⁹⁵ Pentarhia sau conducerea în 5 este un cuvânt care aparține terminologiei oficiale bizantine: Sfântului Maxim Mărturisitorul în secolul al VIII-lea, Sfântului Teodor Studitul în secolul al IX-lea, lui Fotie, Petru al Antiohiei în secolul al XI-lea, Balsamon al Antiohiei în secolul al XII-lea. Termenul desemna o conducere colegială asigurată de Biserică la nivel universal, prin concertul celor 5 patriarhate majore ale Bisericii primare: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim. Vezi Elie MELIA, *La Pentarchie, son historique, son elucidation canonique et theologique*, în *Témoignage et Pensée Orthodoxe*, nr. 46, 1985, p. 42.

că stă mai puțin pe ziduri, decât că este suspendată cu un lanț de aur din înaltul cerului”¹⁹⁶. Susținută de 4 mari arcuri, care se sprijină pe 4 piloni foarte puternici, ea se proptește la Est și la Vest pe 2 mari semicupole, care la rândul lor au ca punct de susținere 3 nișe semicirculare. Cupola reprezenta de fapt Împărăția lui Dumnezeu care domină pe cea a oamenilor. În timpul diverselor ceremonii ce vor avea loc până la 1453, împăratul ocupa spațiul de sub cupolă tocmai pentru a aminti asistenței legătura sa cu Dumnezeu, în centru fiind sfera cerească și trimisul pe pământ, împăratul¹⁹⁷. Prin abilitatea lor extraordinară arhitecții au reușit să facă în același timp și un edificiu solid, de proporții armonioase, realizând o adevărată capodoperă¹⁹⁸. Poate că îndrăzneala lor a fost puțin cam mare dovadă fiind cutremurul care a dus la dărâmarea cupolei, refăcută ulterior de același Isidor din Milet. De atunci încoace, Sfânta Sofia apare ca una dintre cele mai mari creații ale arhitecturii, un monument tipic, în care se rezumă un întreg ansamblu de metode și idealuri de artă. Cupola va deveni de acum încolo caracteristica arhitecturii bizantine. În exterior, basilica nu are nimic deosebit, zidurile fiind construite din cărămidă aparentă. În schimb, interiorul are o bogăție și un lux deosebit, care au devenit de asemenea caracteristice stilului bizantin. Frumusețea pavajului din marmură și mozaic, coloanele înalte de marmură, decorația bogată a capitelurilor lucrute ca niște bijuterii, placajul pereților cu marmură policromă care vor să imite covoarele din Orient, strălucirea mozaicurilor de pe cupole și abside, minunatele vase din aur și argint, țesăturile din mătase și aur care decorau altarul, toate uluiau pe privitori. Aceiași Procopius afirma: ”ea este opera puterii și îndemnării omenești, precum și a divinității”. Ea reprezintă și astăzi un monument celebru deși după căderea Constantinopolului sub turci a devenit moschee. Azi este muzeu atât pentru creștini cât și pentru musulmani.

Sfânta Sofia nu a fost singura operă de artă din timpul lui Justinian. În vremea sa au fost construite și alte biserici, într-un stil care dovedește ingeniozitate și noutate. Din păcate multe dintre acestea au fost distruse de-a lungul anilor. La Constantinopol se mai păstrează bisericile: Sfinții Serghie și Vach după un plan octogonal, precum și Sfânta Irina¹⁹⁹. Cel mai bine s-au conservat bisericile din Ravenna: Sfântul Apolinarie în Clasă, Sfântul Apolinarie il Nuovo (ultima tot după un plan octogonal). La Tesalonic Justinian a refăcut biserica Sfântul Dumitru, care păstrează până astăzi forma ei originală, iar la Efes biserica Sfântul Ioan Evanghelistul. Toate acestea sunt capodopere care strălucesc prin frumusețea placajelor, a pavimentelor de marmură policromă, ori a mozaicurilor cu un decor deosebit de bogat. Mozaicurile de pe bisericile amintite din Ravenna, ne dau o imagine a luxului și vieții bizantine din secolul al VI-lea, asupra strălucirii și fastului imperial.

Aceleași tendințe se întâlnesc și în alte opere din această perioadă, cum ar fi manuscrisele cu litere de aur și argint pe pergament de purpură, țesăturile scoase la iveală cu prilejul săpăturilor arheologice din Egipt, sculpturile din fildeș, lucrările de orfevrie. În toate acestea se întâlnesc elemente tradiționale greco-romane, dar și influențe orientale, în special siriene, din a căror combinație a ieșit arta bizantină²⁰⁰. Constantinopolul va deveni, din vremea lui Justinian, un centru artistic și cultural de prim ordin, preluând în multe privințe rolul pe care l-au avut mai înainte orașe

¹⁹⁶ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritulitatea...*, p. 88.

¹⁹⁷ A. GRABAR, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Londra, 1974.

¹⁹⁸ C. MANGO, *L'Architecture byzantine*, Paris, 1993; J.M. SPIESER, *Histoire de l'Art et Archéologie de Byzance: de la vie des formes à leur fonction sociale et à leur fonction anthropologique*, în *Billans et perspectives des Etudes médiévales en Europe, Actes du 1er Congrès européen de la FIDEM*, Spoleto, 27-29 mai 1993, Louvain-la Neuve, 1995, p. 81-96; R.J. MAINSTONE, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Londra, 1988.

¹⁹⁹ Th. F. MATHEWS, *The byzantine churches of Istanbul, a photographic survey*, Pennsylvania State University Press, 1976; M HARISSON, *A Temple for Byzantium*, Londra, 1989 (prezintă biserica Sfântul Polieuct din Constantinopol); W. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen, 1977; P. UNDERWOOD, *Karye Djami*, New York (4 vol.), 1966-1975.

²⁰⁰ A. GRABAR, *Sculptures byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle*, Paris, 1963; Idem, *L'Âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam*, Paris, 1966. C. MANGO, *The art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, 1986.

precum: Antiohia, Alexandria și Efes. Va lua naștere o artă nouă, iar printre scopurile principale se va număra în primul rând glorificarea lui Dumnezeu și a împăratului. Întreaga artă va fi în serviciul creștinismului.

Reformele administrative în vremea lui Justinian

În ciuda acestei opere durabile, pe plan intern situația nu avea însă nimic entuziasmant. Îndeosebi puterea împăratului era inegal respectată. De aceea între 535-536, sub impulsul *prefectului pretoriului*²⁰¹ Ioan de Capadocia, Justinian întreprinde o amplă reformă administrativă. Măsurile din acest timp au fost dictate și de tulburările provocate de răscoala Nika, precum și de presiunile tot mai mari din partea populațiilor migratoare, ori ale perșilor. Împăratul era nemulțumit de faptul că funcționarii și guvernatorii de provincii erau corupți, se dedau la abuzuri și neglijențe grave. În acest sens ia o serie de măsuri expuse în Novelele VIII și XVII din anul 535, prin care între altele, se suprima obiceiul de a se cumpăra funcția de guvernator pentru o anumită sumă de bani, urmând ca cel care înaintase suma să-și recupereze banii ulterior prin asuprirea populației. Împăratul i-a obligat de asemenea pe funcționari să jure în modul cel mai solemn că n-au plătit pentru funcțiile lor nimănui o sumă de bani²⁰². Au fost aduse și unele modificări în organizarea provinciilor, unele dintre ele fiind unificate și puse sub conducerea unui guvernator militar (*dux*).

La Constantinopol Justinian a lărgit atribuțiile șefului poliției (*praefectus vigilum*), care a luat numele de *praetor plebis* și a creat un post, acela de *quaestor* cu misiunea de a se ocupa de mulțimea vizitatorilor și imigranților de tot felul, care veneau în număr mare în capitală. Pentru a micșora pericolul extern, tot mai amenințător dinspre Nordul Scythiei, Justinian a făcut o mare organizare economică și militară, grupând Scythia și Moesia (provincii cu resurse economice reduse) cu provinciile maritime Cipru și Insulele Mării Egee, pe care le-au pus sub comanda unui *quaestor Justinianus exercitus*. Sediul acestui comandant pare să fi fost la Odessos ori la Tomis. La Constanța s-a descoperit piatra funerară a lui Marcellus²⁰³, *vicar*²⁰⁴ de Odessos și care lasă posibilitatea ca Tomisul să fi fost sediul acestui vicar, ori să-și fi găsit moartea aici cu prilejul unei călătorii de lucru.

Justinian și Biserica

Nu putem înțelege importanța lui Justinian în istorie și mai ales în istoria Bisericii, fără a vedea în el primul ideolog al Imperiului creștin, cel care a dus alianța lui Constantin până la o concluzie logică. În această perioadă s-a realizat o primă sinteză a creștinismului bizantin, care va orienta cursul ulterior al Ortodoxiei.

Justinian nu a făcut niciodată distincție între tradiția politică romană și creștinism. Considerându-se împărat roman, el se autointitula și împărat creștin. Concepția sa își avea originea în unitatea indisolubilă dintre Imperiu și religia creștină. Numai că această teorie avea și unele ambiguități. Mai întâi, trebuie amintit faptul că sub influența creștinismului, Imperiul suferise

²⁰¹ Pe vremea lui Constantin era un fel de prim ministru. Puterea lor este limitată în secolul al VI-lea de către guvernatorii de provincii. Ei vor dispărea în secolul al VII-lea.

²⁰² Alain DUCCELLIER, *Byzance et le monde...*, p.39.

²⁰³ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...* p. 84.

²⁰⁴ Conducătorul unei dioceze, unitate administrativă intermediară între prefectura pretoriului și provincii. Vicarul și diocezele au dispărut în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

modificări substanțiale: Justinian se considera slujitorul și executantul voii lui Dumnezeu, iar Imperiul ca instrument al planului divin privind lumea. Imperiul era plasat sub semnul Sfintei Cruci, iar misiunea sa era prezervarea și răspândirea creștinismului printre oameni. Interesul lui Justinian pentru lucrarea misionară, contribuția sa decisivă la opera caritativă a Bisericii, donațiile făcute Bisericii, nu trebuie minimalizate sau uitate, evidențiind sinceritatea credinței sale și interesul real pentru teologie. Codul său de legi începea cu o adevărată mărturisire de credință în Hristos și în Sfânta Treime, iar pe Sfânta Masă a bisericii Sfânta Sofia erau gravate cuvintele: «Ceea ce este al Tău, ceea ce este primit de Tine, Ți este oferit de Justinian și Teodora»²⁰⁵. Cuvintele erau expresia conștiinței și credinței împăratului.

Din păcate sunt unii istorici care văd în această viziune a lui Justinian mai degrabă o expresie a cezaropapismului său, adică subordonarea Bisericii Statului²⁰⁶. Alții însă, văd în Justinian inventatorul «simfoniei», adică a teoriei autentic ortodoxe a raportului dintre Biserică și Stat²⁰⁷. Chiar dacă în teorie și chiar în practică a dorit plasarea creștinismului în centrul activității Statului, împăratul a uitat Biserica. Cuvântul «Biserică» apare adesea în scrierile lui Justinian, definind misiunea unui împărat credincios, «păstrător al credinței creștine și apărător al Sfintei Biserici Universale și Apostolice împotriva dezordinei», dar situația reală era puțin diferită față de aceste cuvinte²⁰⁸.

În conștiința creștinilor, Biserica a fost de la început o comunitate nouă, noul popor al lui Dumnezeu, edificat pe Taina Botezului. Această naștere atribuia vieții creștine o nouă dimensiune: îl introducea pe primitor în Împărăția care nu era din această lume și îi dădea acces la „viața veșnică”, fără însă a pierde calitatea de cetățean al acestei lumi²⁰⁹. Altfel spus nu numai persecuțiile au pus Biserica în afara lumii, dar și alteritatea ființei sale. În secolul al IV-lea, frontiera dintre Biserică și lume era transparentă. Mulți ezitau să primească Botezul, având conștiința „rupturii” pe care o antrena această Taină. De exemplu Sfântul Vasile cel Mare a fost botezat la o vârstă adultă, iar Sfântul Ioan Gură de Aur critica pe cei care întârziu să se boteze. În secolul al V-lea limita exterioară dintre Biserică și lume începe să dispară; comunitatea creștină tinde din ce în ce mai mult spre o coincidență cu societatea bizantină în totalitatea sa. Cu toate acestea, în învățătura și conștiința Bisericii, principiul era mai puțin intact: în calitate de comunitate care nu „este din această lume”, Biserica este deci distinctă de orice comunitate „naturală”. Chiar dacă metodele de predicare sau de acțiune printre oameni au înregistrat unele modificări, chiar dacă slujbele s-au dezvoltat și au căpătat un aspect solemn sau dacă Biserica a pătruns în diferitele sfere ale vieții umane, ea rămânea în esență ceea ce trebuia să fie: adunarea poporului lui Dumnezeu, care mărturisea înaintea de toate Împărăția Lui. Până astăzi rugăciunea euharistică păstrează inspirația eshatologică de la început, iar la fiecare Liturghie, Biserica mărturisește ce „ea nu este din această lume” și că „aparține vieții viitoare”. Coincidența dintre comunitatea sacramentală și cea naturală a antrenat după creștinarea Imperiului o deplasare a frontierei dintre Biserică și lume. Limita exterioară separa pe creștini de păgâni, ori acum ea devine interioară și străbate conștiințele creștinilor. Aparținând atât lumii cât și Bisericii, creștinul trebuia să recunoască diferența lor ontologică. În timp ce efortul său este îndreptat spre iluminarea vieții sale de învățătura lui Hristos, el știe că Împărăția lui Dumnezeu, bucuria vieții veșnice în Hristos, nu este din această lume. Această bucurie este experimentată de fiecare creștin la Sfânta Liturghie, când în momentul frângerii pâinii este proclamată „moartea Domnului și este mărturisită Învierea Sa”. Astfel, Biserica în ansamblul ei reprezintă taina Împărăției lui Dumnezeu, anticiparea

²⁰⁵ P. de MEESTER, *Les origines et le développement du texte grec de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Rome, 1909, p. 340.

²⁰⁶ G. DAGRON, *Empereur et Prêtre, Etude sur le “césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996; D.J. GEANAKOPOULOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Caesaropapism*, în *Church History*, XXXIV, 1965.

²⁰⁷ Alexandre SCHMEMMANN, *Op.cit.* p. 169.

²⁰⁸ *IBIDEM*.

²⁰⁹ Coloseni III,3.

victoriei sale, fiind totodată liberă și distinctă de lume. Toate eforturile teologilor din secolele IV-V vizau tocmai conservarea în interiorul comunității ecleziale a conștiinței coexistenței celor două planuri în viața creștină. Aceste eforturi explică de altfel complexitatea ritualului liturgic și accentul tot mai mare pus pe caracterul „redutabil” al Sfintelor Taine, ca manifestare vizibilă a unei realități cerești invizibile. Prin rugăciune, Liturghie sau asceză, Biserica lupta împotriva unor tendințe de transformare a creștinismului într-o religie naturală, solidară în întregime cu această lume.

În aceasta constă poate neînțelegerea dintre Biserică și Imperiu. Statul roman putea adopta, fără prea mari probleme, învățătura despre Dumnezeu și despre Hristos, făcând din aceasta doctrina religioasă oficială; putea elimina păgânismul sau până la un punct creștina propriile legi. Numai că Imperiul nu putea recunoaște Biserica drept o comunitate distinctă, independentă de lume. Absolutismul religios al Statului roman și faptul că împăratul se considera reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ erau piedici serioase în schimbarea de atitudine²¹⁰. Cu cât dimensiunile Bisericii coincideau cu cele ale Imperiului, cu atât frontierele exterioare erau eliminate, în conștiința Statului apărând ideea unei identități perfecte de autoritate, de origine divină. După abolirea păgânismului, împărații au renunțat la funcțiile sacre sau sacerdotale pe care le exersau în vremea Romei antice, iar autoritatea sacramentală, doctrinară sau pastorală a ierarhiei bisericești nu a fost limitată. Statul proteja ierarhia, confirma doctrina Bisericii așa cum fusese ea stabilită la Sinoadele Ecumenice, numai că problema relației dintre Biserică și Statul bizantin a fost cu timpul înlocuită de cea a relației dintre autoritatea seculară și ierarhie²¹¹. În conștiința imperială, Biserica se confunda cu lumea, lumea fiind creștină două principii complementare fiind necesare existenței și organizării sale: împăratul și preotul. În literatura bizantină din această perioadă apărea comparația raportului dintre Biserică și Stat ca cea dintre suflet și trup; Statul conceput ca un trup animat de prezența în el a Bisericii, sufletul său²¹².

Această concepție era diferită de cea din perioada Bisericii primare. Atunci Biserica era un trup, un organism viu, un popor nou, ireductibil unei comunități naturale. Chiar dacă toți oamenii erau chemați să facă parte din acest corp și puteau deveni membrii săi, lumea nu se putea confunda cu Biserica pentru că în ea și prin ea oamenii participau la o altă lume și la o altă viață, care se va manifesta cu slavă la sfârșitul acestei lumi. În realitate Imperiul, în calitatea sa de moștenitor ideologic al păgânismului, vedea în Stat singura formă de comunitate orânduită de Dumnezeu și care îmbrățișa toate domeniile vieții umane. Singura diferență între acest model și cel al teocrație păgâne era că Imperiul, prin alegerea împăratului, a putut afla pe adevăratul Dumnezeu și religia sa creștină. Hristos a dat preoților puterea de a ierta, vindeca, sfinți și învăța, iar Statul trebuia să le dea acestora onoruri deosebite, căci de rugăciunile lor depindea prosperitatea Imperiului. În conștiința primelor secole la Bizanț, Biserica era asimilată ierarhiei, dogmelor, slujbelor divine, dar funcția ei era deținută de Stat. Problema raportului dintre Biserică și Stat nu se punea încă, deoarece totul se reducea la relații în sânul aceluiași Stat, între puterea seculară și cea spirituală. Legislația și politica religioasă a lui Justinian va aduce însă un răspuns acestei situații.

²¹⁰ Vezi punctul de vedere Adrian GABOR, *art. cit.*, p.195-197

²¹¹ În Omilia 23 a Sfântului Ioan Gură de Aur, se făcea o distincție clară între putere, care este de origine divină, și funcția ei, care este de natură umană. În ceea ce privește relațiile dintre Biserică și Stat, Sfântul Ioan Gură de Aur vorbește despre ascendentul pe care puterea spirituală o are asupra puterii temporale. În acest sens el a luat atitudine mai ales în timpul revoltei declanșate la Antiohia în 387. Vezi J.Ch. BAUR, *Der heilige Johannes Chrysostomos und seine Zeit*, 2, München, 1930, p.12-20.

²¹² A. SCHMEMM, *Op.cit.*p.174.

Simfonia bizantină

Soluția propusă de Justinian este cunoscută în istorie sub numele de „simfonie”. Inițiativa sa este foarte bine exprimată în Novela a VI-a: „Sacerdoțiul și Imperiul (*sacerdotium* și *Imperium*), sunt două daruri prețioase pe care Dumnezeu le-a lăsat oamenilor din dragostea Sa nemărginită. Sacerdoțiul privește lucrurile divine; Imperiul conduce lucrurile muritoare și le guvernează; și unul și celălalt, provin din același principiu, dirijând cursul vieții umane”²¹³. La rândul său Imperiul prelua asupra lui grija păstrării dogmelor bisericești și a demnității sacerdotale. Clerul, în armonie cu Imperiul, orienta întreaga viață publică spre Dumnezeu.

Această teorie putea fi foarte bună numai că Biserica învăța că lumea avea două valori absolute: Dumnezeu și omul, restul inclusiv Statul fiind limitat prin natură, datorită apartenenței exclusive la lume. Statul, prin natura sa era limitat, nu putea reprezenta o valoare absolută. De aceea creștinii au suferit și s-au jertfit atunci când au refuzat să recunoască Statului dreptul de a supune pe om. Idealul creștin nu era de a uni Biserica cu Statul, ci dimpotrivă de a face o distincție între ele. Statul este creștin numai în măsura în care nu are pretenția de a fi totul pentru om, în măsura în care renunță a determina în chip exclusiv viața omului. Teoria lui Justinian dorea să se impună în mentalitatea teocratică a Imperiului păgân, pentru care Statul era forma sacră și absolută a lumii, sensul său, justificarea sa. Nu putem vorbi deci de subordonarea Bisericii Statului, deoarece orice subordonare presupune două subiecte distincte, în timp ce pentru modelul teocratic nimic nu poate fi în afara Statului: religia prin ființa sa este o funcție statală.

„Binele Bisericii constituie forța Imperiului”, aceste cuvinte ale lui Justinian reprezintă cheia teoriei sale²¹⁴. El acceptă distincția dintre autoritatea imperială și cea spirituală, considerându-o pe aceasta din urmă drept purtătoare de adevăr. El admitea că Imperiul și sacerdoțiul au funcții diferite, dar totul este subordonat binelui Imperiului, puterii și prosperității sale, ca valoare ultimă și absolută. Chiar și dragostea lui Justinian pentru monahism, demonstrată prin înființarea a zeci de mănăstiri pe întreg teritoriul Imperiului, avea drept sursă acest absolutism religios. „Dacă acești sfinți îl roagă pe Dumnezeu pentru prosperitatea Imperiului, cu mâini pure și suflete ferite de păcate, înseamnă că armatele noastre vor fi victorioase iar orașele bine administrate”²¹⁵.

Politica de reconciliere cu Roma și ruptura cu Orientul

În vremea lui Justinian asistăm la noi conflicte de ordin religios. Chiar dacă a fost ultimul împărat roman de pe tronul Imperiului bizantin, el a fost și un domn creștin, un suveran conștient de originea divină a puterii sale. Noțiunea de *Imperius Romanus* se confundă cu cea de ecumenicitate creștină, iar victoria religiei creștine peste tot pământul nu avea mai puțină valoare ca cea a restaurării puterii romane. Justinian considera că prima îndatorire a unui suveran era “de a păstra intactă puritatea credinței creștine, de a o apăra împotriva oricărei perturbări, de a sprijini Biserica Ortodoxă și Apostolică” amintindu-și că “pioșii și dreptcredincioșii împărați care l-au precedat, aveau ca scop extirparea ereziilor și menținerea păcii în Sfânta Biserică a lui Dumnezeu”.

²¹³ M. BERANGER fils, *Les nouvelles de l'Empereur Justinian*, Metz, 1811, t. 1, p. 129-131.

²¹⁴ A. SCHMEMANN, *Op.cit.* p. 176.

²¹⁵ Novela 133, XVI, *Despre viața călugărilor*, capitolul V.

Urmând această direcție, Justinian dăduse încă din anii 527-528 legi severe împotriva ereticilor și închisese templele lui Isis și Amon din Egipt²¹⁶. În anii următori va lua și alte măsuri împotriva cultelor păgâne²¹⁷ și a evreilor cărora le va cere să folosească în cultul lor textul în limba greacă a Septuagintei²¹⁸. În anul 529, Justinian ordonă închiderea Universității din Atena un ultim refugiu al păgânismului. Prin această atitudine Justinian nu făcea altceva decât să se înscrie liniei antipăgâne adoptată de Teodosie I, însă prin inversare și radicalizare își apropria atitudinea lui Iulian: învățământul trebuia pe viitor să se situeze în cadrul unei doctrine oficiale definită de Biserică, împăratul având îndatorirea ca ea să fie respectată²¹⁹.

Justinian a precizat și granițele dintre legea laică (civilă) și cea monahală, mergând atât de departe încât a adus corecturi și hotărârilor Sinoadelor²²⁰. Toată această legislație avea la bază obligativitatea călugărilor de a rămâne fideli votului dat lui Dumnezeu. Cel care abandonează mănăstirea trebuie adus înapoi cu forța și dacă pleacă din nou, este trimis în armată, fără să poată beneficia de bunurile și de situația sa juridică anterioară. În anul 529 a luat măsuri și împotriva unor aristocrați și a altor persoane, care se făceau vinovate de practicarea în secret a riturilor păgâne. Dacă refuzau să se inițieze în doctrina creștină și să se boteze, erau exilați și li se confiscau toate bunurile.

În ceea ce privește arianismul putem spune că mai dăinuia la vremea aceea în Africa, Italia și Spania, regiuni ocupate de vandali, ostrogoți și vizigoți²²¹. În lupta sa pentru apărarea Ortodoxiei împăratul Iustin I i-a forțat pe arieni să treacă la credința ortodoxă, confiscându-le averile și bisericile²²². Aceasta l-a determinat pe regele Teodoric cel Mare al ostrogoților să protesteze la Constantinopol, unde l-a trimis pe papa Ioan I (523-526), în anul 526. Din delegația papală mai făceau parte 4 senatori și episcopul Ecclesius al Ravennei. Misiunea era de a cere împăratului ridicarea sancțiunilor dictate împotriva arienilor. Misiunea ambasadei s-a soldat cu un eșec, la întoarcere papa fiind închis, iar Teodoric a confiscat bisericile creștinilor ortodocși din Ravenna, dându-le arienilor²²³. Victoriile militare ale lui Justinian au creat premisele restaurării Ortodoxiei, după cucerirea Italiei în anul 554, împăratul dând așa-numita *Pragmatica sanctio*, prin care se restabiea autoritatea bizantină

²¹⁶ Jupiter Amon continua să persiste mai les în oracole, dar avea și unele temple, îndeosebi în unele oaze mai izolate, cum ar fi cea din Audjila, în deșertul din Sudul Cirenaicii. Justinian a închis templul și l-a transformat într-o biserică creștină cu hramul Sfânta Maria. Cultul zeiței Isis se menținea de asemenea în insula Filos, dar Narses, guvernatorul militar al Tebaidei a închis templul acesteia în 540. Acest sanctuar a fost transformat și el în locaș creștin.

²¹⁷ Împăratul a căutat să distrugă complet cultul păgân. Ca măsuri speciale împotriva păgânilor a dat 2 ordonanțe, prin care se urmărea nimicirea elenismului. Guvernatorii din Constantinopol trebuiau să cerceteze și să descopere practicile cultice păgâne, ca astfel să înlăture toate nelegiuirile religiei păgâne. Nimeni nu avea voie să sacrifice zeilor sau să îndeplinească ceva din riturile păgâne, în caz contrar cel în cauză riscând pedeapsa cu moartea. Vezi Pr. Vasile Gh. SIBIESCU, *Împăratul Justinian I și ereziile*, teză de doctorat, București, 1938, p. 183.

²¹⁸ Justinian I a avut o atitudine ostilă față de toți cei care nu erau creștini. Astfel, prin edictul din 527 el îi pune pe același plan pe iudei, pe samarineni și pe elini. Din punct de vedere al drepturilor civile, ei erau considerați cetățeni de categoria a doua, deci inferiori creștinilor: ei nu puteau fi martori împotriva creștinilor, nu puteau să aibă servitori din rândul creștinilor botezați și nici dintre catehumeni. Vezi R.P.J. PARGOIRE, *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1923, p. 14.

²¹⁹ Asupra Școlii filozofice păgâne din Atena vezi E. GIBBON, *Histoire du declin et de la chute de l'Empire Romain*, vol I, trad. în franceză de M. GUIZOT, Paris, 1983, p. 73-77. S-a crezut că motivul închiderii acestei școli era faptul că avea multe averi, care au trecut prin această decizie în proprietatea Statului. Nu trebuie uitat însă faptul că Justinian urmărea un ideal: unirea politică și religioasă a Imperiului. Pentru el adevărata Filozofie era cea creștină, a Sfinților Părinți. Închiderea școlii filozofice din Atena și alungarea profesorilor ei, a însemnat distrugerea ultimei fortărețe a elenismului din Imperiul bizantin.

²²⁰ În inițiativele legislative ale lui Justinian, monahismul ocupa un loc de frunte. Novelele lui conțin dispoziții detaliate privitoare la înființarea, organizarea, averea și viața mănăstirilor. În vremea lui Justinian era nevoie de o reglementare, pentru că de la Sinodul de la Calcedon din 451, nu se mai dăduse nici un canon pentru a pune rânduială în viața monahală. Chiar și sinodul de la Calcedon stabilise numai principii generale. Vezi Arhid. Prof. I.N. FLOCA, *Canoanele Bisericii Ortodoxe (note și comentarii)*, Sibiu, 1992, p. 78-97.

²²¹ Toți aceștia erau arieni.

²²² L. DUCHESNE, *L'Eglise au VI e siècle*, Paris, 1925, p. 75 și 133.

²²³ *IBIDEM*, p. 140.

asupra provinciilor italiene²²⁴. Astfel se restabileau și drepturile Bisericii Ortodoxe, *Pragmatica sanctio*, având înscrise atât legi civile cât și măsuri de ordin religios: erau recunoscute donațiile făcute Bisericii Ortodoxe, fie de unii regi goți, fie de împărăteasa Teodora sau de Senatul roman. De asemenea, erau retrocedate ortodocșilor toate imobilele, mai ales biserici, confiscate de regii ostrogoți de la Teodoric până la Totila²²⁵.

Încă din momentul în care pe tronul Bizanțului se mai afla Iustin I, Justinian se gândea să introducă în politica sa religioasă o reconciliere cu Roma. Gândul său era expresia unui proiect mai amplu: restaurarea Imperiului din Occident. În haosul care domnea atunci în Occident singura legătură dintre Bizanț și tradiția romană era papa. Autoritatea sa era de necontestat printre barbarii germani, deși aceștia erau arieni din momentul în care Ulfila îi botezase pe goți în secolul al IV-lea. Justinian miza pe papalitate pentru restaurarea puterii sale în Occident, în timp ce clerul roman rămânea fidel papei Leon și Sinodului de la Calcedon. Numai că atunci când Justinian ajunge pe tron în 527, situația în Orient era diametral opusă față de cea din Occident. În Egipt, Biserica era în întregime în mâinile monofiziților, iar în alte provincii adepții *Henotikonului* sau monofiziții moderați făceau legea. Biserica Antiohiei avea în frunte pe Sever, „creierul” teologiei monofizite. Iustin și Justinian au încercat mai întâi să constrângă episcopatul Imperiului să revină la credința de la Calcedon, dar noii episcopi numiți și consacrați la Constantinopol, trebuiau să facă apel la forțele de ordine pentru a-și ocupa scaunele. Agitația era tot mai mare și printre credincioși, numai Palestina rămânând acum ortodoxă. În Siria, la Edesa, nu departe de frontiera cu Persia, precum și în regiunile îndepărtate ale Asiei Mici, ierarhia calcedoniană se instala în forță. Pentru Egipt nimeni nu îndrăznea să-l atace pe Sever al Antiohiei și pe alți conducători monofiziți care-și găsiseră refugiul aici.

În 531, Justinian schimbă în mod radical politica sa: el abandonează recurgea la forță în schimbul unei politici de compromis. Mulți istorici pun această schimbare de atitudine pe influența exercitată asupra împăratului de către Teodora, care nu ezita să-i ajute pe cei acuzați de erezie. Alți istorici vorbesc de o repartizare a rolurilor între soț și soție: susținerea Ortodoxiei de către Justinian și a monofiziților de către Teodora ar fi fost de fapt o manevră politică destinată prezervării unității Imperiului, permițând celor două curente să se sprijine pe puterea imperială²²⁶. Cu toate acestea Justinian nu putea ignora amenințările impuse de această divizare religioasă, în spatele căreia stătea separatismul de tip naționalist.

Astfel problema religioasă cea mai delicată rămânea acum, aceea a monofiziților, Justinian datorită influenței deosebite a Teodorei având o poziție șovăielnică și oscilantă. Până în 536 el se dovedește îngăduitor față de monofiziți, de această atitudine beneficiind mulți episcopi monofiziți, printre care Severus, fostul patriarh al Antiohiei, readus din exil. Justinian organizează o întrunire între 6 calcedoneni și 6 monofiziți moderați, care elaborează o formulă de credință, pe care împăratul o promulgă în 533 și pentru care obține și aprobarea papei Ioan al II-lea în 534. În această formulă de credință nu se vorbea de o singură fire sau de două firi în persoana lui Iisus Hristos, ci doar de Mântuitorul, care S-a întrupat, S-a făcut om, a fost răstignit și este una dintre cele trei Persoane ale

²²⁴ Pr. V. SIBIESCU, *Op.cit.*, p. 159.

²²⁵ *IBIDEM*.

²²⁶ Istoricul Evagrie Scolasticul ne relatează că Justinian era de partea celor ce susțineau două naturi în Hristos, iar Teodora de partea celor ce susțineau o singură natură. Acest lucru nu excludea bunele raporturi dintre ei, căci spune Evagrie “în problemele de credință uneori părinții se deosebesc de copii, bărbații de soțiile lor”. El presupune chiar că ar fi fost între ei o învoială secretă în acest sens, dar tot el adaugă că “ceea ce este sigur este faptul că ei nu au cedat niciodată unul pentru altul în această privință: Justinian a apărut întotdeauna Sinodul de la Calcedon, în timp ce Teodora a protejat mereu pe monofiziți”. Vezi EVAGRIE SCOLASTICUL, *Istoria Bisericească. Prescurtare după Istoria bisericească de Filostorgiu și Teodor Citețul*, trad. Iosif GHEORGHIAN, București, 1899, p. 130-131 și P.G., 82,2, col. 2720-2721. Tot în legătură cu aceasta mai pot fi consultați: L. DUCHESNE, *Op.cit.*, p. 80-81; Ch. DIEHL, *Justinian et la civilisation byzantine au VI-e siècle*, Paris, 1900, p. 65-71. Datorită sprijinului pe care l-a acordat monofiziților, Teodora s-a bucurat de o deosebită cinstitură din partea acestora. Vezi, A.A. VASILIEV, *Histoire de l' Empire Byzantin*, vol. I, Paris, 1901, p. 199.

Sfintei Treimi, de o ființă cu ele. Această formulă nu a satisfăcut nici pe calcedoneni, nici pe monofiziții moderați, așa că în 536 vine la Constantinopol papa Agapit, succesorul lui Ioan al II-lea și îl convinge pe Justinian să renunțe la formula adoptată deoarece nu era ortodoxă. Patriarhul Antim, care fusese unul dintre autorii formulei, este depus din scaun și reîncepe persecuția împotriva monofiziților.

Cu timpul însă, prigoana a slăbit, iar monofiziții au făcut noi progrese, mai ales datorită influenței pe care o capătă niște călugări învățați, Domețian și Teodor Askidas, partizani ai origenismului (în lucrarea lui Origen, *Despre principii*, erau strecurate unele greșeli dogmatice: preexistența sufletelor, Fiul subordonat Tatălui, la sfârșitul veacurilor păcătoșii de toate categoriile, implicit diavolul, datorită marii bunătăți a lui Dumnezeu vor învia cu trupuri eterice și vor fi restabiliți în starea inițială de nevinovăție), pe lângă Teodora și împărat. În 543 se ține însă un sinod local la Constantinopol, prin care erau condamnate nouă propoziții din scrierile lui Origen, iar numele său era trecut printre eretici²²⁷. Indignat de aceste hotărâri, Teodor Askidas îndeamnă pe Teodora și pe Justinian să facă o nouă încercare de a atrage cel puțin o parte a dizidenței monofizite. Reconcilierea era acum împiedicată de o altă problemă, anume reabilitarea la Sinodul de la Calcedon a lui Theodor de Mopsuestia, Teodoret de Cyr și Ibas de Edessa, ale căror scrieri erau considerate de monofiziți impregnate de nestorianism.

Teodor Askidas și ceilalți monofiziți cu trecere la palat au reușit să-l convingă pe Justinian să dea în 544 un edict teologic, «în trei capitole», prin care se condamnau unele lucrări ale lui Ibas de Edessa, Teodoret de Cyr (Scrierile acestuia împotriva lui Chiril al Alexandriei și contra Sinodului de la Efes) precum și opera lui Theodor de Mopsuestia. Patriarhii și majoritatea ierarhilor răsăriteni s-au opus dorinței împăratului, în schimb în Occident edictul a fost primit, în general defavorabil.

Papa Vigilius, cunoscut și prin corespondența purtată cu episcopul Valentinian al Tomisului, a fost adus cu forța la Constantinopol în 547 și “convins” de împăratul Justinian și de Teodora să adere la semnarea “celor trei capitole”, ceea ce Vigilius a și făcut. Ecoul produs în Occident a fost negativ, ceea ce l-a determinat pe Vigilius să retracteze cele afirmate mai înainte. În vara anului 551, Justinian îndemnat de Theodor Askidas publică un nou edict, cunoscut sub numele de “Mărturisirea de credință a împăratului Justinian împotriva celor trei capitole”. Noul edict provoacă o confuzie și mai mare îngreunând împăcarea, lucru sesizat și de împărat, ce va convoca în 553 al V-lea Sinod Ecumenic. Papa Vigiliu, invitat special să se prezinte la Sinod, motivând că este bolnav și că va răspunde în scris, trimite un memoriu numit *Constitutum*, prin care exceptând un număr mai mare din scrierile lui Teodor de Mopsuestia, declară “cele 3 capitole” ortodoxe, amenințând cu anatema pe oricine le va condamna. Participanții la acest Sinod nu au ținut seama de protestul papii și au condamnat “cele 3 capitole”, iar Arie, Macedonie, Nestorie, Eutihie sau Origen au fost din nou anatematizați. Până la urmă și papa a acceptat hotărârile Sinodului. Credincioșii din Milan, ca și episcopii și clericii din Nordul Italiei, Istria, Veneția, Dalmația, Galia și Africa au refuzat să intre în legătură cu papa care a urmat lui Vigiliu, Pelagiu, care fusese de acord și el cu hotărârile Sinodului V Ecumenic. Opoziția episcopilor din Veneția și Istria contra Sinodului de la Constantinopol din 553 este cunoscută sub numele de schisma istro-venețiană, și a durat până în 607, când episcopii venețieni și istrieni s-au împăcat cu Roma.

²²⁷ E.A. CLARK, *The Origenist Controversy. The cultural construction of an Early Christian debate*, Princeton, 1972; J.F. DECHOW, *Dogma and Mysticism in Early Christianity. Epiphanius of Cyprius and the Legacy of Origen*, Louvain, 1988; Teodor M. POPESCU, *Denaturarea istoriei lui Origen*, în *B.O.R.*, an XLIV (1926), nr. 5-12, p. 246-247; Pr. Isidor TODORAN, *Poate fi considerat Origen eretic?*, în *M.A.*, an IV (1959), nr. 7-8, p. 541-542.

Moștenirea lui Justinian

Ultimii ani din viața lui Justinian au fost plini de amărăciune. După moartea Teodorei, erorile politicii generale și viciile administrative au dus la o slăbire a autorității imperiale. Cu toate neajunsurile interne sau cele de ordin religios și politic, inerente unei perioade zbuciumate și cu toate că multe din recuceririle teritoriale nu au putut dura prea mult, domnia sa reprezintă o culme de realizări. Domnia sa nu a însemnat, așa cum el și-ar fi dorit, începutul unei ere noi, ci sfârșitul unei epoci muribunde. Nu i-a fost dat lui Justinian să renoveze Imperiul. El a reușit numai să-l restaureze în exterior și aceasta pentru scurtă vreme, dar în interior statul roman târziu îmbătrânit, nu a putut fi regenerat. De aceea, nici realizările externe nu au putut dura, fiindcă nu au avut o bază solidă. Insuccesele lui Justinian se datoresc planurilor sale prea ambițioase, precum și vremurilor destul de vitrege, în care i-a fost dat să încerce împlinirea lor.

Un aspect important al domniei lui Justinian a fost însă implicarea sa în problemele de ordin religios. Atât împăratul cât și împărăteasa Teodora au considerat problemele hristologice drept esențiale pentru binele spiritual al societății și pentru propria lor mântuire. Măsurile coercitive pe care Justinian le-a considerat necesare pentru unii opozanți ai politicii sale, erau de fapt expresia a ceea ce el considera a fi responsabilitatea unui împărat creștin: a răsplăti virtuțile și a corecta greșelile supușilor. El nu se considera infailibil și de aceea adesea schimba tactica. El a acceptat în mod îndubitabil conceptul tradițional creștin conform căruia episcopii adunați în sinod erau martorii Adevărului. Cel mai bun indiciu al angajamentului personal al lui Justinian în problemele religioase a fost atitudinea sa bruscă, spre sfârșitul vieții, impunând Bisericii învățătura greșită a aftarodochetismului²²⁸. Demersul său nu avea nici o rațiune politică.

Justinian moare pe 14 noiembrie 565, lăsând Imperiul într-un apogeu destul de fragil.

Situația Imperiului bizantin sub urmașii lui Justinian

După dispariția împăratului Justinian, elementele de descompunere ale Imperiului și-au făcut apariția din ce în ce mai mult. Între anii 565 și 610 vom asista la multe situații critice. Succesorii imediați ai lui Justinian au fost: Iustin al II-lea cel Tânăr (565-578), Tiberiu al II-lea (578-582), Mauriciu (582-602) și Focas (602-610).

În această perioadă situația internă a Imperiului bizantin a fost dominată de grave probleme de ordin financiar. Moartea lui Justinian fusese de altfel urmată de o reacție violentă împotriva absolutismului imperial la Constantinopol, unde diferitele facțiuni precum verzii sau albaștrii tulburau orașul sau în provincii acolo unde nobilimea era destul de agitată. Toate acestea, la care se adaugă și politica dictatorială a lui Focas și-au găsit o rezolvare în momentul în care pe tronul Imperiului bizantin a ajuns în 610 fiul exarhului Cartaginei, Heraclius, domnia sa marcând practic începutul epocii bizantine.

²²⁸ Aftarodochetismul era o învățătură susținută de unii monofiziți, care afirmau că trupul lui Iisus era incoruptibil (aftartos) dinainte de Învierea Sa, viața Sa pământească fiind diferită de cea celorlalți oameni.

Politica externă

Pe plan extern, împărații acestei perioade abandonează politica occidentală, Italia fiind aproape în întregime cucerită de lombarzi. Roma este abandonată, ultimul ajutor fiind găsit în energia papei Grigorie cel Mare (590-604). Pentru a salva câte ceva, Mauriciu a creat un exarhat la Ravenna, un altul în Africa la Cartagina, în care puterea militară și cea civilă erau reunite în mâinile unei singure persoane, *exarhul* (reprezentantul puterii imperiale în cazuri speciale). Practic Imperiul bizantin era amenințat din trei direcții: Spania – un spațiu destul de îndepărtat, Italia – amenințată de invazia lombară și Balcanii – unde slavii, avarii și bulgarii amenințau însăși viața Imperiului.

În această situație, din Peninsula Iberică care se găsea acum încă în mână bizantinilor, Imperiul a pierdut între 571-572 Cordoba, iar ceva mai târziu în 629 a fost cucerită definitiv de vizigoți. Fără a intra în detalii vom mai spune că influența bizantină asupra culturii vizigote nu a fost neglijabilă²²⁹.

Bizanțul și Italia

În ceea ce privește Italia, rezistența bizantină a fost deosebit de slabă, pentru că efortul principal al Imperiului era îndreptat acum către Orient și Balcani. Populația care își revenise cu greu după recucerirea bizantină, era acum nevoită să facă față unei fiscalități excesive, unui sistem de spoliere discutabil, astfel încât venirea lombarzilor era privită cu bunăvoință. În patru ani lombarzii vor stăpâni o mare parte a Peninsulei cu excepția litoralului și a lagunei; în mai puțin de zece ani ei reușind să se organizeze în *principate*. Noul context permitea Bizanțului să mai dețină o parte importantă a Italiei de Sud: Sicilia²³⁰, Calabria, regiunea de coastă care înconjura orașele Neapole și Amalfi²³¹. În această perioadă, papa Grigorie cel Mare a reprezentat factorul de rezistență împotriva lombarzilor, păgâni în marea lor majoritate și a căror aristocrație era ariană. Prestigiul moral al scaunului său era recunoscut în întreg Occidentul creștin. Corespondența sa conține numeroase scrisori adresate episcopilor africani, îndeosebi în problema donatistă, vechea schismă de la începutul secolului al IV-lea, care continua să reprezinte un factor provocator în Biserică²³². În acea vreme, în care o bună parte a Occidentului era în mâna regatelor «barbare», legăturile acestora cu Biserica erau în mod evident prioritare pe agenda de lucru a papei. De aceea, grija lui Grigorie cel Mare era puterea lombară în Italia: asistăm acum la o ocupare brutală a pământurilor tradițional romane de către regii și ducii de neam germanic, arieni, care nu numai că atacau în mod direct armatele exarhatului imperial de la Ravenna, dar se opuneau și autorității spirituale a papei. Exprimându-și frustrarea, papa Grigorie scria la un moment dat unui prieten de-al său de la Constantinopol: «Eu nu am fost făcut episcop de către romani, ci de lombarzi»²³³. De altfel, el compara Roma cu un vultur care și-a pierdut penele. Acest patriotism roman a lui Grigorie, justifică atașamentul său politic față de Imperiul bizantin. În scrisorile adresate lui Mauriciu, el se numea «nevrednicul tău servitor»

²²⁹ Jacques BROSE, *Histoire de la chrétienté* ...p. 101-124.

²³⁰ *Il cristianesimo in Sicilia dalle origini a Gregorio Magno*, Atti del Convegno di Studi (Catalinisetta, 28-29 octombrie), 1985.

²³¹ Alain DUCCELLIER, *Byzance et le monde*..., p. 91.

²³² J.L. MAIER, *Le dossier du donatisme, I: Des origines à la mort de Constance (303-361); II: De Julien l'Apostat à Saint Jean Damascène*, Berlin, 1987; MANDOUZE, *Encore le donatisme. Problèmes de méthode posé par la thèse de J.:P : Brisson*, în *Antiquité classique*, 29, 1960, p. 61-107.

²³³ M. SOMONETTI, *Il cristianesimo in Italia delle origini a Gregorio Magno*, în *Roma e l'Italia, radices imperii*, Milano, 1992, p. 229-285.

(*indignus pietatis vestrae famulus*), iar influența mare pe care el o avea în Occident, mai mare decât exarhatul de Ravenna, îl determina să dea chiar decrete în numele împăratului. Acest rol jucat acum de papalitate în Occident, ca reprezentant imperial *de facto*, a servit mai târziu drept precedent psihologic, atunci când papii își vor asuma o putere civilă autonomă. Cu toate acestea, Grigorie cel Mare nu a fost mereu un instrument pasiv al politicii imperiale. În relațiile sale cu lombarzii, el a adoptat mai degrabă o atitudine independentă. Multă vreme împăratul Mauricius și exarhul său, Romanus, s-au opus tratativelor de pace cu cuceritorii. Papa însă a avut contacte cu regele lombard Agilulf, prin intermediul soției acestuia, Teodelinda, care era ortodoxă. Mauricius va condamna aceste inițiative independente, Romanus îl va acuza de trădare, numai că această politică a papei va da până la urmă roade sub exarhii Calinicus și Smarald, când se va încheia pacea cu lombarzii. Mai mult chiar, Adaloald, fiul lui Agilulf și al Teodelindei a fost botezat în credința ortodoxă în 603²³⁴. Această politică pacifistă va fi continuată și de împăratul Focas, asasinul lui Mauriciu (602), care trebuia să facă față acum unei noi invazii persane. Convergența politică dintre papă și noul împărat era explicabilă, dar nu justifica bucuria exprimată de Grigorie la instalarea acestui tiran. Ca răspuns la susținerea papei, Focas a publicat un decret special în favoarea primatului roman, pentru acest gest fiind cinstit la Roma prin ridicarea în Forum a unei coloane. Acest monument se păstrează și astăzi.

Relațiile care au existat în vremea lui Grigorie cel Mare, între Biserica Romei și alte centre ale creștinătății, au arătat că papa înțelegea misiunea sa mai degrabă în termenii slujirii, decât în cei ai puterii. Într-o scrisoare adresată arhiepiscopului Dominicus al Cartaginei, papa îi recunoștea în mod formal drepturile, adică independența administrativă a Bisericii africane. Tot papa purta o corespondență regulată cu patriarhii orientali, îndeosebi cu Evloghie al Alexandriei, Anastasie al Antiohiei și chiar Kirion al Georgiei²³⁵. Tot din vremea lui Grigorie cel Mare nu pot fi uitate daniile pe care el le-a făcut mănăstirilor din Țara Sfântă și la Muntele Sinai.

Raporturile cu perșii

În Orient, războaiele reîncep atât la frontiera persană cât și la cea dunăreană. Conflictul cu perșii, dezastruos pentru Imperiu sub Iustin, se va termina în condiții avantajoase sub Mauriciu, dar va reîncepe în vremea lui Focas. Motivul declanșării acestui conflict, care părea pentru o bună perioadă încheiat, a fost nerespectarea de către Iustin a tratatului unchiului său²³⁶, Justinian, încheiat cu perșii în anul 562. De asemenea, un rol determinant l-a mai avut și protecția pe care bizantinii o manifestau față de armeni, cei care tot acum se revoltaseră împotriva perșilor. Armenia avea nu numai o importanță strategică pentru Imperiu, dar era și un furnizor important de militari, care îi înlocuiau pe mercenarii germani plecați în Apus. Drept represalii la această atitudine, Chosroe I a invadat Siria, a pus stăpânire pe cetatea Daras situată la frontieră. Pe timpul lui Tiberiu (asociat lui Iustin II cu titlu de *caesar*, el fiind mai înainte *comes excubitorum*, adică comandantul gărzii personale a împăratului), s-a încercat încheierea unei păci cu perșii, dar pentru aceasta era nevoie de întărirea forțelor armate, care să-i dea prestigiul necesar să trateze cu perșii. În vederea întăririi forțelor sale militare, Tiberiu avea nevoie de un armistițiu pe care-l obține în Mesopotamia, dar nu și în Armenia. În 578, în funcția de *magister militum per Orientem* este numit Mauriciu, care a repurtat unele victorii ce i-au permis lui Tiberiu să negocieze pentru oprirea luptelor. Condițiile puse de el lui Chosroe erau generoase: în schimbul cetății Daras, perșii urmau să primească unele teritorii pierdute

²³⁴ Jacques BROSSE, *Op.cit.*, p. 123-124.

²³⁵ M. Van ESBROECK, *L'Eglise géorgienne des origines au Moyen Age*, în *Bedi Kartlisa*, 40, 1982, p. 186-199.

²³⁶ Iustin al II-lea era fiul Vigilantiei, sora lui Justinian.

precum Armenia. Tratatul era pe punctul de a fi încheiat, când Chosroe moare în 579, succesorul său Hormisdas, rupând negocierile. Războiul reîncepe și va dura până la moartea lui Tiberiu în 582.

Succesorul lui Tiberiu, Mauriciu va continua conflictul cu perșii, dar va înregistra o oarecare ameliorare a situației. În 591, Hormisdas a fost asasinat de către *satrapul* Varanes din Media, iar fiul lui Hormisdas, Chosroe al II-lea a cerut ajutor bizantinilor pentru a-și recăpăta tronul. Mauriciu îl ajută, Chosroe își recapătă tronul iar în schimb cedează bizantinilor orașele Martyropolis, Daras și întreaga Armenie²³⁷. Relațiile cu perșii se vor înrăutăți sub împăratul Focas, Chosroe al II-lea cucerind în 605 cetatea Daras și Cezareea Capadociei.

Situația din Balcani și de la Dunărea de Jos

Revenind la conflictele succesorilor lui Justinian nu putem trece cu vederea situația de la Dunărea de Jos sau cea din Balcani. Mai întâi, Iustin al II-lea, prin refuzul plății subsidiilor anuale kutrigurilor și avarilor, este nevoit să facă față invaziilor acestora dincolo de Dunăre în 566. Un an mai târziu avarii au acceptat să dea ajutor lombarzilor în lupta acestora contra gepizilor, după a căror înfrângere vor rămâne stăpâni în întreaga Câmpie Panonică. Din acest moment drumurile avarilor vor fi deschise în toate direcțiile, devenind o putere de temut pentru Imperiul bizantin. Tiberiu, în calitate sa de coregent, a încheiat pacea cu ei în schimbul unei sume anuale de 80.000 de solidi (364 kg. aur). Pentru această sumă conducătorul avar Baian se obliga să întreprindă o campanie împotriva slavilor din Câmpia Munteană. Înaintând de-a lungul Dunării, pe vechiul drum roman Singidunum-Novae-Durostorum, avarii au ajuns până în Dobrogea, de unde au trecut în stânga Dunării. Sclavinii, atacați pe neașteptate, nu au opus nici o rezistență, recunoscând suzeranitatea lui Baian, căruia i-au și predat miile de prizonieri, aduși din provinciile din dreapta Dunării (578). În acest fel, conducătorul avar își consolida încă odată poziția în zonă, făcând din sclavini supușii săi.

În anul 582 avarii au cucerit orașul Sirmium, unde Baian își va instala noua sa reședință. Din acest loc, alături de supușii lor vor întreprinde mai multe incursiuni asupra cetăților de la Dunărea de Jos și vor pustii teritoriile de Nord ale Imperiului, împreună cu Peninsula Balcanică, devenind stăpâni în zonă. Astfel, pe la anul 580 slavii s-au așezat pe teritoriul Imperiului, foarte probabil și în Dobrogea, în număr mare. În general, așezarea lor nu a avut un caracter permanent și nici intenții pașnice, ci pentru jaf și pradă. Se poate semna însă tot acum un început al constituirii de așezări statornice ale slavilor în Peninsula Balcanică.

Situația s-a complicat pe vremea lui Mauriciu, când puternicul regat al avarilor, împreună cu slavii, nu se vor mai mulțumi cu simple expediții de pradă, după care să se întoarcă în locurile de unde porniseră, ci se instalează permanent pe teritoriul bizantin, așa cum o făcuseră din 580. Spre deosebire de germani care au plecat în alte părți, slavii au reușit să creeze adevărate unități politico-administrative în sânul Imperiului bizantin. Până în anul 602 armata bizantină condusă de generalul Priscus și apoi de fratele împăratului, Petru, a reușit să țină la respect pe slavi și să nu le permită instalarea în masă la Sud de Dunăre. Luptele s-au purtat în Dobrogea, în Bulgaria de astăzi, în zona Banatului și chiar în Muntenia și Oltenia. Un contemporan al acestor evenimente, Teofilact Simocata și apoi Teofan Confesorul la începutul secolului al IX-lea ne oferă unele mărturii interesante despre evenimentele din această perioadă. Astfel, primul vorbind despre expedițiile armatei bizantine în Nordul Dunării (Muntenia), menționează și pe autohtonii de aici, care se pun în slujba armatei bizantine, în lupta împotriva triburilor slave, precum și unele râuri precum Ilivakia, identificat cu Ialomița²³⁸.

²³⁷ Alain DUCCELLIER, Michel KAPLAN, *Byzance IVe-XVe siècle*, Paris, 1996, p.22.

²³⁸ Emilian POPESCU, *Istoria și spiritualitatea...*p.212.

De acum înainte zonele ocupate compact de slavi vor purta numele de sclavinii, iar cele de populația romanică, romanii. Spre deosebire de avari, stăpânitorii lor, care invadau Imperiul pentru pradă, după care se întorceau, slavii nu vor mai pleca de aici niciodată. Lipsiți însă de o organizare politică și militară, ca și de unitatea de care dădeau dovadă avarii, ei au reușit totuși să se impună prin numărul lor mare. În 597 ei vor avea chiar o tentativă de cucerire a Constantinopolului, dar fără succes. Împotriva lor împăratul Focas nu a luat nici o măsură, fie din cauza slăbiciunilor armatei, fie că nu-i considera un pericol pentru Imperiu. Față de avari același Focas le-a mărit subsidiile, crezând că prin acest gest putea să-i potolească.

Conflictul dintre papa Grigorie și Biserica de la Constantinopol

În ciuda raporturilor bune dintre papa Grigorie cel Mare și Imperiu, între episcopul Romei și cel de la Constantinopol au apărut în această perioadă unele neînțelegeri. În anul 595, papa anula în mod oficial condamnarea a doi clerici greci, Ioan și Atanasie, acuzați de erezie de către patriarhul Ioan Postitorul. Mai mult decât atât papa i-a invitat pe cei doi la Roma. Cazul ilustrează faptul că Grigorie era conștient de *pricipatus* roman definit de predecesorii săi. El era gata să lărgescă semnificația canoanelor sinodului de la Sardica din 343, care permiteau Romei anularea sentințelor altor mitropolii și stabilirea unor curți de apel, din care urmau să facă parte episcopii diocезelor vecine. În cazul celor doi clerici menționați, Grigorie a adoptat o procedură directă, cazul fiind judecat la Roma. Cu toate acestea el nu nega locul al doilea după Roma al episcopului de la Constantinopol și înaintea Alexandriei. Această ordine, care fusese stabilită la Sinodul de la Constantinopol din 381, dar contestat de Leon în secolul al V-lea, apărea în scrisoarea lui Grigorie din 590, prin care anunța alegerea sa²³⁹. Acest realism al papei cu privire la poziția scaunului «Noii Rome», nu-l va împiedica să protesteze împotriva titlului de «patriarh ecumenic» folosit de Ioan Postitorul. Contestat și de predecesorul lui Grigorie, Pelagiu al II-lea în 588, titlul fusese utilizat de mai multe ori de către Ioan Postitorul în corespondența sa cu Roma din 595 cu privire la preoții Ioan și Atanasie. În scrisorile adresate patriarhului Ioan Postitorul, împăratului Mauriciu și împărătesei Constantina, papa Grigorie demonstra o necunoaștere a semnificației termenului de «ecumenic». Folosit mai înainte de către patriarhii Alexandriei, Constantinopolului și a altor scaune, chiar și de Roma, titlul de «ecumenic» (oikoumenikos) afirma o autoritate în cadrul «pământului locuit» (oikoumene), termen care desemna în mod practic Imperiul²⁴⁰. El era aplicat *de facto* numai patriarhului de la Constantinopol. În conștiința bizantină nu se punea problema negării autorității «apostolice» și morale a vechii Rome, deoarece titlul era folosit și în cazul episcopului de la Roma. Asimilarea sa la sfârșitul secolului al VI-lea, reflecta probabil dorința episcopilor de la Constantinopol de a-și face cunoscută influența „imperială” asupra rezistenței monofizite. Cu toate acestea, Grigorie cel Mare a dat acestei probleme o dimensiune ecleziologică care demonstra pe de-o parte că folosirea excesivă a unor titluri bizantine era străină spiritului latin, iar pe de altă parte că existența unui «episcop universal» era exclusă, aici fiind inclus și el.

Prin traducerea incorectă a cuvântului «ecumenic» cu «universal», papa îl acuza pe patriarhul Ioan de un orgoliu de neiertat. «Luându-și titlul de episcop universal» scria papa Grigorie împăratului, patriarhul de la Constantinopol «juca practic rolul antihristului, deoarece chiar și Apostolul Petru, căruia Hristos i-a încredințat turma Sa, nu l-a numit niciodată episcop universal»²⁴¹. El insistă asupra acestei idei, pe care o strecoară în scrisorile adresate colegilor săi, patriarhii

²³⁹ *Monumenta Germaniae Historica*, Epistola I, 28, Berlin.

²⁴⁰ H.G. BECK, *Kirche und Theologische Literatur im Bizantinischen Reich*, München, 1959, p. 63-64.

²⁴¹ *Monumenta Germaniae Historica*, Epistola V, 37, Berlin.

Anastasio al Antiohiei și Evloghie al Alexandriei. Rezultatul a fost nefavorabil, în răspunsul său, Anastasio insinuând că papa a reacționat astfel din gelozie. La rândul său, Evloghie era ceva mai conciliant, spunând că pentru «a-l asculta pe Grigorie», nu va folosi pentru colegul său de la Constantinopol titlul de ecumenic. Mai mult decât atât pentru a place lui Grigorie, Evloghie i se adresa cu titlul de papă universal, care nu avea nimic excepțional, fiind folosit des pentru episcopul de la Roma. Cu toate acestea papa Grigorie cel Mare protesta: «...Eu vă cer să nu mai folosiți acest titlu, atunci când vorbiți de mine. Eu știu cine sunt, iar voi cine sunteți. Prin rang voi sunteți frațele meu, după morală părintele meu. Eu nu am dat un ordin, ci numai am indicat ce mi s-a părut necesar. Am spus că voi nu trebuie să folosiți titlul de episcop universal, atât pentru mine cât și pentru alții. Onoarea mea este Biserica Universală, vigoarea unită a fraților mei. Ceea ce mă onorează cu adevărat este faptul că nimeni nu refuză onoarea ce i se cuvine. Să dispară cuvintele care pot spori vanitatea și care rănesc milostenia»²⁴².

La moartea patriarhului Ioan Postitorul în 595, succesorul său a continuat să folosească titlul de «patriarh ecumenic», iar împăratul Mauriciu va ordona papei ca subiectul să fie închis. Este greu de crezut că papa Grigorie a transformat concepția autoritară a primatului, pe care o aveau predecesorii săi, Victor și Ștefan, Damasus, Leon sau Ghelasie. Grigorie nu era în opoziție cu concepțiile contemporanilor săi, iar eclesiologia papală exprimată în *Decretum Gelasianum* îi era străină. Ca toți papii din această perioadă, papa Grigorie se considera drept un succesor al lui Petru, pe care-l aprecia ca sursă a puterii episcopale, dar nu vedea Roma ca pe o putere dominantă în raport cu ceilalți episcopi²⁴³. El este deci un martor al «eclesiologiei comuniunii», care a păstrat unitatea dintre Orient și Occident de-a lungul primului mileniu al istoriei creștine.

Dinastia lui Heraclius și sfârșitul Imperiului Roman (610-717)

Urcat pe tron în anul 610, împăratul Heraclius a domnit până în 641, iar urmașii săi vor conduce Imperiul până în 717. Dintre aceștia, doi sau trei merită a fi menționați pentru unele realizări sau pentru durata domniei lor: Constant II (642-668), Constantin IV (668-685) și Justinian II Rinohmetul sau «cel cu nasul tăiat» (685-695; 705-711)²⁴⁴. Despre secolul al VII-lea, Charles Diehl spunea că «reprezintă perioada cea mai sumbră din istoria Bizanțului. Este vorba despre o perioadă de criză profundă, un moment decisiv în care existența însăși a Imperiului părea mai degrabă un joc»²⁴⁵. La rândul său, G.Ostrogorsky, atribuie epocii lui Heraclius o importanță excepțională: este punctul de pornire al istoriei propriu-zise a Bizanțului, în timp ce până acum Imperiul mai păstra o serie de caracteristici ale perioadei romane.

Aceste două observații își au justetea lor. În sec. al VII-lea civilizația bizantină a trecut printr-o adevărată criză de valori: lipsă de scriitori, de istorici, de construcții deosebite etc. Cu toate acestea asistăm mai degrabă la o schimbare a aspectului Imperiului. Printre cauzele acestei schimbări se numără lipsa de unitate între Occident și Orient, iar în cazul Orientului, divergențele dintre regiunile ortodoxe și cele monofizite au creat mari probleme. Justinian eșuase în epuizantul său efort de restabilire a «romanității», iar prețul ambițiilor sale greșit dirijate au dus la cucerirea provinciilor cele mai bogate, de către arabi. De asemenea, în Peninsula Balcanică, slavii s-au instalat pentru o

²⁴² J.M.R. TILLARD, *L'Evêque de Rome*, Paris, Cerf, 1982, p. 73-74; 234. Nu există un fundament istoric așa cum s-a pretins uneori, precum că Grigorie cel Mare, primind proteste de la Constantinopol, a început să folosească titlul de *servus servorum Dei*. Această uzanță va deveni normă ceva mai târziu.

²⁴³ Yves CONGAR, *L'Écclésiologie du haut Moyen Age*, Paris, 1968, p. 142-146; 151-153.

²⁴⁴ A. STRATOS, *Byzance au VIIe siècle*, vol. I-II, Paris, 1980; Ch. Diehl, *Figuri bizantine...* vol. II, p.385-412; C. HEAD, *Justinian II of Byzantium*, Madison, 1971.

²⁴⁵ Vezi Paul LEMERLE, *Histoire de Byzance*, Paris, 1965, p. 65.

perioadă lungă de timp, ajungându-se tot acum și la formarea primului Stat bulgar. În aceste condiții, consecința firească pe toate planurile – geografic, etnic, economic, religios și administrativ – a fost aceea că Imperiul a suferit o transformare decisivă: nu mai putem vorbi acum de un Imperiu Roman, ci de un Imperiu Grec de Răsărit. El se va adapta noilor condiții create și va supraviețui la dimensiuni reduse, dar ceva mai omogen, mai bine proporționat forțelor sale reale și mai bine pregătit pentru lupta împotriva dușmanilor care-l înconjurau²⁴⁶. Sub această formă va rezista până la sfârșitul sec. al XV-lea.

Decadența persană

Cele două mari puteri mondiale de până la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea erau Imperiul Roman și cel persan: primul va reuși să obțină în detrimentul celui de-al doilea o victorie decisivă, după care va fi și el învins de arabi. În primii ani ai domniei lui Heraclius, perșii erau mai amenințători ca niciodată, cuceririle lor efemere anunțând parcă pe cele de mai târziu ale arabilor: în 612 ei se aflau la Antiohia; în 614 la Ierusalim, de unde au luat părți din Sfânta Cruce a Mântuitorului; în 618 sau 619 ei ajung la Alexandria. Heraclius a reluat ofensiva în 622 cu rezultate pozitive, în Armenia în 625, iar orașul Ninive l-a cucerit în 627. Heraclius impune condițiile noii păci, în urma căreia persanii au fost constrânși să restituie toate posesiunile lor anterioare. Împăratul se întoarce din această campanie victorios, este primit în triumf la Constantinopol în 629, aducând cu el și părți din Sfânta Cruce a Mântuitorului care au fost luate anterior și pe care le reează la Ierusalim. Tot acum Heraclius își ia și titlul oficial de *basileus*²⁴⁷, care până atunci în limba greacă desemna pe regele perșilor. Noul titlu era de fapt: *pistos ev Xristo Basilevs* sau rege care are credința în Hristos, ca un fel de complement adus vechiului titlu tradițional roman, *imperator* sau *avtocrator*. Schimbarea este semnificativă cu atât mai mult cu cât în terminologia politică curentă, putea fi interpretat ca o diminuare a demnității imperiale. Titlul de împărat aparținea unicului și universalului împărat în timp ce el avea mai mulți regi (în latină: *reges*; în greacă: *basileis*) ai națiunilor, care revendicau o jurisdicție regională sau tribală²⁴⁸. Schimbarea titlului imperial este interpretată ca un semn al noii conștiințe «elenice» a bizantinilor sau ca o imitare a titlului persan de “rege al regilor”. În realitate, factorul decisiv era faptul că “basileus” era un termen biblic și mesianic: în Noul Testament, Hristos este adevăratul și singurul *basilevs* sau rege, chiar dacă suveranul Imperiului Roman, prin credința sa în Hristos (*pistos en Xristo*) se asocia pe viitorul slujirii împărătești a lui Hristos. Astfel, schimbarea reflecta mai întâi integrarea unei ideologii creștine teocratice, filozofiei politice romane oficiale. Pe viitor, titlul de *basileus* devenea privilegiul exclusiv al singurului și universalului suveran al Noii Rome, fiind refuzat acest titlu pretendenților franci sau slavi²⁴⁹.

Astfel, Heraclius își asuma în teorie și în practică viziunea universală moștenită de la Constantin, Teodosie I și Justinian, conferindu-i totodată o dimensiune explicit religioasă. Această moștenire universală a fost păstrată și de succesorii săi precum Constantin al II-lea, care atunci când

²⁴⁶ A. STRATOS, *Les frontières de l'Empire byzantin au cours du VIIe siècle*, în *Actele celui de-al XIV-lea Congres de Bizantinologie*, tomul II, p. 421-434.

²⁴⁷ Basileus desemna la început pe marele rege al Persiei. În titulatura bizantină este introdus pe vremea lui Heraclius, mai precis în urma victoriilor raportate de acesta asupra sasanizilor, devenind din acest moment ecivalentul latinului *imperator*.

²⁴⁸ G. OSTROGORSKY, “Avtocrator I Samodrzac”, în *Glasnik Srpske Akademije*, 164, Belgrad, 1935, pp. 97-187. Titlul de *basileus* a fost folosit de Heraclius într-o novelă din 629, cf. J. și P. ZEPROS, *Jus graecoromanum*, I, Atena, 1931, p. 36.

²⁴⁹ Astfel împăratul combina două titluri, cel religios și cel secular, intitulându-se drept “basileus care are credința în Hristos Dumnezeu și împărat al Romanilor” (en Hristo to Teo pistos Basilevs kai avtocrator Romeon).

arabii amenințau Constantinopolul se gândea chiar la transferul capitalei în Italia. În 610, situația Imperiului era atât de tragică încât Heraclius se gândea la o eventuală retragere la Cartagina, care părea mai sigură decât Constantinopolul. Triburile de slavi și de avari dețineau practic întreaga Peninsulă Balcanică, iar ofensiva persană continua. Antiohia și Damascul au fost cucerite în 613, iar cucerirea Ierusalimului, simbol al dominației creștine în Orient s-a produs în 614. Toate evenimentele dramatice care au avut loc pe perioada domniei sale, culminând cu apărarea capitalei în fața atacului persan din 626, salvată prin protecția icoanei Maicii Domnului, au constituit fondul politicii religioase a împăratului Heraclius. Armatele bizantine au combătut cu succes, pentru apărarea și prezervarea Imperiului roman universal.

Atât împăratul cât și patriarhul nu puteau însă neglija păstrarea unității religioase, amenințată de schisma dintre calcedonieni și monofiziți. Problema devenise crucială în zona situată între Armenia, Siria și Egipt, unde aveau loc bătălii decisive, nu numai pentru controlul teritorial și politic, dar și pentru viitorul populațiilor creștine orientale.

Instalarea slavilor în Grecia

Situați între Oder și Vistula, popoarele slave considerate indo-europene, s-au deplasat lent către S-E; în secolul al II-lea ei ocupau zona dintre Nipru și S. Dunării. Ei apar în izvoare tocmai la începutul secolului al VI-lea, când au întreprins dese incursiuni la Dunăre²⁵⁰. Între 580-581 slavii au trecut masiv fluviul, fără a întâmpina nici cea mai mică rezistență; ei au ocupat mai întâi Tracia și Macedonia, iar în 586 Tesalonicul a cunoscut primul dintr-o serie mai lungă de asedii. Aflați la început sub controlul avarilor, au scăpat de aceștia și s-au răspândit în Grecia până în Peloponez, unde vor ajunge în 587-588. Ei s-au instalat sub forma unor mici entități independente numite *sclavinii*. În zona Tesalonicului ei au obținut chiar independența față de avari. Între 604 și 615 slavii au asediat din nou Tesalonicul, iar în 618 Heraclius a reușit să încheie pacea cu ei în schimbul permisiunii de a se instala la porțile orașului. În partea de Nord a Balcanilor, triburile de slavi au rămas în continuare supuse avarilor, care îi vor substitui pe greci. Astfel, procesul de slavizare va atinge o zonă destul de largă, din Ahaia și Tesalia până în Macedonia. În aparență, slavizarea Balcanilor a fost un proces care a început din Sudul Peninsulei Balcanice pentru a se îndrepta mai apoi spre Nord.

Penetrarea slavilor are însă acum un caracter nou: nu mai este vorba acum de simple incursiuni, ci de instalarea în teritoriul grec în grupuri compacte, îndeosebi în Macedonia, Epir și Tesalia, cu ajutorul corăbiilor construite dintr-un singur trunchi numite monoxile, ajungând chiar și în insule. Relațiile dintre Imperiu și aceste triburi invadatoare au fost pentru o lungă perioadă de timp destul de delicate: Constans II (641-660) și Justinian II (685-695; 705-711) vor întreprinde incursiuni militare împotriva lor. În Macedonia, slavii au rămas elementul dominant, iar Imperiul a fost nevoit să se acomodeze acestei situații, mulțumindu-se cu o anumită suzeranitate asupra lor. În restul Greciei slavii vor fi elenizați. Rapiditatea cu care atât slavii cât și celelalte popoare migratoare au ocupat Peninsula Balcanică poate fi explicată prin vidul militar, administrativ, iar în unele zone chiar demografic, pe care l-au găsit toate aceste popoare. Între 593 și 596 sistemul defensiv bizantin de la Dunăre se prăbușește, Imperiul păstrând doar cetățile mai mari precum: Singidunum, Justiniana Prima, Naissus, Serdica.

Bulgarii

²⁵⁰ C. RAZACHEVICI, *Slavii în izvoare bizantine*, în *Magazin istoric*, februarie 1997, p. 47-50.

Tot în această perioadă amenințatori au devenit și bulgarii. Această populație de origine fino-ugrică apăruse cu caracter episodic în mai multe rânduri. Goniți de pe Volga de către cazari ei s-au deplasat sub conducerea hanului Asparuh către Vest, ajungând pe la 670 în zona Deltei Dunării. Pentru a-i opri Imperiul a întreprins mai multe operații militare combinate (armată terestră și flotă pe Dunăre), dar Constantin al IV-lea (668-685) este învins și este obligat să recunoască noul Stat de la Dunăre și până în Balcani. Din acest moment vom putea observa cum bulgarii își vor întinde dominația asupra triburilor slave, dar vor fi slavizați în scurtă vreme, ajungând chiar să-și uie și limba, în timp ce slavii până acum destul de dispersați vor cunoaște o bună organizare politică impusă de către bulgari. Rezultatul acestui fenomen va fi constituirea în Nordul Traciei a unui Stat redutabil, ce va juca un rol important și funest în același timp, pentru Imperiul bizantin. Este important de amintit și un alt aspect al acestei perioade și anume: Imperiul va abandona în noul context geopolitic vechile frontiere ale Dunării, pentru a se replea spre vărfurile muntoase din Nordul Traciei.

Cuceririle arabe

Până în secolul al VI-lea prezența celor două Imperii, cel persan și cel roman, rivale dar solidare, caracteriza Orientul Apropiat²⁵¹. Mișcările de populații care s-au produs la periferia acestor Imperii au modificat uneori natura relațiilor dintre romani și sasanizi, fără a pune în pericol existența lor. Începând cu secolul al VI-lea lucrurile s-au schimbat, mai ales ca urmare a invaziilor popoarelor germanice în Occident, a expansiunii slave și a creșterii puterii arabe. De aceea, evenimentul cel mai important al sec. al VII-lea rămâne cel al cuceririlor arabe²⁵².

²⁵¹ Vezi P. GOUBERT, *Byzance avant l'Islam. t. I: Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien*, Paris, 1951; N. G. GARSOIAN, *Byzantium and the Sasanids*, în *Cambridge of Iran* 3, 2.

²⁵² Arabia se află situată între Golful Persic, Oceanul Indian și Marea Roșie care prelungește la Nord-Est valea Iordanului. Peninsula Arabiei, traversată prin mijloc de tropical Cancerului, este un imens deșert de aproape 2.500.000 m², atașat din punct de vedere geologic Africii. Platforma arabică accidentată la Est, de-a lungul Golfului Oman, printr-un lanț muntos, are în partea de SV, deasupra Mării Roșii, un masiv de granit și lavă care ajunge la cca. 3.000 m. în extremitatea sudică. Prin altitudinea ei această regiune purta în antichitate numele de "Arabia binecuvântată". Restul Peninsulei este plină de deșert de nisip și roci, seceta aproape totală se adaugă frigului deosebit de puternic timp de 2 luni de iarnă și căldurii toride în restul anului. Această regiune oarecum inospitalieră a fost locuită de o populație de limbă arabă din secolul al IX-lea î.d.Hr. Aceasta era în marea ei majoritate nomadă, organizată în triburi, adesea ostile, dar care au ajuns să se organizeze într-o entitate durabilă. Cu toate acestea, religia islamică, născută în secolul al VI-lea în mijlocul Arabiei, a constituit un ferment important în determinarea destinului popoarelor arabe. În ceea ce privește apariția etniei arabe, adică a populației care vorbea limba arabă, este greu de precizat când a apărut. Începând cu secolul al IX-lea î.d.Hr., textele acadiene și ebraice, plasează în regiunea deșertului siro-mesopotamian și în NV Arabiei o populație ce purta numele în acadiană de *aribi*, *arabu*, *arubu*, iar ebraică de *arab*. Mențiunile indiscutabile despre arabi provin din jurul anului 853 î.d.Hr: la această dată în Siria, regele Salmanasar al III-lea învinsese după spusele sale, trupele coalizate ale regilor Damascului, Israelului, Amonului și Ciliciei. La rândul lor, analele asiriene amintesc de luptele monarhilor asirieni cu arabii, iar textele ebraice descriu pe arabii din nord ca fiind cei care se ocupau cu creșterea animalelor. Supremației culturale și hegemoniei parțiale exercitate de statele asiro-babiloniene asupra arabilor i-au succedat Imperiul persan. Pe la 481 armata lui Xerxes avea în componența ei și arabi.

Zona sud arabică, fertilă și cultivabilă, a fost populată la o dată necunoscută de o populație, care vorbea dialecte semitice din grupul numit sud-arabic. Ei i-au asimilat pe indigeni și au întreprins lucrări ample de irigații pentru dezvoltarea agriculturii. Un text ebraic din secolul al IX-lea î.d.Hr. ne vorbește de regina Saba, care i-a făcut o vizită lui Solomon. Populația Sabei ca și populația din Nordul Arabiei a trimis la un moment dat regilor Asiriei, cămile și tot felul de plante aromatice (715-685). Cartea profetului Iezechiel ne amintește de negustorii din Saba care vindeau la Tyr aromatice, pietre prețioase și aur. Există deci un Stat la Saba încă din secolul al VIII-lea î.d.Hr., iar în secolul al V-lea î.d.Hr. colonii Sabei s-au stabilit în Etiopia. Coloni sudarabici ai Etiopiei au format State, care începând cu secolul al III-lea d.Hr. au creat un fel de cap de pod pe coasta arabă a Mării Roșii, intervenind chiar uneori, în luptele dinastiilor sudarabe. Vezi *The*

În momentul în care scena politică era dominată de lupta dintre romani și persanii sasanizi, Arabia a avut de suportat o transformare deosebit de importantă. Această schimbare s-a simțit mai mult pe plan ideologic, prin pătrunderea creștinismului monofizit moderat legat de Bizanț, a creștinismului nestorian și a iudaismului protejat de perși. Toate aceste religii erau prezente în Arabia, dar mai ales în Sudul ei. Evreii reușiseră chiar să impună în această zonă un rege arab, convertit la iudaism în secolul al IV-lea d.Hr. În jurul anului 510, un rege adept al iudaismului militant ajunge la putere și îi persecută pe creștini. La rândul său, Bizanțul contraatacă prin intermediul Imperiului creștin al Etiopiei. În urma unei revolte, la putere ajunge un sclav pe nume Abraha, apărător al creștinismului, dar care oscila între cele două puteri. Apropierea sa de Bizanț și Etiopia a declanșat o contraofensivă persană, astfel încât pe la anul 600 d.Hr. armata persană a devenit stăpână în zona Yemenului. În această perioadă au prosperat unele centre comerciale precum Mecca, a cărei economie monetară exercita o influență dizolvantă asupra structurilor tribale și a valorilor tradiționale.

Mecca (în arabă *Makka*) era un centru comercial important stabilit în jurul unui sanctuar binecunoscut. Cetatea era locuită de tribul Qorays, care se ocupa cu traficul caravelor. Un membru al acestui trib, pe nume Mohamed ibn' Abdallah pe scurt Mohamed (născut pe la 570) orfan, sărac, devenit agent comercial al unei femei (Kadija) deosebit de bogate, cu care s-a și căsătorit, era în căutarea unei noi vieți religioase²⁵³. În jurul anului 610 el a avut primele revelații și predica precum că Allah era atotputernic, că era singurul Dumnezeu și că ascuțătorii săi trebuie să fie pregătiți pentru Marea Judecată. Noua grupare, care număra la vremea aceea câțiva locuitori ai Meccăi, a fost încă de la început persecutată. În 622 Profetul împreună cu adepții săi au găsit refugiu în oaza de la Medina sau Yatrib. Mahomed a fost primit aici de cele două triburi păgâne și de alte trei grupări iudaice, divizate de luptele interne, ca un fel de arbitru inspirat al Cerului. La Medina, comunitatea lui Mahomed a sporit ca număr, iar credincioșii săi se numeau *moslim*, *musulmani*, adică supușii lui Allah. Grupul a căpătat în mod progresiv caracterul unui Stat teocratic, iar o serie de înțelegeri a favorizat consolidarea legăturilor cu triburile arabe. Pentru trecerea la noua religie era nevoie de o convertire superficială, iar triburile aliate plăteau taxă legală numită *zakat*²⁵⁴. Triburile aliate se angajau de asemenea să nu atace alte grupări musulmane și să participe la războaiele împotriva non musulmanilor²⁵⁵. După ce Mecca a capitulat în 630, pacea islamică s-a instaurat peste întreaga Peninsulă. În jurul anului 629, Mahomed a organizat o serie de expediții care vizau frontierele Imperiului Bizantin, numai că profetul a murit în anul 632.

Moartea lui Mahomed a privat tânăra comunitate musulmană nu numai de șeful ei religios, dar și de un conducător politic a cărui prestigiu și autoritate dăduse posibilitatea consolidării unei unități ce risca acum să dispară. În realitate, Profetul nu prevăzuse nimic pentru succesiunea sa iar fiecare clan încerca să-și impună un candidat, în timp ce unele triburi făceau secesiune, recăpătându-și completa independență. Dualitatea rolului lui Mahomed, Profet și șef politic, făcea deosebit de delicată succesiunea sa. Asistăm la opoziția dintre locuitorii Medinei, care revendicau onoarea de a aparține orașului ales drept reședință de către Profet și cei ai Meccăi, concetățenii lui Mahomed. În sfârșit, unii beduini care se aliașeră cu Mahomed, pentru că acesta reprezenta forța și autoritatea, dar care suportau cu greu unele restricții, abandonau Islamul pentru a-i urma pe falșii profeți sau pentru a-și relua vechile obiceiuri. Până la urmă un acord a fost încheiat între primii săi adepți, iar Abu Bakr

Cambridge History of Islam în două volume: I *The Central Islamic Lands*, II *The further islamic lands. Islamic society and civilization*, Cambridge, 1970.

²⁵³ Vezi M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Mahomet*, Paris, 1968; M. Montgomery WATT, *Mahomet*, Paris, 1989; M. COOK, *Muhammad*, Oxford University Press, 1983.

²⁵⁴ Pentru cei care rămăneau creștini sau iudei exista o altă taxă.

²⁵⁵ M.A SHABAN, *Islamic History: a new interpretation*, t. I, 600-750, Cambridge University Press, 1971, p. 52-84. Vezi și M. REKAYA, *L'Islam. Religion et civilisation. Son expansion du VIIe au XVe siècle*, Paris, 1978.

a devenit primul *kalif*²⁵⁶. El trebuia să ghideze comunitatea, să se îngrijească de aplicarea diferitelor prescripții ale legii sacre, *șaria* transmisă de Mahomed, dar care nu trebuia completată. Revelația era închisă, Medina rămânea un loc privilegiat, în care se aflau cei care auziseră Coranul și care îl păstrau în memorie. Anii care au urmat morții lui Mahomed au reprezentat și perioada expansiunii arabe în Orientul Apropiat, fără a putea considera acest fenomen drept un plan al Profetului. În teritoriile cucerite, arabii au organizat hegemonia lor politică iar prin intermediul credinței, primii califi au reușit să mențină unitatea unor provincii deosebit de diverse.

Expansiunea în afara Peninsulei Arabice a fost mai întâi opera a 4 califi: Abu-Bakr, Omar I, Otman și Ali, considerați de majoritatea musulmanilor ca fiind niște “ghizi” (*Rașidun*). Damascul a fost cucerit în 635, Ierusalimul a capitulat în 636, Omar I fiind acela care a semnat actul de predare a orașului și garantând libertatea de cult pentru creștini. Din acest moment Ierusalimul a devenit alături de Mecca și Medina al treilea oraș sfânt al Islamului²⁵⁷. După cucerirea Alexandriei în 642, au urmat Magrebul în 697, Turkestanul chinezesc în 712 și Indiile în 710-713. Începând cu 711, Islamul s-a răspândit în Spania și a ajuns până în Pirinei, extinzându-și influența de-a lungul Văii Rinului. În ciuda unor succese sporadice înregistrate în Sicilia sau în Italia Meridională, între secolele VIII-IX, eșecul de la Poitiers din 732 a marcat sfârșitul expansiunii islamului în Vest. Cucerirea de noi teritorii nu a însemnat în mod obligatoriu o arabizare și o islamizare sistematică a populației, ci o organizare a veniturilor și a cheltuielilor. Fiecare provincie își păstra propriile caracteristici și tradiții.

La moartea lui Mahomed Imperiul bizantin putem spune că se afla într-o poziție destul de confortabilă pe plan extern. După o dispută teribilă care a culminat în secolul al VII-lea cu cucerirea Egiptului, a Siriei și a Palestinei de către perși, Bizanțul condus de Heraclius (610-641) părea să câștige definitiv confruntarea: sasanizii sunt respinși în spațiul lor tradițional, Mesopotamia și Iran, fără acces la Mare, în timp ce bizantinii dețineau tot litoralul mediteranean, din Spania și până în Egipt, din Palestina și până în Italia. Din acest moment puterea Bizanțului părea imposibil de contestat, cu atât mai mult cu cât Persia va intra într-o perioadă de lupte intestinale, care o vor împiedica să privească dincolo de frontiere. În mod simbolic, în anul 629, când Heraclius readuce Sfânta Cruce la Ierusalim, după ce 15 ani mai înainte perșii au luat-o în capitala lor Ctesifon, marchează un dublu program: acela al Romei tradiționale și cel al Imperiului romano-creștin născut în secolul al IV-lea, care tindea către dominația întregii lumii de către deținătorii Adevărului. Spre deosebire de vechea Romă, Bizanțul învinsese definitiv singurul rival, iar în plus recuperase Sfânta Cruce cea care determinase victoria lui Constantin, primul împărat creștin.

Cu toate acestea, victoria din 629 rămâne mai degrabă aparentă decât reală. Chiar dacă Imperiul Roman de Răsărit reprezenta o forță militară, el era unit prin cultura romano-elenistică, avea reguli juridice moștenite din dreptul roman, iar unitatea religioasă era asigurată de creștinism. Această forță cunoștea și unele slăbiciuni. Din punct de vedere militar, nenumăratele războaie cu perșii epuizaseră armata bizantină, iar unele provincii precum Siria și Egiptul erau menținute de garnizoane mult prea dispersate și fără sprijin financiar corespunzător. În privința administrației, încă din secolul al V-lea se înregistrează o transformare prea lentă, fără o eliminare rapidă a ramificațiilor complexe ale unui funcționariat foarte ierarhizat. Unitatea pe plan cultural era asigurată de o așa-numită elită constantinopolitană ce vorbea și scria în greacă, o sinteză între valorile elenistice și cele romane, păgâne și creștine, care impunea o imagine omniprezentă a Romei. În realitate, majoritatea subiecților Imperiului nu vorbeau greaca, fiind departe de a se simți purtători ai acestei noi expresii: latina domina Occidentul hispanic și italian, împărțind cu Africa limbile berberă, coptă în Egipt, siriacă în Siria și Palestina, adevărate limbi naționale. Această diviziune lingvistică nu era atât de gravă, dacă nu ar fi fost susținută de contradicții mult mai grave de ordin economic, social sau

²⁵⁶ Kalif, de la “khalifa Rasûl Allah”, “succesor al trimisului lui Allah”, asigura conducerea comunității.

²⁵⁷ Conform tradiției, Mahomed în cursul unei călătorii nocturne ar fi venit la Ierusalim, unde i-a întâlnit pe toți profeții biblici, iar apoi s-a urcat la cer în prezența lui Dumnezeu.

religios. Din punct de vedere social, Imperiul bizantin era un spațiu dominat de o aristocrație avidă și lucrat de țărani cu drepturi diminuate, în timp ce în orașe se confruntau bogăția și mizeria cruntă, fără ca să putem vorbi în mod real de existența unei clase mijlocii. Bizanțul era ancadramentul natural al popoarelor, mai ales al celor din provinciile marginale, care nu erau grecești, cum ar fi cazul cu Armenia, Siria, Palestina, Egiptul. De aceea o astfel de situație poate explica foarte ușor mulțimea greșelilor comise în momentul declanșării cuceririlor arabe, puse de prea multe ori pe seama „maselor populare”.

În afara diviziunilor sociale avem divergențele religioase: din secolul al V-lea cele mai grave erezii s-au dezvoltat în partea orientală a Imperiului. Cele mai importante, nestorianismul sau monofizismul s-au extins: prima în Mesopotamia iar a doua în Siria, Palestina și Egipt, unde a devenit rapid majoritară, un mijloc de a-și exprima revendicările socio-economice și personalitatea națională. În fața unor probleme religioase și naționale deosebit de complexe ca cele enumerate aici pe scurt, Imperiul nu a avut întotdeauna o politică coerentă: împăraților ortodocși le vor succeda suverani cu simpatii monofizite. De aceea, toate tentativele de compromis, așa cum a fost cazul cu *Ecthesisul* lui Heraclius din 638, s-au dovedit inutile.

În aceste condiții, sub conducerea primilor suverani arabi, califii, supranumiți și ortodocși, (*rașhidun*) Abu Bakar, Omar, Utman și Ali, Siria, Palestina și Egiptul, mânate de diviziunile pe care le-am pomenit, au trecut fără rezistență în mâinile noilor cuceritori, în timp ce vechiul Imperiu persan se va prăbuși. În 661, generalul Muawija preia puterea și întemeiază o adevărată dinastie, aceea a Umayyazilor, care va reuși să supună Nordul Africii și Spania, lansându-se pe mare, cucerind Cipru și ajungând până la asedierea în două rânduri a Constantinopolului.

O altă greșeală tactică a fost și politica religioasă a Bizanțului față de monofiziți, pe care succesorii lui Justinian au continuat să-i combată. Tentativele de unire întreprinse de Heraclius, precum și noua doctrină creată de el și de patriarhul Serghie, tocmai pentru a-i apropia pe ortodocși de monofiziți, au dus până la urmă la *monotelism*²⁵⁸. Așa a luat ființă o nouă erezie *monoenergismul*²⁵⁹. Pe baza acestei doctrine s-a putut realiza o unire în Armenia, Siria și Egipt, unde a fost ales ca patriarh Cyr (631), mare apărător al acestei formule. Împotriva acestei formule de unire s-a ridicat însă patriarhul Sofronie al Ierusalimului, care va ajunge în 634 patriarh al Constantinopolului²⁶⁰. Sofronie a privit această nouă învățătură ca pe o nouă formulă a monofizismului și ca o depărtare de la dogmele Calcedonului. Noua formulă monotelită a stat la baza edictului din 638, cunoscut și sub numele de *Ecthesis*²⁶¹ (expunere de credință), promulgat de Heraclius și afișat în narthexul Sfintei Sofia. Pe scurt, nici ortodocșii, nici monofiziții nu se vor înțelege, iar provinciile monofizite, Egiptul, Siria și Palestina, ajung să-și dorească desprinderea de Bizanț, preferând dominația arabă, cunoscută pentru toleranța ei²⁶². Astfel arabii vor prelua în ultimii ani ai domniei lui Heraclius provincii pe care el le cucerise de la perși : 634-Bosra, 635-Damascul, 636-bătălia de la Yarmouk ce echivalează cu pierderea definitivă a Siriei. În 637 sau 638, arabii au cucerit Ierusalimul, iar în 639 au ajuns în Mesopotamia, în 642 cuceresc Alexandria, apoi Ciprul și Rodosul, atacând în cele din urmă Constantinopolul.

²⁵⁸ Recunoașterea în persoana Mântuitorului Iisus a unei singure voințe și a două naturi. Vezi și J. GOUILLARD, *L'hérésie dans l'Empire byzantin, des origines au XIIe siècles*, în *Travaux et mémoires*, t. I, 1965 ; V. GRUMEL, *Recherches sur l'histoire du monothélisme*, în *Echos d'Orient*, 27, 1928, p. 6-16 și 257-277; 28, 1929, p. 19-34 și 272-282; 29, 1930, p. 16-28.

²⁵⁹ F. WINKELMANN, *Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monothelitischen Streites*, în *Klio*, 69, 1987, p. 515-559.

²⁶⁰ C. von SCHÖNBORN, *Sophrone de Jérusalem. Vie monastique et confession dogmatique*, Paris, 1972.

²⁶¹ Decretul începea cu o mărturisire de credință de tip calcedonian prin care erau recunoscute primele cinci Sinoade Ecumenice. Textul afirma că Mântuitorul Iisus avea o *singură voință*, fără a exista o confuzie între cele două naturi ale Sale.

²⁶² Vezi Pierre MARAVAL, *Le Christianisme de Constantin...*, p. 429-430.

Ofensiva asupra capitalei s-a desfășurat în mod simultan pe apă și pe uscat timp de 5 ani: din 673 până în 677. Constantin al IV-lea va rezista, astfel încât arabii se vor întoarce în 677 în Siria. Acest moment a reprezentat o mare victorie pentru Constantin al IV-lea, cel care a oprit progresul fulminant al arabilor. Ceva mai târziu, între 693 și 698, întreaga Africă bizantină împreună cu Cartagina au trecut în mâinile musulmanilor²⁶³.

Themele

Justinian încercase în zadar o reformă de amplasare, care urmărea concentrarea întregii puteri civile și militare în mâinile guvernatorilor de provincii. Succesorii săi au continuat această politică, creând *exarhatele*²⁶⁴ de Ravenna și Cartagina: exarhul numit direct de împărat și revocabil în orice moment, avea o astfel de putere. Timp de mai multe secole, separarea puterilor în Stat constituise un principiu al administrației romane. Sistemul *themelor* era însă ceva contrar și s-a dezvoltat mai ales în situațiile de criză. În secolul al VII-lea sistemul va desemna practic circumscripția unde era cantonat principalul corp de armată, *thema* având în fruntea ei un militar, un general, un *strateg*, devenind cu timpul o subdiviziune administrativă a Imperiului²⁶⁵. Themele erau constituite în funcție de nevoi: *thema armeniacilor* este poate prima înființată, iar mai târziu *thema Anaticilor* era pentru protecția Asiei Mici, în fața invaziilor arabe, *thema Opsikion* pentru a apăra capitala, *thema Mării* pentru a răspunde amenințării flotei arabe, *thema Traciei* împotriva bulgarilor, *thema Heladicilor* împotriva slavilor care amenințau Grecia, *thema Siciliei* pentru a lupta împotriva amenințării arabe în Occident²⁶⁶. Din această sumară enumerare se poate vedea clar cum noua organizare care s-a încheiat în secolul al VIII-lea, bulversând administrația provincială cu subdiviziunile Imperiului, lua în calcul diferitele pericole externe.

Themele corespundeau și unor realități sociale. Contingentul era de fapt format din soldații vechiului corp de armată care dădea și numele lor themei. Instalați în anumite locuri, ei au devenit cu timpul legați de acel pământ, astfel încât ajutați și de numeroase facilități fiscale și de o protecție juridică, au transformat armata într-o instituție practic ereditară. Nu se mai putea vorbi de o armată bazată pe un sistem clasic de recrutare, ci de o înrolare ereditară. Serviciul militar nu era permanent; pe perioada campaniilor militare *stratiotul*²⁶⁷ avea o soldă, iar pe timp de pace se putea întoarce acasă ocupându-se de cultivarea pământului pe care-l avea în proprietate. Ori de câte ori era convocat, el trebuia însă să fie gata de luptă și să aibă echipamentul specific pregătit. Stratiotul era de fapt un fel de cavaler, care trebuia să-și procure singur echipamentul, calul și armamentul. El se ocupa de întreținerea acestor elemente, având totodată grijă să fie în permanență antrenat. Astfel, sistemul militar bizantin a știut să utilizeze mutațiile sociale din mediul rural, bazându-se pe pătura mică și mijlocie a țărănimii.

²⁶³ A. STRATOS, *art.cit.*, p. 432.

²⁶⁴ Mai multe provincii conduse de un exarh, ce deținea atât puterea militară cât și pe cea civilă. Despre exarhate vezi Ch. DIEHL, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne*, Paris, 1888.

²⁶⁵ R.J LILIE, *Die zweihundertjährige Reform: Zu den Anfängen der Themenorganisation in 7 und 8 Jahrhundert*, în *Byzantinoslavica*, Praga, 1, 1984, p. 27 și p. 190-201.

²⁶⁶ În privința înființării themelor există mai multe controverse care pot fi regăsite la: A. PERTUSI, *La formation des thèmes byzantines*, în *Berichte zum XI Internationalen Byzantinistenkongress*, München, 1959. Despre înființarea primelor theme din Asia Mică vezi G. OSTROGORSKY în *Byzantion*, 23, 1954, p. 31. Vezi și H. AHRWEILLER, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin au IX-XI siècles*, în *Bulletin de Correspondance hellénique*, 84, 1960, p. 1-111, articol reluat și în *Etudes sur les structures administrative et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Londra, 1971.

²⁶⁷ Stratiotul: țăranul, proprietar de pământ care dădea armatei themei de pe raza căreia se afla, un soldat beneficiind pentru aceasta de importante măsuri fiscale și de protecție.

Transformări sociale

Instituția aceasta a themelor nu este decât o parte a profundelor schimbări în urma cărora în secolele VII-VIII, Imperiul a cunoscut transformări importante. Perioada invaziilor a marcat o oarecare ruralizare a Imperiului bizantin²⁶⁸. Importanța orașelor scade, iar activitățile au fost diminuate prin pierderea regiunilor orientale, Alexandria și Antiohia, puternic urbanizate. Schimburile comerciale au înregistrat și ele un evident regres, fapt demonstrat de slăbirea emisiei monetare. Marile axe comerciale ale acelor timpuri au fost o perioadă întrerupte, iar Occidentul era sărăcit și anarhic. Cu toate acestea orașul nu a dispărut, el conservând triplul rol: administrativ, militar și religios. De asemenea, el rămânea centru de recrutare al armatei, reședința șefilor, reședința episcopului și a personalului bisericesc. Mari orașe precum Tesalonicul sau Efesul au supraviețuit, în timp ce altele precum Ancira au cunoscut un sensibil declin. În această perioadă, caracterul urban și-a schimbat structura fapt ușor de observat din folosirea frecventă a termenului de *kastron* (fortăreață) pentru a-l desemna.

Transformări demografice

Cu privire la situația demografică din Imperiul bizantin în secolul al VII-lea putem spune că avem puține cunoștințe. Este greu de estimat consecințele produse de invazii sau de evaluat aportul invadatorilor, fie direct în cazul slavilor, fie indirect în Orient, unde au fost repatriate populații întregi. Ceea ce este sigur este faptul ca populația rurală a crescut, cauza principală fiind mai degrabă transformările sociale și mai puțin aportul străin. Această situație masca de fapt o serie de inegalități, ceea ce explică transferul de populații din vremea unor împărați: în 688, Justinian al II-lea a transferat cca. 30.000 de bulgari și de slavi în Bitinia; în 690 același împărat a dus ciprioți în apropierea Cyzicului; iar în 762, Constantin al V-lea a deplasat 200.000 de slavi în Bitinia.

Din punct de vedere geografic, Imperiul nu mai deținea în Occident, decât câteva posesiuni și acestea puțin loiale; Orientul se va reduce la Asia Mică și la Grecia. Pierderile în Occident au transformat ideea romană în ceva utopic. Pentru a măsura întreaga amploare a pierderilor din Orient este de ajuns de amintit rolul pe care timp de mai multe secole l-au jucat Siria și Egiptul. Beirut, Antiohia sau Alexandria, erau porturile cele mai prospere ale Mediteranei orientale; industria Siriei era cea mai activă, iar Egiptul după ce fusese grâнарul Romei, devenise principalul furnizor de grâne pentru Bizanț. Acestei importanțe economice se adăugă și aportul celor două provincii adus civilizației bizantine – artă, teologie, literatură – deoarece elenismul bizantin a fost mai multă vreme mai degrabă sirian și alexandrin decât asiatic. Astfel, Bizanțul pierdea în această perioadă cea mai bună parte a patrimoniului său.

De aici a rezultat și un brusc dezechilibru, agravat prin faptul că Grecia era supusă tot acum unei slavizări masive care-i modifica caracterul. De aceea, începând cu sec. al VII-lea, Imperiul bizantin era redus la Asia Mică. După dinastia lui Heraclius, probabil originar din Armenia, în secolele care au urmat, asiaticii vor fi tot mai numeroși pe tron. Cu toate acestea, din punct de vedere etnic și religios, înregistrăm o sensibilă omogenitate. Pierderea provinciilor monofizite, însemna și

²⁶⁸ Vezi N. SVORONAS, *Notes sur l'origine et la date du Code Rural*, în *Travaux et Mémoires*, 8, 1981, p. 487-500; M. KAPLAN, *Quelques remarques sur les paysages agraires byzantins (VIe milieu du XIe siècles): une société homogène*, în *Byzantinoslavica*, 43, 1982, p. 200-217.

pierderea unor opozanți obstinanți în privința politicii de conciliere. Consecințele nu vor întârzia: la Sinodul de la Constantinopol din 681, Constantin al IV-lea a condamnat monotelismul și a restaurat Ortodoxia. O altă sursă de dispută dispăre acum: rivalitățile dintre Patriarhatul de la Constantinopol pe de-o parte și cei de Alexandria, Ierusalim sau Antiohia de cealaltă. Ortodoxia orientală a devenit de acum încolo strâns grupată în jurul Patriarhatului de la Constantinopol.

Ca urmare a acestei concentrări teritoriale și etnice, Imperiul a căpătat un alt caracter: el devine în mod definitiv un Imperiu grec sau greco-asiatic. Mitul Imperiului roman, căruia eforturile lui Justinian i-au mai asigurat un secol în plus de existență, dispăre odată cu folosirea limbii latine. Din secolul al VII-lea limba greacă a devenit limba oficială în administrație și în armată; titlurile funcționarilor se elenizează, ca de altfel și titulatura imperială. Practic nu se abroga ceva ci se suprapunea o instituție alteleia, care se învechise. Tot acum, un alt fapt demn de remarcat este și cvasidispariția *prefecturii pretoriului*. Noile diviziuni administrative, se vor întinde practic pe întreg teritoriul Imperiului. Instituțiile care depindeau de vechea *prefectură a pretoriului* se vor individualiza sub diferite nume precum: *stratiotikon* pentru afacerile armate, *genikon* pentru cheltuielile cu caracter general, *idikon* pentru cheltuielile de la Curte, iar mai târziu apariția *logothetului* pentru responsabilitatea poștei imperiale.

Dinastiile isauriană și amoriană. Iconoclasmul (717-867)

Dinastia lui Heraclius a luat sfârșit printr-o revoltă. Ultimul împărat, Teodosie al III-lea (715-717), incapabil să restaureze ordinea a abdicat în momentul în care *strategul anaticilor*, Leon, a fost chemat de către partizanii săi pentru a fi încoronat împărat. Leon al III-lea a condus Imperiul între 717-741, fiind originar din Germaniceea, în Nordul Siriei. El a inaugurat dinastia isauriană sau siriană, care a supraviețuit pe linie bărbătească până la anul 780 și chiar până în 802, dacă adăugăm la această dinastie pe Irina, prima femeie care a deținut în mod deplin funcția de împărat, văduva lui Leon al IV-lea (775-780) și pe fiul lor Constantin al VI-lea, deci aproape 85 de ani. Din această dinastie a mai făcut parte și Constantin al V-lea Copronimul (741-775). Irina a fost detronată de propriul ministru de finanțe, Nichifor I (802-811), care a fost omorât într-un război împotriva arabilor. În 813, la conducerea Imperiului a ajuns Leon al V-lea Armeanul (813-820), urmat de Mihail al II-lea (820-829), cel care va inaugura dinastia de Amorium (de la localitatea Amorium din Frigia). Din această dinastie au mai făcut parte împărații: Teofil (829-842) și Mihail al III-lea (842-867).

Evenimentele perioadei isaurienilor și a amorienilor au reprezentat o urmare logică a ceea ce se petrecuse în secolul al VII-lea. În exterior, slavii, bulgarii sau arabii vor crea cam aceleași probleme ca și până acum. Pierderea Occidentului, marcată de încoronarea lui Carol cel Mare, nu era decât o consecință firească a orientalizării Imperiului. În administrație, regimul *themelor* a cunoscut o evoluție echilibrată față de secolul precedent, iar în plan legislativ, *Ecloga*²⁶⁹ rămâne un document elecvent. În privința problemelor de ordin religios asistăm la apariția iconoclasului, o reacție violentă care a marcat Biserica și Imperiul bizantin între anii 730 și 843.

²⁶⁹ Manual juridic în care sunt cuprinse cele mai importante legi din dreptul civil și penal. El corespunde înlocuirii limbii latine cu limba greacă.

Iconoclasmul

Prin iconoclasm înțelegem acel curent eretic, care își are începutul mai înainte de domnia lui Leon al III-lea, dar care, în timpul acestui împărat a luat o amploare deosebită, reprezentând chiar politica sa în materie religioasă²⁷⁰. Etimologic iconoclasmul înseamnă distrugerea icoanelor. Pentru a indica aceeași acțiune de distrugere și de necinstire a icoanelor uneori se vorbește de *iconomahie*, adică de luptă împotriva icoanelor. Erezia aceasta a fost în special inițiată și susținută de împărați, beneficiind de sprijinul lor militar și politic, de aceea ea s-a deosebit de precedentele erezii prin cruzimea cu care a fost impusă. Perioada iconoclastă este lungă, a durat aproape un secol, începând cu dinastia isauriană (717-802) și terminându-se în anul 843, când la conducerea Imperiului se aflau reprezentanți ai dinastiei de Amorium. Iconoclasmul a cunoscut două faze: prima, care este inaugurată de Leon al III-lea Isaurul în anul 726 și se încheie în timpul împărătesei Irina și a fiului ei Constantin al VI-lea, odată cu Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea (787); a doua începe cu anul 813, odată cu urcarea pe tron a lui Leon al V-lea Armeanul și se termină în anul 843, când domnea împăratul Mihail al III-lea din dinastia de Amorium, patronat de mama sa, Teodora. Se poate face aici o observație: atât prin restabilirea cultului icoanelor la Sinodul al VII-lea Ecumenic, cât și la cel din 843, acest lucru s-a făcut atunci când puterea supremă a Imperiului era deținută de femei. Dacă prima restabilire a cultului icoanelor a fost de scurtă durată, cea de a doua a rămas în vigoare până astăzi.

Originile și evoluția iconoclasmului până la Sinodul al VII-lea Ecumenic

Icoanele există practic de la începutul creștinismului, având un scop pedagogic: învățarea istoriei sfinte. Acest aspect de ordin material s-a dezvoltat în chip deosebit în secolul al IV-lea, după ce prin edictul de la Milan împăratul Constantin cel Mare a acordat libertate creștinilor, religia acestora devenind oficială. Astfel, ia naștere o formă de cult, care privea mai întâi Sfânta Cruce și Sfintele Moaște: în secolul al IV-lea închinarea la Sfânta Cruce era un lucru normal. Paralel s-au dezvoltat și așa-numitele *icoane domestice* adică pictarea unui portret unic pe o bucată din lemn de dimensiuni mici. În secolul al V-lea cultul Sfintelor Icoane era asociat credinței că acestea pot face minuni. Icoana integrată în practica religioasă individuală marca deja prezența dătătoare de siguranță a Divinității²⁷¹. Din domestic, folosirea icoanelor a capătat un caracter public, oficial. În anul 560, pentru a aduna fonduri în vederea construirii unei Biserici în Nordul Siriei, preoții au străbătut cu o icoană a Mântuitorului Hristos în procesiune solemnă întreaga Asie Mică. Unii martori ai vremii atestă faptul că în timpul asediului avar din 626, patriarhul a rugat să fie pictate pe portile de Vest ale orașului Constantinopol, chipurile lui Hristos și ale Maicii Domnului. Același lucru s-a repetat și în 717, când pe zidurile capitalei au fost plimbate în procesiune, o icoană a Maicii Domnului și părți din Sfânta Cruce. Tot acum s-a dezvoltat și credința în icoanele *archeipointes*, nefăcute de mână omenească: ideea era că o icoană care conține în ea Divinitatea nu poate fi făcută decât prin mijloace supranaturale²⁷².

Înainte de perioada iconoclastă, Sfintele Icoane deveniseră un fapt major în viața bizantină: folosite de cler, de autorități, de popor, ele erau cinstitute atât în public cât și în spațiul privat; ele

²⁷⁰ Vezi A. BRYER, J. HERRIN, *Iconoclasm*, Oxford, 1976, lucrare în care poate fi găsită o bibliografie deosebit de bogată.

²⁷¹ Vladimir V. WEIDLE, *The Baptism of Art*, Westminster, 1950, p.62.

²⁷² Alexandre SCHMEMANN, *Le chemin historique...*, p. 229.

faceau accesibilă prezența dumnezeiască. Dintre cei care s-au ocupat cu studierea contextului în care a apărut fenomenul iconoclast, unii au considerat că acest fapt s-a datorat neputinței unor teologi de a înțelege sensul simbolic și educativ al icoanei și de a face distincție între cinstire și idolatrie. Ei socoteau că cinstirea Sfintelor Icoane ar fi în contradicție cu unele precepte biblice, că încalcă porunca Decalogului de a nu-ți face chip cioplit și de a nu te închina lui²⁷³. Un alt argument biblic mai era și acela conform căruia Dumnezeu trebuie cinstit numai «în duh și adevăr»²⁷⁴. În legătură cu cinstirea icoanelor au avut loc discuții în Spania, la un sinod ce s-a ținut la Elvira între anii 300-306, iar Părinți și scriitori bisericești precum Iustin Martirul, Atenagora Atenianul, Tertulian, Epifaniu de Salamina, Eusebiu de Cezareea și alții de mai târziu au manifestat rezerve față de cinstirea icoanelor. Totuși, aceste rezerve nu au fost considerate justificate de Biserică, deoarece exista o distincție între icoana materială și chipul reprezentat de ea; sfântul este prezent în icoană numai din punct de vedere spiritual, iar cinstirea se dă doar chipului reprezentat de ea.

Din păcate au existat și unele excese: la un moment dat s-a dezvoltat un fel de putere magică, care făcea ca distincția între icoană și prototip să dispară. La Constantinopol Maica Domnului era ocrotitoarea orașului, iar locuitorii lui îi acordau o cinste deosebită, exemplu în acest sens fiind numărul mare de biserici care-i erau închinare. În secolul al V-lea, Constantinopolul primea veșmintele Maicii Domnului, furate dintr-un sat din Galileea, spunându-se că acest lucru s-a făcut chiar cu aprobarea Fecioarei Maria; se credea că orașul deținea și scutecele cu care Maica Domnului înfășurase pe pruncul Iisus²⁷⁵.

Din momentul acceptării creștinismului de către puterea imperială, împăratul devine locotenentul lui Dumnezeu pe pământ, căpătând un aspect sacru, iar ceremonialul imperial dobânda un conținut religios. Deja Sfântul Grigorie de Nazianz și Sfântul Ioan Gură de Aur, admiteau că închinarea se cuvenea nu numai împăratului ci și portretelor acestuia, fapt manifestat în mod concret prin lumânări și tămâie²⁷⁶. În a doua jumătate a secolului al VI-lea, imaginile imperiale și-au pierdut din importanță, deoarece împăratul folosea el însuși icoanele. În momentul în care suveranul era înfrânt, el căuta un ultim ajutor: să plaseze Imperiul universal la nivelul Divinului și prin aceasta să depindă mai puțin de conjunctura geopolitică punând pe primul plan mai degrabă icoanele, decât imaginile imperiale. Succesele militare raportate de isauri le-a permis revenirea la origini: monedele aveau imprimată pe ambele părți figura împăratului, statuile imperiale s-au înmulțit, puterea imperială a căutat să creeze un nou patriotism având în centru Biserica, de unde și interesul restrângerii la un număr limitat de simboluri admise de toți: Sfânta Cruce, Sfânta Euharistie, Sfintele Evanghelii²⁷⁷.

Excesul nemulțumea în general multe persoane, iar unii erau de părere că icoanele trebuiau distruse. La această atitudine au mai contribuit și unele secte și erezii precum pavlicienii, care nu cinsteau Crucea, nu aveau cultul Maicii Domnului și al Sfinților²⁷⁸. La rândul lor monofiziții, foarte activi în părțile orientale ale Imperiului, socoteau imposibilă reproducerea pe icoane a chipului Mântuitorului, deoarece potrivit credinței lor firea umană a fost «absorbită» de cea dumnezeiască, iar aceasta din urmă nu poate fi cunoscută și reprezentată.

Spre sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui de al VIII-lea putem spune că întâlnim în lumea bizantină, pe de-o parte, un curent foarte puternic favorabil icoanelor, iar pe de altă parte, manifestări împotriva cinstirii lor. Această din urmă atitudine, împotriva cinstirii icoanelor avea mai

²⁷³ Exod XX, 4 și Deuteronom V, 8.

²⁷⁴ Ioan I, 18; IV, 24 și Romani I, 23.

²⁷⁵ Alexandre SCHMEMMANN, *Op.cit.* p. 229-230.

²⁷⁶ A. GRABAR, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Londra, 1974.

²⁷⁷ J. PARGOIRE, *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1923, p.221.

²⁷⁸ Paul LEMERLE, *L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, I, Sources, II Commentaire, în Travaux et Mémoires*, IV și V, Paris, 1970-1973. Poate fi consultat și I.P. CULIANU, *Gnozele dualiste ale Occidentului*, București, 1995, p. 236-246 (despre pavlicianism).

degrabă un caracter izolat în partea de Vest a Imperiului și era mai puternică în Orient, ca urmare a influențelor iudaice, islamice, a sectelor și a ereziilor²⁷⁹. Spre sfârșitul secolului al VII-lea, la Sinodul Quinisext (691-692) se stabilea prin canonul 82 ca Mântuitorul să fie reprezentat ca om, nu ca miel și aceasta cu scopul de a sublinia că «viața Sa în trup, Patimile, Moartea dătătoare de mântuire și Răscumpărarea lumii au fost câștigate prin Întrupare»²⁸⁰. Astfel, se atrăgea atenția asupra importanței Întrupării, asupra realității ei, fapt care dădea o bază reprezentării pe icoane. Consecința imediată a acestui canon a fost reprezentarea realistă a chipului lui Hristos, inclusiv pe monedele emise de Justinian al II-lea. Acest canon a antrenat însă imediat și o serie de reacții iconoclaste la Constantinopol, în Asia Mică și în Armenia: Teodosie, episcopul Efesului, Toma, episcopul de Claudiopolis și Constantin de Nicoleia s-au numărat printre cei mai de seamă iconoclaști ai acestei perioade.

Născută din teama de a nu cădea în idolatrie, «reținerea» față de cinstirea icoanelor a evoluat spre o dispută pregnant hristologică și acesta a constituit nucleul în jurul căruia se vor concentra cele mai multe dezbateri. Unii au afirmat (Hans Georg Beck) că iconoclasmul secolului al VIII-lea nu a început în cercurile imperiale, ci în cele bisericesti arătându-se că episcopii de Efes, Claudiopolis și Nicoleia, menționați mai sus, au venit la Constantinopol să ceară patriarhului Gherman oprirea cultului icoanelor. Refuzul patriarhului, i-a determinat pe aceștia să treacă unilateral la îndepărtarea icoanelor și la oprirea cinstirii lor. De asemenea, se presupune că odată sosiți la Constantinopol, episcopii iconoclaști l-au vizitat și pe împăratul Leon al III-lea, adept al ideilor lor și că acesta i-a încurajat pe drumul pe care porniseră. Aceste lucruri pot fi adevărate numai că fără concursul împăraților, opiniile ierarhiilor n-ar fi rămas decât simple atitudini²⁸¹.

În privința lui Leon al III-lea nu trebuie uitat faptul că trăise în regiunile orientale ale Imperiului, unde ideile iconoclaste erau foarte răspândite. Ajuns la conducerea Imperiului și socotindu-se că avea drept de control asupra problemelor bisericesti și laice, el a impus iconoclasmul ca doctrină oficială a Imperiului, din convingeri religioase. El considera că prin această atitudine purifica religia creștină de rămășițele păgânismului readucând-o la înălțimea și puritatea ei originară. Nu sunt plauzibile afirmațiile unor istorici potrivit cărora împărații iconoclaști au pornit prigoana împotriva icoanelor în cadrul unor măsuri mai ample de refacere a societății și a credinței, pe care doreau să le pună pe baze mai bune și mai drepte. Aceste păreri sunt greșite, fiindcă împărații iconoclaști, la fel ca toți oamenii timpului lor, erau foarte credincioși, uneori având chiar și preocupări teologice, grijulii să nu atragă prin comportamentul lor mânia divină și mai presus de toate doreau să purifice creștinismul de tot ce li se părea a fi idolatrie.

Pe de altă parte, împărații iconoclaști au pornit lupta împotriva icoanelor și ca o reacție împotriva monahismului bizantin, aprig susținător al icoanelor. La vremea aceea, monahismul luase o dezvoltare deosebită, mănăstirile posedau întinse domenii funciare iar călugării beneficiau de imunități fiscale; ori în concepția împăraților bizantini nu se putea tolera o astfel de situație, pentru că prin numărul insuficient de funcționari și de luptători, se aduceau grave prejudicii tezaurului Statul și armatei.

De partea lor împărații aveau armata din Asia Mică, pe unii înalți funcționari, precum și o parte a populației Asiei Mici sau a celor din părțile orientale. În regiunile europene ale Imperiului și mai ales în Italia, poporul era însă împotriva iconoclaștilor, mai ales monahii și femeile fiind foarte activi în această luptă. Deci, putem spune că apărătorii icoanelor erau mai numeroși.

Motivul declanșării luptei împotriva icoanelor de către Leon al III-lea l-a constituit o erupție vulcanică din anul 726. În acest fenomen natural care fusese însoțit și de un cutremur, împăratul a văzut dovada mâniei lui Dumnezeu din cauza idolatriei, adică a cinstirii Sfințelor Icoane. Anul 726

²⁷⁹ J. GOUILLARD, *L'Hérésie dans l'Empire byzantin, des origines au XII e siècle*, în *Travaux et Mémoires*, II, 1967.

²⁸⁰ J. MEYENDORFF, *Le Christ dans la théologie byzantine*, Paris, 1969, p. 242.

²⁸¹ S. GERO, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Leo III*, Louvain, 1973, p. 47-53.

reprezintă deci momentul începerii persecuției împotriva icoanelor. Măsurile imperiale au întâmpinat o dârză rezistență. În momentul în care niște ofițeri au vrut să dea jos icoana Mântuitorului, care se găsea deasupra porții palatului din cartierul Chalkoprateria, aceștia au fost omorâți de popor cu aceasta izbucnind o puternică revoltă, încheiată cu morți și răniți. Împăratul a dat ordin să fie făcute arestări, mulți oameni fiind condamnați, mutilați și exilați. Grecia și insulele Cyclade s-au răsculat în 727 și au proclamat un nou împărat. Până la urmă revolta a fost înfrântă. Tot cu acest prilej se spune că împăratul Leon al III-lea ar fi poruncit închiderea Universității din Constantinopol, arderea bibliotecii și izgonirea profesorilor deoarece nu i-a putut convinge să sprijine mișcarea iconoclastă. În Apus, papa Grigorie al II-lea (715-731) a protestat energic, fiind susținut de populația care s-a revoltat și a scris împăratului că «nu are dreptul să hotărască în materie de credință și să introducă inovații în ceea ce avem de la Părinți».

Evenimentele ulterioare au deschis o mare prăpastie între Vestul Imperiului (cea mai mare parte a Italiei, Grecia continentală și insulele din Marea Egee) susținător al cultului icoanelor și partea de răsărit a Imperiului, în special themele din Asia Mică, binecunoscute ca iconoclaste. Convins că nu-l poate aduce pe împărat la cinstirea icoanelor, patriarhul Gherman (715-730) a protestat energic, așa că raporturile au atins în această perioadă punctul maxim de încordare.

Pentru a da legitimitate măsurilor sale, împăratul Leon a convocat la 17 ianuarie 730 o adunare (*silentium*) ținută în Palatul său, la care au participat mai ales înalți funcționari civili. Cu acest prilej s-a redactat un edict împotriva icoanelor, pe care patriarhul Gherman a refuzat să-l semneze. De aceea, a fost înlocuit imediat cu Anastasius. Acest edict a reprezentat pentru Leon al III-lea baza legală de înlăturare a icoanelor și de persecutare a celor ce le cinsteau. Între anii 730 și 741 nu avem nici o informație viabilă care să precizeze politica iconoclastă a lui Leon al III-lea. Se pare că atitudinea papei Grigorie al III-lea (731-741), care a excomunicat într-un sinod ținut la Roma pe adversarii cultului icoanelor, a provocat o contramăsură din partea lui Leon al III-lea care confiscă proprietățile Bisericii romane aflate pe teritoriul bizantin din Italia și a detașat de sub autoritatea papei diocesele Calabria, Sicilia, Creta și Iliricul oriental, supunându-le patriarhului de Constantinopol²⁸². În aceste condiții raporturile dintre Răsărit și Apus s-au deteriorat, astfel încât ruptura părea definitivă, iar papa începe să se îndrepte de acum încolo către regii francilor: Carol Martel, Pepin cel Scurt și mai ales Carol cel Mare.

Alături de papa Grigorie al III-lea și de patriarhul Gherman, o altă personalitate ortodoxă apare acum în Orient, luând atitudine în favoarea icoanelor: Sfântul Ioan Damaschinul. Nucleul susținerilor Sfântului Ioan Damaschin despre icoane poate fi sintetizat astfel: icoana este un simbol și intermediar între om și Divinitate; icoana Mântuitorului are la bază dogma Întrupării Sale; astfel, problema icoanelor este strâns legată de doctrina mântuirii²⁸³.

Imperiul bizantin sub Constantin al V-lea (741-775)

Cu toate meritele câștigate de Leon al III-lea în luptele cu arabii, atitudinea sa iconoclastă i-a subminat popularitatea. În Grecia opoziția față de noua erezie ia forma unei adevărate revolte cu caracter politic. La rândul său, Occidentul condamnă în unanimitate iconoclasmul. La moartea lui Leon, Imperiul a trecut sub conducerea fiului său, Constantin al V-lea, un foarte bun general, care a obținut victorii notabile împotriva arabilor și bulgarilor; soldații îl iubeau și îl cinsteau ca pe un semi-

²⁸² Paul EVDOKIMOV, *L'Orthodoxie*, Neuchâtel și Paris, 1959, p.217.

²⁸³ Vezi JEAN DAMASCENE, *Contre ceux qui rejettent les saintes icônes* (oratio III), în *La foi Orthodoxe*, trad. Ponsoye, Paris: Institut Saint Denny, 1966, p. 223.

zeu²⁸⁴. Împăratul a profitat de criza internă prin care treceau arabii: este vorba despre schimbarea dinastiei omayazilor cu aceea a abasizilor, după un îndelung război civil. Tot acum se mută și capitala acestora de la Damasc la Bagdad, mai departe de granițele Imperiului²⁸⁵. Această slăbire a arabilor îi permitea lui Constantin să intre în 746 în Siria de Nord și să ocupe orașul Germaniceea, locul natal al familiei sale. În 747, nu de parte de Cipru, reușește să distrugă flota arabă trimisă din Alexandria.

În Tracia, Constantin a luptat împotriva bulgarilor, care construiseră fortărețe la frontiera cu Bizanțul și făcuseră o incursiune în 756. Acest an marchează începutul numeroaselor confruntări cu bulgarii. Tensiunea atinge punctul maxim în 762, când la conducerea bulgarilor vine Teletz, reprezentantul curentului antibizantin. Împăratul trimite o parte a cavaleriei și a flotei sale la Gurile Dunării, coborînd apoi spre Sud pentru a face joncțiunea cu armata condusă de împărat la Anchialos în ziua de 30 iunie 763. Aici el obține cea mai mare victorie din timpul domniei sale. După această dată forța bulgarilor scade până ce la conducerea lor vine Telerig (770), cu care Constantin are unele lupte încheiate favorabil pentru bizantini și cu o pace care nu a fost durabilă. Victoriile lui Constantin asupra bulgarilor au avut ca principală consecință impunerea Bizanțului în Peninsula Balcanică.

Pe plan religios, Constantin al V-lea ia parte activă la disputele iconoclaste și pregătește un sinod, care a avut loc în Palatul Imperial de la Hierieia, pe malul răsăritean al Bosforului, lângă Calcedon, între 10 februarie-8 august 754. Constantin avea nevoie ca programul său iconoclast să fie sancționat de un sinod și nu de o adunare imperială, cum procedase Leon al III-lea. În vederea pregătirii sinodului, împăratul a alcătuit personal *13 scrisori teologice*, dar din acestea ne-au rămas numai două și acestea sub forma unor fragmente. La sinod au participat 338 de episcopi, un număr record, și s-a hotărât ca el să fie considerat ecumenic. Ultima ședință a avut loc în palatul Vlaherne din Constantinopol, la care a fost prezent și împăratul. Documentele privind desfășurarea lucrărilor au fost distruse în perioada când s-a restabilit cultul icoanelor, dar s-au păstrat concluziile dogmatice sintetizate într-un *horos* (definiție dogmatică), combătute mai târziu la Sinodul al VII-lea Ecumenic din 787.

Potrivit acestui *horos* «împărații sunt egali cu Apostolii, investiți cu puterea Duhului Sfânt nu numai pentru a desăvârși și învăța omenirea, dar și pentru a combate erezia diavolească». La Hierieia s-a acreditat ideea că atunci când pictorul face chipul lui Hristos, el poate reprezenta ori numai umanitatea Sa, separând-o astfel de divinitate, sau pe amândouă, umanitatea Sa și divinitatea Sa. În primul caz, el ar cădea în nestorianism, iar în al doilea el ar circumscrie divinitatea în umanitate, ceea ce ar fi absurd; ori că ambele ar fi contopite și atunci am avea de-a face cu monofizism²⁸⁶.

Această argumentare iconoclastă nu era însă valabilă, deoarece se uita ce s-a stabilit la Sinodul de la Calcedon și anume că fiecare natură își păstrează propria stare de a fi. Iconoclaștii susțineau că îndumnezeirea firii umane a lui Hristos ar suprima caracterul uman individual propriu. Ei ignorau astfel adevăratul sens al unirii ipostatice, care implică o distincție reală între natură și persoană²⁸⁷.

Un alt aspect al ereziei iconoclaste era noțiunea de icoană pe care o considerau identică ori «cons substanțială» cu prototipul. Consecința acestui lucru era că icoana materială nu putea niciodată să atingă această identitate. De aceea singura reprezentare a lui Hristos pe care o admiteau era Euharistia, înțeleasă doar ca «simbol» și chip, nu ca o prefacere reală, cum credem noi ortodocșii. Sinodul mai condamna și ceea ce li se părea a fi o cinstire exagerată a Sfinților, socotind că o asemenea venerare era adesea un scop în sine și îndepărta pe cinstitor de dragostea și emulația sfinților, care constituia în accepțiunea participanților singura cale de conduită creștină. Tot acum era lansată și o teorie etică despre icoane, potrivit căreia virtuțile sfinților sunt chipuri vii, pe care omul

²⁸⁴ Vezi I. ROCHOW, *Kaiser Konstantin V (741-775)*, Frankfurt, 1994.

²⁸⁵ H. AHRWEILLER, *L'Asie Mineure et les invasions arabes*, în *Variorum Reprints*, p. 80.

²⁸⁶ Vezi S. GERÖ, *Byzantine Iconoclasm during the Regn of Constantine V*, Louvain, 1977.

²⁸⁷ Vezi HEFELE-LECLERCQ, *Histoire des Conciles*, Paris, 1910, t. III, p. 664.

evlavios trebuie să le reproducă în el însuși; nici Maica Domnului nu poate fi reprezentată pe icoane, deoarece este mai presus de ceruri și de Sfinți²⁸⁸.

Horosul era urmat de o serie de anateme împotriva autorilor de icoane și a cinstitorilor lor, a patriarhului Gherman, «adoratorul» lemnului și a Sfântului Ioan Damaschinul, «care împărtășește sentimente mahomedane, a trădat pe Hristos, este dușmanul Imperiului, doctorul nelegiurii, cinstitorul icoanelor». De asemenea, erau aduse laude la adresa împăratului, împărătesei, considerați «luminători ai Ortodoxiei», care au proclamat clar inseparabilitatea celor două firi ale lui Hristos și au dat o lovitură de moarte idolatriei²⁸⁹. Se pare că împăratul Constantin a negat în cadrul sinodului chiar posibilitatea de mijlocire a Sfinților și a fost împotriva cinstirii moaștelor; de asemenea, ar fi condamnat practica de a invoca pe Maica Domnului ca mijlocitoare.

La puțin timp după sinodul din 754, când cinstirea icoanelor era oprită atât de legile imperiale cât și de cele ale Bisericii, împăratul a dezlănțuit o prigoană fără precedent împotriva iconofililor, obligând pe toți supușii să jure că nu vor da cinstire icoanelor. Cei care nu s-au supus au fost maltratați și chiar uciși. Măsurile cele mai drastice au fost luate împotriva monahilor, lupta atât de înverșunată împotriva lor ascunzând o altă dimensiune a conflictului iconoclast asupra căreia vom reveni în amănunt după prezentarea Sinodului VII Ecumenic. Călugării au fost izgoniți din mănăstiri, iar acestea transformate în hanuri ori cazărmi. Exterminarea monahilor era însoțită de distrugerea icoanelor. Persecuția s-a extins chiar asupra înalților demnitari imperiali care au fost umiliți în public, orbiți, exilați ori chiar uciși. Operele de artă religioasă au fost distruse și înlocuite cu scene care se inspirau din natură ori din expedițiile militare ale împăratului. La Constantinopol ura iconoclastă a mers atât de departe, încât a depășit hotărârile sinodului din 754, hotărâri care priveau doar cultul icoanelor și al moaștelor de Sfinți, și s-a extins asupra cultului Sfinților și al Maicii Domnului.

Este greu de apreciat cum s-ar fi încheiat această persecuție dacă acest împărat fanatic, Constantin al V-lea, nu ar fi murit în ziua de 14 septembrie 775. Memoria sa a fost atât de urâtă, încât rămășițele sale pământești au fost scoase din Biserica Sfinților Apostoli în perioada restabilirii cultului icoanelor. Numai victoriile sale împotriva bulgarilor a făcut ca poporul să meargă la mormântul său cu recunoștință în momentele în care soarta Bizanțului era pusă în cumpănă de invaziile acestora.

Sub fiul său, Leon al IV-lea Kazarul (775-780), care era și el un iconoclast convins, persecuția nu a mai avut aceeași intensitate. O nouă orientare va apărea după moartea sa, când la conducerea Imperiului se va afla soția sa, Irina (780-802), fiul său, Constantin al VI-lea, fiind încă minor. Irina care venerase mereu icoanele și era favorabilă călugărilor, începe pregătirile pentru ținerea unui nou Sinod Ecumenic.

Sinodul al VII-lea Ecumenic

Deoarece cultul Sfințelor Icoane fusese interzis prin hotărârea sinodului iconoclast de la Hieria din 754, el trebuia restabilit printr-un nou Sinod Ecumenic. De comun acord cu patriarhul Constantinopolului, Tarasie (784-806), și cu papa Adrian I (772-795), împărăteasa Irina a hotărât să fie convocat Sinodul al VII-lea Ecumenic, care urma să anuleze hotărârile sinodului iconoclast de la Hieria din 754. Prevăzut să înceapă în 786 la Constantinopol, în Biserica Sfinților Apostoli, Sinodul a fost amânat din cauza turbulențelor provocate de iconoclaști. În cele din urmă lucrările Sinodului au început la Niceea în ziua de 24 septembrie 787 și s-au încheiat pe data de 13 octombrie a aceluiași an. Președinția Sinodului i-a revenit patriarhului Tarasie. Papa Adrian I a fost reprezentat de

²⁸⁸ *IBIDEM*, p. 665.

²⁸⁹ *IBIDEM*.

abatele Petru de la Mănăstirea Sfântul Sava, iar din partea Patriarhiilor de la Alexandria și Antiohia au venit călugării Ioan și Petru. La Sinod au participat între 330 și 367 de episcopi. Pe parcursul a șase ședințe, Sinodul a combătut punct cu punct hotărârile sinodului iconoclast de la Hiereia, contestându-i calitatea de «adunare ecumenică», întrucât la acesta nu au participat nici patriarhii din Răsărit, nici episcopul Romei, iar hotărârile dogmatice erau eretice. Drumul către decizia finală a fost deschis încă din anii iconoclasmului, de către Sfântul Ioan Damaschin, care murise înaintea sinodului din 754²⁹⁰. Sfântul Ioan a trăit o perioadă în Siria, aflată sub dominație arabă, iar apoi a devenit călugăr la Lavra Sfântul Sava din Palestina. Pentru a apăra cinstirea Sfintelor Icoane, el se baza pe divino-umanitatea lui Hristos. Înainte de Întrupare numai simbolurile și «umbrele» erau posibile. Într-o oarecare măsură întregul univers era plin de imagini naturale ale lui Dumnezeu, numai că o situație nouă este instaurată din momentul în care «Cuvântul S-a făcut trup»²⁹¹. Această idee o regăsim și în hotărârea dogmatică a Sinodului²⁹².

Chipul omului – Hristos este de asemenea acela al lui Dumnezeu. Așa cum spunea părintele G. Florovsky, «tot ceea ce este omenesc în Hristos este de asemenea o imagine vie a lui Dumnezeu»²⁹³. Prin această unire, materia se reînnoiește și devine demnă de laudă. «... Aceasta înseamnă că toate lucrurile din lume dimpreună cu lumea întreagă capătă o semnificație nouă prin Întruparea lui Dumnezeu; totul devine susceptibil de sfințenie; întreaga materie devine purtătoare a harului Sfântului Duh și încetează de a ne mai separa de Dumnezeu, pentru a ne deschide calea unirii cu El. Noi cinstim și onorăm întreaga creație, pentru că întreaga creație a fost cinstită prin Hristos și din acel moment noi îl venerăm practic pe Dumnezeu»²⁹⁴. Această definiție hristologică a icoanelor și a cinstirii lor reprezintă substanța dogmei proclamate de Sinodul al VII-lea. Tot în cadrul lucrărilor acestui Sinod se spunea că cinstirea icoanei este relativă, deoarece cinstim icoana numai pentru că reprezintă o persoană sfântă. Venerarea Sfinților se deosebește de adorare, care se cuvine numai lui Dumnezeu. La rândul ei, Maica Domnului se bucură de o cinstire mai mare decât a sfinților, pe care Sinodul al VII-lea a numit-o *supravenerare*. Cinstirea pe care o datorăm Sfinților se extinde și la moaștele lor și la icoanele care-i reprezintă. Astfel, justificarea cinstirii icoanelor încheia dialectica dogmatică a Sinoadelor Ecumenice, centrată după cum am putut vedea pe două teme fundamentale ale Revelației dumnezeiești: Treimea și Întruparea.

La Sinodul al VII-lea s-au dat și 22 de canoane, pentru întărirea disciplinei, slăbită în timpul iconoclasmului. Ultima ședință a Sinodului a avut loc în ziua de 23 octombrie 787, în palatul Magnaura din Constantinopol, fiind prezidată de Irina, însoțită de fiul ei, Constantin al VI-lea. Cu acest prilej s-a citit din nou hotărârea dogmatică, formulată în ședința a VII-a pe care au semnat-o apoi și suveranii în ovațiile sinodalilor pentru «noul Constantin și noua Elenă»²⁹⁵.

Chiar dacă din punct de vedere dogmatic Sinodul a însemnat o victorie, în Imperiul bizantin lupta împotriva icoanelor a izbucnit din nou, în timpul domniei împăratului Leon al V-lea Armeanul (813-820), începând din anul 814. Erezia iconoclastă avea încă partizanii ei, mai ales în rândul armatei (mulți militari îl admirau încă pe Constantin al V-lea). Toate relele cu care s-a confruntat Imperiul în secolul al IX-lea – războaie, invazii, insurecții – erau puse pe seama «cinstitorilor de icoane». În 815, împăratul Leon al V-lea Armeanul cere patriarhului Nichifor, ca icoanele să fie așezate în Biserici la o înălțime care să nu mai permită sărutarea lor²⁹⁶. Din acel moment mulți au înțeles iminența unei noi persecuții. De data aceasta Biserica era pregătită, având la îndemână

²⁹⁰ Vezi nota 282.

²⁹¹ Saint JEAN DAMASCENE, *Traité I de la Défense des saints images*, P.G. XCIV, col.1281.

²⁹² Vezi J.D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Florența-Veneția, 1757-1798, t. XII, col. 377-380, trad. în franceză de L. OUSPENSKY, *Essai sur la théologie de l'icône dans l'Eglise Orthodoxe*, vol. I, p. 157-159.

²⁹³ Alexandre SCHEMEMANN, *Le chemin historique...*p.232.

²⁹⁴ *IBIDEM*.

²⁹⁵ G. DUMEIGE, *Nicée II*, Paris, 1978.

²⁹⁶ Vezi pentru perioada inter-iconoclastă W. TREADGOLD, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford, 1988.

decretul recentului Sinod din 787 precum și celelalte scrieri ale apărătorilor Sfințelor Icoane. Întreaga Biserică s-a ridicat împotriva împăratului, pentru apărarea Ortodoxiei. Prima victimă a acestei noi perioade iconoclaste a fost patriarhul Nichifor, înlocuit cu Sfântul Teodor, conducătorul binecunoscutei mănăstiri Studion de la Constantinopol. În duminica Floriilor a anului 815, mii de călugări purtând icoane au defilat prin capitală într-o mare procesiune. Cu acest prilej un serios avertisment era adresat autorităților, iar o nouă persecuție sângeroasă începea. Ea a făcut mai multe victime decât pe timpul lui Copronim: zeci de episcopi au fost exilați, călugări torturați în închisori, sau aruncați în mare în saci cusuți. Persecuția a scăzut în intensitate pe vremea succesorilor lui Leon al V-lea, Mihail al II-lea (820-829) și Teofil (829-842).

Victoria finală a Ortodoxiei a venit de data aceasta tot din partea unei femei. Împărăteasa Teodora, văduva lui Teofil, urmând exemplul împărătesei Irina, s-a decis, în înțelegere cu patriarhul Metodie (ales la 4 martie 843-11 iunie 847), să reintroducă cultul icoanelor în Biserică.

La Sinodul convocat în martie 843 la Constantinopol de patriarhul Metodie, la care au luat parte toți episcopii, egumenii și monahii care au suferit de-a lungul persecuțiilor iconoclaste, sinodalii au declarat valabile toate hotărârile celor șapte Sinoade Ecumenice, au restabilit cultul icoanelor și au rostit anatema asupra tuturor iconoclaștilor. La sfârșit, ca o completare la cele hotărâte de Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea din 787, sinodalii au compus un text special de anatematizare a tuturor ereticilor în decursul istoriei, începând cu Simon Magul. Acest text precum și toate dogmele Bisericii au fost citite în întreaga Biserică, în prima Duminică din postul Sfințelor Pasti, pe 11 martie 843, zi care s-a numit «Duminica Ortodoxiei», ca amintire a biruinței Ortodoxiei asupra tuturor ereziilor. Duminica aceasta este celebrată de atunci de Biserica Ortodoxă în fiecare an, în prima duminică din Postul Paștilor. Pomenirea specială a Părinților Sinodului al VII-lea Ecumenic de la Niceea din 787, se face în fiecare an în duminica a XXI-a după Rusalii.

Aspectul dogmatic al cinstirii Sfințelor Icoane nu a epuizat însă semnificațiile crizei iconoclaste. Dificila problemă a relațiilor dintre Biserică și Stat a căpătat o acuitate extremă. Conflictul Bisericii cu un împărat eretic nu era un lucru nou, iar Sfântul Ioan Damaschinul nu făcea decât să repete cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul, care declara că «nu Cezarul trebuie să se ocupe de definițiile de credință». Respingerea iconoclasmului a fost însă punctul de plecare al unei noi sinteze, al unei noi uniri între Biserică și Imperiu care va fi determinantă pentru viitorul lumii bizantine.

Această perioadă a evidențiat și importanța pe care o avea acum monahismul. În momentul creștinării lumii, monahismul încarna aspectul eshatologic al creștinismului, care este o depășire a lumii prin lumina Împărăției «care nu este din această lume», creștinismul fiind în acest fel împiedicat de la absorbirea lui de lume. Din acest punct de vedere, nimic nu poate ilustra mai bine natura relațiilor între Biserică și lumea creștină, ca monahismul și recunoașterea sa ca «normă» a vieții creștine. Nu numai Biserica, dar și Imperiul se va supune monahismului: împărații erau la concurență cu seniorii în ctitorirea de mănăstiri, iar la începutul perioadei iconoclaste, conform estimărilor, numărul călugărilor la Bizanț atinsese cifra de cca. 100.000. Monahismul devenise practic pătura conducătoare a Bisericii, conștiința și măsura ei.

Chiar dacă Imperiul accepta fără rezerve această victorie a monahismului, pe care-l înconjură cu tot felul de garanții și privilegii, cu timpul însă, monahismul nu putea deveni decât o sarcină greu de purtat pentru economia Statului. Zeci de mii de oameni erau pierduți pentru efectivele din armată, enormele proprietăți monastice erau scutite de impozite, o parte a populației scăpa de sub controlul Statului. În vederea îndreptării acestei situații au existat unele inițiative legislative. Pe de altă parte, victoria monahismului se dovedea a fi dăunătoare chiar pentru monahism: de la începutul secolului al VII-lea, semnele unui veritabil declin au început să se înmulțească. Mănăstirile s-au îmbogățit, numeroasele privilegii atrăgeau foarte multe persoane fără vocație pe posturi diverse: consilieri și duhovnici pentru întreaga societate bizantină, călugării fiind adesea tentați să abuzeze de autoritatea lor.

La începutul secolului al VIII-lea, atunci când Imperiul se găsea într-o situație dificilă, împărații isaurieni l-au salvat, cu prețul unui efort susținut din partea Statului și a întregii societăți. Această mobilizare evidențiază inevitabil și problema monahismului, iar acțiunea politică a lui Constantin al V-lea demonstrează clar că cinstirea Sfintelor Icoane, nu constituia singurul motiv al ostilității față de călugări. Astfel, apare mult mai transparent contradicția care nu va înceta să învenineze relația dintre Biserică și Stat. Pentru Biserică, Statul avea ca vocație susținerea și recipientul terestru al ei; el trebuia așadar să se supună valorilor Bisericii, chiar dacă erau în contradicție cu propriile interese. Dimpotrivă, în cazul Statului, creștinismul nu era decât o formă nouă a vechiului cult al Statului, un suport religios al Imperiului. Biserica vedea în monahism simbolul alterității ireductibile a instituționalității sale, a libertății interioare a creștinismului și a persoanei creștine în raport cu utilitarismul totalizant al Statului. La rândul său, Statul urma ca mai devreme sau mai târziu să se convingă sau nu de ideea inutilității și caracterului dăunător al monahismului.

Lupta aceasta împotriva monahismului demonstrează dorința isaurienilor de a subordona în întregime Biserica, Statului și ideologiei utilitariste. În acest sens, isaurienii au împins până la maxim modelul teocratic, conștiința aceasta teocratică și absolutistă fiind ușor de sesizat la Leon al III-lea în prefața sa la *Ecloga*, noul cod de legi promulgat în 726: «Domnul a încredințat Imperiul împăraților, poruncindu-le totodată să se ocupe și de turma lui Hristos, având ca exemplu pe Petru, conducătorul Apostolilor»²⁹⁷.

Victoria cinstirii Sfintelor Icoane a reprezentat deci o victorie politică și una de ordin moral pentru monahism. Persecuțiile l-au regenerat și reînnoit, iar la începutul secolului al IX-lea se înregistrează o autentică înflorire a monahismului bizantin, legat bineînțeles și de numele lui Teodor Studitul; lui îi revine acum inițiativa reformulării definitive a ideologiei monastice și precizarea locului ocupat în Biserică. Sfântul Teodor Studitul definește explicit monahismul ca o slujire aparte în Biserică. După el, călugării sunt «nervul și susținerea Bisericii», «sarea pământului» și «lumina lumii», o lumină pentru cei care se găsesc în întuneric, «un exemplu și un fundament»²⁹⁸. Acest lucru este posibil pentru că monahul urmărește scopul final al oricărui creștin: Împărăția lui Dumnezeu, mântuirea sufletului. Ori nu ne putem salva sufletul decât prin renunțarea la lume. După aceste afirmații nu trebuie să credem că Sfântul Teodor vede obținerea mântuirii numai prin monahism. El afirmă că impunerea creștinismului nu se putea realiza fără ceea ce Evanghelia numește «renunțare», după care constată un fapt istoric: chemarea evanghelică de a nu căuta decât «unicul necesar», care este pusă în practică de monahism. Dacă orice creștin este chemat să împlinească preceptele evanghelice, în practică prevalează compromisul cu lumea. După Sfântul Teodor Studitul, călugării trebuie să fie nucleul activ al Bisericii, o permanentă aducere aminte a ultimei vocații a creștinului, «susținerea și fundamentul Bisericii». La Constantinopol, Sfântul Teodor a reformat mănăstirea Studion, care a devenit în curând un principal centru de viață bisericească bizantină. Monahismul era restabilit în mod definitiv la Bizanț.

Această victorie a monahismului însemna de asemenea și eșecul tentativei iconoclaste de suprimare a independenței Bisericii și integrării sale într-o perspectivă teocratică. Între istorici au existat păreri diferite asupra sensului acestei victorii. Unii istorici occidentali consideră că monahii nu luptau pentru o separare a Bisericii de Stat, cu atât mai puțin pentru o supunere a Statului față de Biserică, pentru ceea ce poartă numele de clericalism²⁹⁹, ci pentru această interpretare a idealului teocratic, care din momentul convertirii lui Constantin deschisese Statului brațele Bisericii. În opoziție cu aceștia și cu alții care judecă Bizanțul în funcție de criterii occidentale³⁰⁰, noi putem

²⁹⁷ C.A. SPULBER, *Ecloga isaurienilor*, Cernăuți, 1929, p. 3.

²⁹⁸ Vezi A.P. DOBROKLONSKIJ, *Sfântul Teodor* (în limba rusă), Odessa, 1913, p. 146.

²⁹⁹ Adolf von HARNACK, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Freiburg, 1888, vol. II, p. 642.

³⁰⁰ Vezi Alain DUCCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, 3ed. Paris, 1997, p. 224; Alain DUCCELLIER, Michel KAPLAN, *Byzance IVe-XVe siècle*, Paris, 1996, p. 37-39.

afirma că Biserica, și nu Imperiul, va ieși victorioasă din această luptă. Bineînțeles că istoria nu cunoaște victorii definitive, ceea ce ne rămâne nouă celor de astăzi este încercarea de a judeca un succes sau un eșec după criterii cât mai obiective.

Teocrația bizantină în perioada post-iconoclastă

Textul revelator pentru exemplificarea acestui aspect este *Epanagoga*, sau introducerea la *Codul de legi* publicat la sfârșitul secolului al IX-lea de către împăratul Vasile I Macedoneanul, care trebuia să rămână până la sfârșitul Imperiului, legea fundamentală pentru relațiile dintre Biserică și Stat. *Epanagoga* lua ca exemplu paralela dintre împărat și patriarh “membrii cei mai înalți și indispensabili în Stat”, definind în felul următor obligațiile fiecăruia:

“Împăratului îi revine datoria de a salva și garanta forța națiunii printr-o bună guvernare, să restaureze forțele prin vigilență și să capete forțe noi prin înțelepciune în orientare și fapte. Scopul patriarhului este mai întâi, păstrarea purității și a credinței poporului, primit în grijă de la Dumnezeu ...; acolo unde se poate, el trebuie să aducă la Ortodoxie și la unitatea Bisericii pe toți ereticii ...; el trebuie să aducă la adevărata credință pe necredincioși, uimindu-i cu splendoarea, gloria și bogăția slujbelor sale ... Împăratul trebuie să exerseze tot mereu binele: de aceea i se dă și titlul de binefăcător ... Scopul Patriarhului este mântuirea credincioșilor încredințați; el trebuie să trăiască în Hristos și să-și concentreze toate forțele pentru pace ... Împăratul trebuie să fie fără greșală în respectarea învățăturilor ortodoxe și pioase ... îndreptate către cunoașterea dogmelor cu privire la Sfânta Treime și definițiile despre mântuire prin Întruparea lui Iisus Hristos ... Patriarhul trebuie să vorbească despre adevăr și să apere dogmele fără teamă în fața Împăratului ... Singur Patriarhul trebuie să interpreteze definițiile Sfinților Părinți sau definițiile Sinoadelor Ecumenice ... În ceea ce-l privește pe Împărat, el trebuie să susțină mai întâi tot ceea ce este scris în Sfânta Scriptură, apoi dogmele stabilite de cele 7 Sinoade Ecumenice, ca și o parte a legilor romane”³⁰¹.

Sunt istorici care au desprins din aceste citate concluzia că Biserica și Statul erau confundate într-un singur corp politic și bisericesc, un fapt care practic marca împlinirea unui fenomen început încă din vremea lui Justinian. Textul justifică în aparență aceste afirmații, numai că acestea se opresc la constatarea fuziunii dintre Biserică și Stat, în timp ce *Epanagoga* aducea de asemenea o corecție aspectelor negative ale “simfoniei” iustiniene. În mare parte fuziunea aceasta avusese loc: toți membrii Bisericii erau subiecți ai Imperiului, frontierele Bisericii și ale Imperiului coincideau. Întrebarea care se pune este: cele două constituiau un singur organism care avea în frunte o dublă autoritate, pe cea a împăratului și pe cea a patriarhului? Nu trebuie uitat faptul că *Epanagoga* era o lege civilă și că ea vorbește de Stat și nu de Biserică. Statul era creștin, legat în mod organic de Biserică, această legătură realizând *diarhia* împăratului cu patriarhul. În afara locului ocupat în sânul Bisericii (loc definit prin canoanele bisericești), patriarhul avea în viitor un loc aparte, paralel cu cel al împăratului în structura de Stat. El era reprezentantul Bisericii în Stat, garantul “Ortodoxiei” imperiului și a fidelității creștinismului. De aceea, numai el avea dreptul de a interpreta învățătura Bisericii, iar Statul îl însărcina cu apărarea credinței ortodoxe în fața persoanei împăratului.

Din partea împăratului, *Epanagoga* nu cerea decât fidelitate față de Ortodoxie, față de învățătura cu privire la Hristos și la Sfânta Treime. Trebuie subliniat faptul că în viziunea bizantină, Biserica și Statul nu sunt legate printr-o formulă juridică și o delimitare a sferelor lor de influență, ci de ortodoxie, de credință și învățătura Bisericii, pe care Imperiul a adoptat-o, iar izvorul acestei doctrine, garantul ei, era Biserica și nu împăratul.

³⁰¹ Vezi *Epanagoga*, titlul III, capitolul VIII, citată de D. OBOLENSKY în NHE, t. 2, p. 121.

În acest context Imperiul nu putea fi indiferent față de Biserică: misiunea sa și aspectul sacru, se manifestau prin locul ocupat de împărat în Biserică. Simbolul era ritualul încoronării (*chrisma*), care începând cu secolul al IX-lea, poate fi considerat ca expresia liturgică a teocrației bizantine. Unul din elementele esențiale ale acestui rit era mărturisirea de credință a împăratului și jurământul prin care se angaja în prezervarea credinței și a integrității acesteia. Din acest moment puterea imperială înceta a mai fi unicul reflex în lume al puterii divine și pe viitor va trebui să se supună adevărului deținut de Biserică. Tot acum (sec. al IX-lea), ritul ungerii devine momentul capital și constitutiv al încoronării. Acest dar conferit de către Biserică împăratului, nu însemna asimilarea Bisericii de către Stat, ci dimpotrivă eclezializarea Imperiului. Împăratul își apleca capul, iar patriarhul, cu propria mână așeza coroana pe capul acestuia rostind cuvintele: “În numele Tatălui, și al Fiului, și al Sf. Duh”, la care poporul răspundea: ” Sfânt, sfânt, sfânt, Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace”. Unii au afirmat că împăratul ar fi participat în mod activ la Sfânta Liturghie, deținând chiar o funcție sacerdotală. Părerea este eronată, deoarece împăratul avea mai degrabă o participare limitată la slujbe, fără vreo semnificație sacramentală. Împăratul conserva dreptul pe care altădată îl aveau laicii, anume acela al posibilității de a intra în biserică pentru a se ruga. Canonul 69 al Sinodului Trulan sancționa de altfel acest statut, subliniind caracterul laic al persoanei împăratului.

Deci este clar că nu putem reduce teocrația bizantină nici la cezaro-papism, care privește Biserica și Statul, nici la papo-cesarism, care privește Statul și Biserica (pentru care luptau papii Evului Mediu), chiar dacă cele două tendințe uneori se pot întâlni sub forme distorsionate. Dacă Imperiul a primit credința Bisericii și este într-un fel sanctificat de această credință, Biserica fără a-și trăda independența ei mistică și sacramentală intra în Imperiu, care se obliga să o protejeze și veghea la buna ei funcționare pe pământ. De asemenea, este adevărat că Biserica și Imperiul formau un tot “fără amestec sau separare”. De aici nu trebuie să ajungem la o confuzie de noțiuni, ci la o consecință a exigenței Bisericii, care se vedea ca pe o “icoană a lui Hristos” pentru lume, dar care refuza puterea terestră și nu se implica în organizarea vieții umane.

În privința Imperiului acesta a fost o bună perioadă de timp influențat de teocrația păgână. Până în secolul al VIII-lea formele vechiului cult imperial predominau în scenele care-l reprezentau pe Împărat. În reprezentările păgâne vedem pe același împărat cuceritor și suveran, cu puteri nelimitate și personificând victoria, cu mențiunea că după Constantin cel Mare, simbolurile păgâne ale victoriei sunt înlocuite de cele creștine. Imperiul era învingător sub semnul Sfintei Cruci: “prin acest semn vei învinge”. Motivele “triumfale” sunt accentuate de simbolismul oficial al împăraților iconoclaști. Odată cu triumful Ortodoxiei observăm însă o schimbare bruscă, o adevărată ruptură: “majoritatea covârșitoare a imaginilor imperiale din această perioadă – scria André Grabar – aparțin genului “Împăratul în fața lui Hristos”, temă rar tratată în epocile anterioare, îndeosebi în perioada preiconoclastă³⁰². Asistăm acum la o schimbare de orientare a acestui gen de artă, care a fost până acum triumfală, iar pe viitor își va propune să cinstească pietatea împăraților și nu victoriile lor. Nu se mai pune problema reprezentării suveranului absolut, ci a icoanei teocrației bizantine³⁰³.

Astfel, triumful Ortodoxiei nu a fost numai o simplă întoarcere la formula lui Justinian, ci și o profundă transformare a acesteia. Imperiul era și rămânea sacru, numai că înainte la baza acestui caracter stătea vechea concepție a Statului absolut, reprezentare terestră a ordinii divine, iar acum era conștiința pe care o avea Imperiul de a fi “slujitorul lui Hristos”. Acest ideal al Statului se exprimă printr-un ansamblu de sărbători și motive “imperiale” care subzistă și astăzi: Scoaterea Sfintei Cruci, Înălțarea Sfintei Cruci, când Sfânta Cruce era purtată în procesiune în Palatul Imperial; sau în rugăciunea: “Mântuiește poporul tău și binecuvintează moștenirea Ta”. Armata devine pe viitor o

³⁰² André GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, les Belles Lettres, 1936 (retipărită la Londra în 1972), p. 173..

³⁰³ *IBIDEM*, p. 173-175.

“oaste prietenă cu Hristos”, o armată “care apăra Casa lui Hristos”, adică sprijinul terestru al Bisericii; în ceea ce privește ritualul de la Curte, el tinde în întregime să exprime misiunea creștină a Imperiului. Hristos este Pantocrator, Stăpân al Universului și Domn, iar în fața Lui se închină cu mâinile ridicate și capul înclinat, împăratul Bizanțului. Aceasta este noua imagine a Imperiului.

Toate aceste idei se reflectau profund în mentalități și în viața cotidiană, în atmosfera autentic eclezială pe care o respira societatea bizantină. Chiar dacă unele vicii, unele nedreptăți erau disimulate de unele aparențe, în care istoricul modern vede mai degrabă ipocrizie, nu trebuie uitat că această frumusețe și lumină exista la Bizanț într-o perioadă în care din punct de vedere politic și social lumea era la începuturile descoperirii forței Evangheliei. Idei ca cele legate de milostenie, de dragoste, de sărăcie, erau tratate frecvent de cronicile bizantine, crimele sau alte fapte extreme, fiind adesea ignorate. Se poate vorbi de un veritabil umanism bizantin, strâns legat de sentimentul prezenței permanente a lui Hristos în lume, atât ca Rege, cât și ca Salvator, Stăpân sau Judecător.

După victoria asupra iconoclasmului Biserica a dobândit o poziție întărită în raport cu Statul, vocea ei impunându-se cu mai multă autoritate decât înainte. Unii patriarhi (de exemplu Fotie) au fost oameni de Stat a căror acțiune nu se va limita numai la domeniul ecleziastic, ci vor lua parte în mod activ și la luarea marilor decizii politice. Nu trebuie uitate nici momentele de slăbiciune ale Bisericii, momente care au fost consemnate chiar imediat după 843. Este vorba de conflictul dintre patriarhii Fotie și Ignatie care într-o bună măsură pot servi ca exemplu pentru crizele ulterioare. Fiecare din ei a urcat pe scaunul patriarhal de două ori, dar au fost îndepărtați tot de două ori printr-un simplu ordin al împăratului. Și unul și celălalt a rezistat în felul lui, făcând dovada unei fermități pasive față de arbitrariul imperial, și unul și altul s-a arătat curajos³⁰⁴. Nu trebuie uitat nici curajul altor ierarhi, care în diferite situații au avut forța de a prefera exilul capitulării. Cu toate acestea, au fost destule situații în care Biserica a acceptat prea ușor amestecul Statului, considerat a fi un lucru normal. În astfel de situații nimeni nu s-a ridicat pentru apărarea principiului libertății. Tragedia Bisericii bizantine a fost se pare tocmai faptul că era prea legată de Imperiu, nu administrativ ci psihologic. Imperiul devine pentru ea o valoare supremă și absolută, o valoare indiscutabilă, intangibilă și evidentă. Ierarhia bizantină devenise practic incapabilă să iasă din categoriile Imperiului sacru, de a-l judeca în lumina libertății creatoare a Evangheliei³⁰⁵. Totul era sacru și totul se putea justifica prin acest caracter. Ochii trebuiau închiși atunci când se comiteau greșeli sau ceva rău, care nu erau decât o consecință a “slăbiciunilor umane”. Maximalismul teoretic conducea către un minimalism practic. Această etatizare interioară și psihologică, nu numai exterioară a Bisericii, a fost însoțită de o polarizare a conștiinței sale, manifestată prin două tendințe în teologia și experiența religioasă³⁰⁶.

Criza iconoclastă a marcat practic sfârșitul perioadei Sinoadelor Ecumenice, epocă de intensă creativitate a gândirii ecleziale. Dorința fixării Ortodoxiei într-o formulă precisă și definitivă, era legată de schimbările produse acum în relația dintre Biserică și Stat. Chiar dacă în controversele teologice din secolele IV-V intervenția Statului a fost evidentă, aceasta nu înseamnă că dezvoltarea teologiei în interiorul Bisericii, a fost rezultatul inițiativei Statului. Totuși, Statul a încercat să obțină un anumit profit din aceste dezbateri. Încă de la început identificăm în aceste controverse o dimensiune politică: ele aruncau în joc un principiu, acela al umanității religioase ca o condiție a păcii în Stat. Febra controverselor și a ereziilor care cuprindea corpul Bisericii, se răspândea și asupra Statului. De aceea, guvernul era interesat în reducerea oricăror divergențe de opinie, pentru a prezerva integritatea unui Imperiu multinațional, orice efervescentă religioasă riscând să declanșeze pasiuni politice și separatisme. În acest sens, victoria asupra iconoclasmului a marcat un punct de răscruce. Dacă înainte împărații aveau ca principală grijă găsirea unui minim confesional acceptat de

³⁰⁴ F. DVORNIK, *Le Schisme de Photius. Histoire et Légende*. ed. du Cerf, Paris, 150, p. 145.

³⁰⁵ Alexandre SCHMEMANN, *Op. cit.* p. 245.

³⁰⁶ *IBIDEM*.

toate componentele Imperiului, necesitatea unui astfel de deziderat nu mai exista acum: unitatea religioasă fusese realizată cu prețul unor secesiuni a tuturor dizidenților și a unei micșorări a Imperiului. Puterea de Stat era definitiv ortodoxă. În plus, împăratul avea conștiința investiției sale de către Dumnezeu, misiune care avea ca principal scop prezervarea Ortodoxiei. Acum consensul era realizat, deoarece întreaga populație dizidentă se regăsea în afara frontierelor Imperiului.

Această nouă situație atrăgea după sine o politică nouă. Experiența amară a trecutului demonstrase că orice divergență religioasă amenința stabilitatea Imperiului. Pe viitor, preocuparea de căpătâi a împăraților va fi evitarea tulburărilor religioase și conservarea unui *status quo* în materie de religie. Iconoclasmul demonstrase încă odată pericolul transformării pasiunilor religioase în diviziuni politice. Această experiență a fost decisivă. Biserica care aspirase întotdeauna la unanimitate doctrinală a acceptat cu bucurie politica conservatoare a Statului.

Dinastia macedoneană și apogeul Imperiului (867-1056)

Cele aproape două secole de guvernare a împăraților macedoneni au fost expresia superlativă a tot ceea ce a însemnat Bizanțul pentru lumea orientală și cea occidentală. Spre deosebire de epoca lui Justinian, când opera a fost îndeplinită de un singur împărat, acum asistăm la realizări împlinite de o succesiune de împărați, toți remarcabili prin diversitatea calităților lor. Întemeietorul dinastiei, Vasile I (867-886), se trăgea dintr-o familie de armeni stabiliți în Macedonia, de unde și denumirea uzuală de dinastia macedoneană. Alți împărați ai acestei perioade au fost: Leon al VI-lea Filozoful (886-912), Alexandru (912-913), Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959), Romanul I Lecapenul (920-944), Roman al II-lea (959-963), Nichifor II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976), Vasile al II-lea Bulgarohtonul (976-1025), Constantin al VIII-lea (1025-1028), Roman al III-lea Arghiros (1028-1034), Mihail al IV-lea (1034-1041), Mihail al V-lea (1041-1042) și Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055). Majoritatea acestor împărați au fost militari de carieră, singurele excepții fiind Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea.

În toate domeniile s-a putut observa un reviriment față de perioada anterioară. Astfel, în urma succeselor înregistrate pe plan extern de către basileii iconoclaști, viața economică din întregul bazin al Mării Mediteranene cunoaște o tot mai mare stabilitate și securitate. Industria și comerțul, asupra cărora autoritatea centrală exercita un monopol strict, au acum o pondere crescândă în ansamblul vieții economice a Statului bizantin. Pe plan social, are loc formarea clasei aristocratice în curs de feudalizare, consecință directă a fenomenelor dizolvante din interiorul comunităților rurale. Conștienți de pericolul împărații au promovat o serie de măsuri în favoarea țărănimii libere și a *stratioșilor*, însă fiscalitatea excesivă și reorientarea politicii externe au contribuit decisiv la ruina acestei pături sociale. În administrație, vechiul regim al themelor a cunoscut un oarecare declin, determinat de mutațiile din societatea bizantină precum și de renunțarea puterii imperiale la politica defensivă.

Expansiunea teritorială a împăraților macedoneni

Schimbarea cea mai evidentă a avut loc însă în politica externă. Consolidarea internă a Imperiului precum și a granițelor orientale de către împărații iconoclaști, a permis noii dinastii, întemeiată de Vasile I (867-886), să treacă la o politică ofensivă pe plan extern, care a culminat în timpul împăraților-soldați, precum Nichifor al II-lea Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) și

Vasile al II-lea (976-1025). Această perioadă a fost numită de bizantinistul francez G. Schlumberger «marea epopee bizantină»³⁰⁷.

De-a lungul tuturor frontierelor, Imperiul a fost nevoit să facă față pericolului arab (excepție făcând granițele de la Dunăre). În fața acestei situații, atât Vasile I cât și Leon al VI-lea au organizat mai multe campanii, unele cu rezultate interesante, fără a repurta însă victorii decisive³⁰⁸. În Occident, au reușit să cucerească localitatea Tarente, în timp ce arabii și-au consolidat cuceririle numite Creta sau Sicilia, la care și-au adăugat Siracuza, Taormina și Reggio³⁰⁹. În partea orientală a Imperiului, arabii au fost împinși până la frontiera asiatică, numai că în 904 o flotă de pirai musulmani a atacat prin surprindere Tesalonicul, făcând cu acel prilej un număr de cca. 20.000 prizonieri. Acest moment a marcat și revirimentul ofensivei bizantine din vremea lui Roman Lecapenul, cel care va repurta succese notabile în Mesopotamia prin recucerirea cetății Edessa³¹⁰. Nichifor Focas și Ioan Tzimiskes mai întâi ca generali, iar mai apoi ca împărați au repurtat la rândul lor o serie de succese decisive. Focas a recucerit Creta și Cipru, între 965-966 Tarsul, Cilicia, Mopsuestia și Anazarbe, dar mai ales Alepul și Antiohia (969)³¹¹. Tzimiskes a luptat dincolo de Eufrat, organizând o adevărată cruciadă pentru eliberarea Locurilor Sfinte: el a recucerit Baalbek, Damascul, o parte a Palestinei (Nazaretul, Acra, Cezareea), fără a putea obține însă Ierusalimul (ajunge la numai 180 km.). La întoarcere el a cucerit și Beyruthul, Sidonul și Laodiceea, mulțumindu-se până la urmă numai cu consolidarea posesiunilor din Nordul Siriei. Vasile al II-lea a păstrat toate aceste teritorii fără însă a le extinde în mod sensibil. El a dobândit totuși Edessa în 1001 și a organizat apărarea Eufratului. O altă regiune care a cunoscut tot acum lupte neîncetate între Imperiul persan și cel bizantin, a fost Armenia³¹². Din secolul al VII-lea ea a fost ocupată de arabi, iar cucerirea cetății Amorium în 838 a fost ultima lor victorie notabilă. În 872, armata lui Vasile I a cucerit orașul Tefrik situat în partea de est a themei armeniacilor, punând astfel capăt existenței unui zone controlate de pavlicieni, o sectă maniheeană care oscila între arabi și bizantini³¹³. Progresul în acest teritoriu al trupelor bizantine s-a accelerat în secolul al X-lea când au ajuns până în Mesopotamia, Cilicia și Nordul Siriei. În vremea lui Constantin al VII-lea și a lui Roman al II-lea, principalii lor generali Nichifor Focas și Ioan Tzimiskes au pătruns în Cilicia, cucerind Germaniceea (949), Hadath (957) și Samosata (958), iar Vasile al II-lea a reușit să cucerească o bună parte a Armeniei. Cuceririle lui Vasile al II-lea au cuprins în Armenia spațiul dintre lacul Van și Vaspurkan, iar din 1020 bizantinii au ajuns și în Georgia, regiune cu credincioși calcedoneni ai căror aristocrați veneau destul de des să-și încerce șansa în armata și administrația bizantină.

Bizanțul nu a renunțat nici la Italia, unde Leon al VI-lea a organizat două theme: a Longobardiei și a Calabriei³¹⁴. Se pare că împăratul bizantin și-ar fi disputat titlul imperial cu Otto, încoronat la Roma în 962 și fondator al sfântului Imperiu Roman Germanic. Pericolul arab a făcut însă ca aceste ambiții să treacă pe planul secund, Focas încercând să realizeze chiar o alianță cu Otto.

³⁰⁷ Vezi G. SCHLUMBERGER, *L'Épopée byzantine à la fin du Xe siècle*; 3 vol., Paris, 1896-1905; H. GREGOIRE, *Autour de l'épopée byzantine*, Londra, Variorum, 1975.

³⁰⁸ Ch. DIEHL, *Figuri bizantine...* vol. I. p. 305 și p. 325.

³⁰⁹ C. CAHEN, *L'Islam, des origines au début de l'Empire ottoman*, Paris, 1970; R. MATRAN, *L'expansion musulmane (VIIe-Xie siècles)*, Paris, 1969; Vezi și A.A. VASILIEV, H. GREGOIRE, M. CANARD, *Byzance et les Arabes. T. II: La dynastie macédonienne*, Bruxelles, 1935-1950.

³¹⁰ Vezi S. RUNCIMAN, *The Emperor Romanus Lecapene and his Reign, a study of tenth century Byzantium*, Cambridge, 1929.

³¹¹ G. SCHLUMBERGER, *Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphoros Phocas*, Paris, 1890.

³¹² Despre Armenia în această perioadă merită consultate lucrările: N. ADONTZ, *Études arméno-byzantines*, Lisabona, 1965; J. LAURENT, *Études d'histoire arménienne*, Louvain, 1971; M. CANARD, J. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris, 1980. Ultima lucrare conține multe izvoare arabe traduse în limba franceză.

³¹³ Vezi nota 277.

³¹⁴ Vezi A. CHASTEL, *L'Italie et Byzance*, Paris, 1999.

Tzimiskes a dat chiar de soție pe prințesa bizantină Teofano lui Otto³¹⁵, care până la urmă a fost învins de arabi.

În privința relațiilor cu bulgarii de la sudul Dunării, putem spune că acest pericol rămâne localizat. Conflictul se acutizează sub urmașul lui Boris, Simeon, care fusese crescut la Constantinopol. De aici el și-a însușit foarte bine lecția bizantină: pentru el era nevoie de un singur Imperiu pe pământ, gândindu-se la înlocuirea Imperiului bizantin cu unul bulgar. Ambițiile sale îl împing până la zidurile Constantinopolului sau ale Tesalonicului³¹⁶. Chiar dacă a reușit să încheie cu acesta o pace prin care se obliga la plata unui tribut, Leon al VI-lea a fost în cele din urmă nevoit să cedeze bulgarilor și întinse teritoriile din Macedonia. În 912, Alexandru a refuzat să mai plătească tribut, măsură care a condus în 913 la o nouă amenințare a cuceririi capitalei Constantinopol. Renumite rămân pentru bulgari bătăliile de la Anchialos din 917 sau de la Adrianopol din 922, care le-au permis acestora ocuparea Macedoniei și a Traciei, cu excepția orașelor Tesalonic și Constantinopol. Conflictul cu bulgarii a cunoscut o schimbare de forțe odată cu moartea lui Simeon în 927. Succesorul acestuia, Petru, nu s-a ridicat la înălțimea predecesorului, iar sub țarul Samuel, împăratul Vasile al II-lea a purtat mai multe campanii victorioase între 986 și 1014. Înverșunarea de care a dat dovadă în acest interval i-a atras și supranumele de “Bulgaroctonul”, adică învingătorul de bulgari.

Societatea rurală în secolele IX-XI

În acest interval de timp asistăm la creșterea mării proprietăți în detrimentul micii proprietăți a țăranilor independenți, ceea ce a dus la schimbări importante în organizarea socială, militară și chiar politică a Imperiului. O analiză verticală a acestui fenomen ne poate conduce la câteva considerații. Mai întâi opoziția dintre cei bogați, puternici (*dunatoi*)³¹⁷ și cei mici (*penetai*)³¹⁸ nu reflecta în întregime realitatea socială din mediul rural bizantin, unde condițiile erau deosebit de complexe. Cei puternici erau aceia a căror bogăție sau funcție le permitea să exercite o anumită presiune asupra micilor gospodării țărănești. Un bogat avea cea mai frumoasă casă, în care își putea primi musafirii; țăranul de condiție medie își permitea să întrețină o pereche de boi, un măgar, un servitor, iar dacă sărăcea de tot nu-i mai rămânea decât casa. În același oraș putem întâlni atât pe marele proprietar fără griji materiale, cât și pe țăranul de condiție medie, pe țăranii independenți (*parechi*)³¹⁹, pe țăranii săraci care posedau o casă și o grădină sau pe sclavi. Țăranul bizantin putea avea unul sau mai mulți sclavi, ce erau folosiți atât la muncile domestice cât și în calitate de muncitori agricoli³²⁰.

În al doilea rând, între cei foarte bogați și cei care nu aveau aproape nimic, mai exista așa-numita clasă a exploataților agricoli. Conducătorii satelor proveneau din rândul clasei de mijloc a

³¹⁵ Ch. DIEHL, *Figuri bizantine...* vol. I, p. 355.

³¹⁶ D. ANGELOV, *Die Entstehung des Bulgarischen Volkes*, Berlin, 1980; J. FERLUGA, *Der Byzantinischen Handel auf dem Balkan von VII bis zum Anfang des XIII Jahrhunderts*, Skopje, 1986; St. RUNCIMAN, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.

³¹⁷ Dunatos: puternic în ierarhia economică, în cea a demnităților și a funcțiilor.

³¹⁸ Penetes: persoană săracă.

³¹⁹ Parec: țăranul care deține o bucată de pământ în cazul în care-și achita chiria pentru respectivul teren; el putea ceda acest drept.

³²⁰ J. L. TEALL, *The byzantine Agricultural Tradition*, în *Dumbarton Oaks Papers*, vol. XXV, 1971, p. 33-60; M. KAPLAN, *Quelques remarques sur les paysages agraires byzantins (VIe-milieu du XIe)*, în *RN*, 62, 1980, p. 155-176; Idem, *Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles)*: une société homogène, în *Byzantinoslavica*, 43, 1982, p. 202-217.

țăranilor, dintre aceștia fiind recrutați și soldații themelor sau stratioții³²¹. În secolul al X-lea, Constantin al VII-lea considera ca un fapt normal posesia de către aceștia a unei suprafețe de pământ³²². Dispariția micii proprietăți a avut în această perioadă grave consecințe economice, fiscale și militare. La rândul ei, dezvoltarea excesivă a marii proprietăți prezenta un pericol a cărui amploare a putut fi cu adevărat evaluată în vremea lui Vasile al II-lea, când a avut loc revolta marilor seniori ai Asiei Mici, Bardas Focas și Bardas Skleros.

O Novelă dată de Roman Lecapenul în 922, încerca să remedieze această situație: prin aceasta se interzicea celui bogat să achiziționeze pământul celui sărac și dădea câștig de cauza săracului, atunci când acesta era la concurență cu un bogat pentru cumpărarea unui teren. Novela stabilea că puteau cumpăra un lot următoarele categorii: rudele apropiate, coproprietari care aveau pământul împreună cu vânzătorul, proprietarii care aveau parcele alăturate lotului pus în vânzare, vecinii care achitau taxele în comun cu fostul posesor. Bogații nu puteau cumpăra decât în cazul în care posedau pământuri în satul respectiv³²³. Din păcate Novela nu a avut rezultatele scontate pentru că iarna anului 927-928 a fost deosebit de grea, mai ales pentru cei săraci, apoi o secetă a dus la o recoltă foarte slabă, astfel încât posesorii de pământ s-au aflat într-o situație deosebit de gravă. Aceste măsuri erau reconfirmate de Roman Lecapenul într-o altă Novelă a sa din 934, dar nici aceasta nu s-a putut aplica deoarece însăși funcționarii care aveau obligația aplicării legii, erau proprietari de pământuri. Pe de altă parte, țăranii descurajați se puneau de bună voie la dispoziția acestor oameni bogați, devenind șerbii acestora.

Vasile al II-lea era și mai categoric: o Novelă din 966 anula prescripția de 40 de ani pentru seniorii care achiziționau un teren, obligându-i pe cei bogați să plătească impozitele celor săraci în cazul în care aceștia erau în imposibilitatea să o facă³²⁴.

În ceea ce privește exploatarea solului, nu trebuie să confundăm marea proprietate cu marile exploatări: mai întâi pentru că avem de-a face cu o dispersare a terenurilor în sate diferite, iar terenurile erau uneori închiriate la țărani care beneficiau de ele pe termen nelimitat. Aceștia din urmă locuiau în aceleași localități, practicau aceleași culturi și își achitau impozitele fie singuri, fie cu ajutorul proprietarilor. Din punct de vedere al condițiilor economice, prea puține lucruri diferențiau pe *parechi* de *țărani proprietari*. Trebuie să reținem că de la începutul până la sfârșitul Imperiului bizantin, indiferent de statutul juridic al terenului, celula de bază a exploatării solului rămâne exploatarea familială mică și mijlocie. Acest tip de exploatare reprezenta idealul comun al tuturor membrilor societății bizantine. Țăranul cultiva pământul pentru necesitățile sale: reînnoirea șeptelului, procurarea de unelte, hrana familiei și a servitorului, plata impozitului și eventual a taxei de închiriere. Ținând de prețurile pentru achiziționarea animalelor sau procurarea de unelte, eventualul surplus părea derizoriu; țăranul nu reușea să scape de condiția sa prin mijloace economice³²⁵.

Categoria celor puternici se referea la două situații complementare: bogăția ca putere economică și deținerea autorității, adică a puterii administrative sau militare. Definițiile date de textele legislative din secolul al X-lea se refereau la trei noțiuni:

1. la bogăție: textele legislative din secolul al X-lea nu fac referire la pragul superior de la care cineva poate fi considerat puternic, ci mai degrabă la pragul de jos, de la care o

³²¹ Stratioții erau acei țărani care în schimbul serviciului militar beneficiau de importante facilități fiscale.

³²² G. OSTROGORSKY, *Observations on the aristocracy in Byzantium*, în *Dumbarton Oaks Papers*, vol. XXV, 1971, p. 1-32; R. MORRIS, *The powerful and the poor in Xth century Byzantium. Law and reality*, în *Past and Present*, 173, 1976, p. 3-27; M. KAPLAN, *L'Economie paysanne dans l'empire byzantin du Ve au Xe siècle*, în *Klio*, 68, 1986, p. 198-232; E. PATLAGEAN, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (IVe-VIIe siècles)* Paris, 1977.

³²³ A. DUCCELLIER, M. KAPLAN, B. MARTIN, *Le Moyen Âge en Orient*, Paris, 1990, p. 141.

³²⁴ *IBIDEM*, p. 142.

³²⁵ M. KAPLAN, *L'Economie paysanne...*, p. 210-232.

persoană putea fi considerată slabă. Oricum elementul determinant în înscrierea printre cei puternici rămânea cel financiar;

2. demnitatea sau funcția ocupată, unde îi putem include pe funcționarii civili și militari din administrația centrală;
3. strategii din administrația provincială, precum și autoritățile bisericești (episcopi sau egumeni) care erau considerați printre cei puternici.

În această situație se declanșa un dublu mecanism: cei care dețineau autoritatea o foloseau pentru a-i domina pe cei slabi și pentru a le cumpăra pământul. La început, funcționarii în cauză nu erau neapărat bogați, însă prin utilizarea puterii pe care o dețineau ei căutau să dobândească un statut socio-economic, ce le permitea mai târziu să se integreze vechii aristocrații. Această din urmă categorie era deja bogată. În acest sens avem multe mărturii printre care și pe aceea a peloponezienei Danielis care în secolul al IX-lea îi dădea împăratului Vasile I cca. 3.000 sclavi sau paflogonianul Mauriciu care avea un mic corp armat pentru a se apăra împotriva turcilor. De asemenea Filaret, autorul unei autobiografii, ne explică cum atunci când avea un necaz, situația îi era ameliorată de un funcționar de la fiscul provinciei în care locuia³²⁶. Vedem astfel cum puterea era folosită în favoarea aristocrației funciare, iar aceasta profita din plin de relația privilegiată cu funcționarii dornici de a-și spori bunurile materiale.

Prin revenirea la marea proprietate, mediul rural bizantin a cunoscut astfel în secolele VIII-XI o schimbare socială considerabilă. Aceasta nu înseamnă că economia rurală a fost complet bulversată; o parte a țăranilor care și-au vândut terenurile le-au recuperat în locație, în calitate de *parechi*, în aceleași localități fără să modifice astfel producția agricolă. Cu toate acestea, în unele regiuni și în epoci diferite, aceste mutații sociale au determinat un fel de fenomen de “dezertificare”, care a cuprins sate întregi. La frontierele orientale ale Asiei Mici, factorii politici au amplificat acest fenomen. Așa cum expansiunea miciei proprietăți era paralelă cu creșterea demografică, mișcarea socială inversă a condus la o scădere demografică considerabilă în mediul rural, chiar la un exod rural cu consecințe grave asupra culturilor agricole. Dezvoltarea proprietății rurale mici și mijlocii corespundea astfel unei creșteri economice în acest spațiu, iar regresivitatea atrăgea după sine recesiune.

Dobrogea bizantină în vremea împăratului Ioan Tzimiskes

În vremea împăratului Ioan I Tzimiskes, Dobrogea a fost transformată în themă sub numele de Istros sau Paradunavon. Începuturile themei erau mai vechi, regiunea făcând parte dintr-o altă themă întemeiată de Constantin al IV-lea în 681-685, după înfrângerea bulgarilor. Constantin al VII-lea Porfirogenetul în lucrarea sa *Despre theme (De Thematibus)*, spunea că împăratul Constantin al IV-lea ar fi întemeiat thema Traciei din care făcea parte și Bulgaria, Hemus și Istros. Istros pare a fi chiar Dobrogea. Acum Ioan Tzimiskes organizează Istros ca themă de sine stătătoare cu reședința la Durostorum (Silistra). Aici va fi și sediul strategului. Primul strateg se pare că a fost Leon, cel care conducea flota dunăreană. Pe sigiliile din această vreme se găsesc titlaturile cârmuitorilor și numele themei. Ioan Tzimiskes a avut grijă și de refacerea cetăților de aici, fiind zidită acum cetatea Păcuiul lui Soare. Cetatea trebuia să apere Durostorumul de atacurile ce veneau dinspre Nord. Azi cetatea se păstrează numai parțial, arheologul Petre Diaconu localizând tot aici o altă cetate Vicina³²⁷.

³²⁶ Cf. A. DUCCELLIER, M. KAPLAN, B. MARTIN, *Op. cit.* p. 140.

³²⁷ P. DIACONU, *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, în *BMI*, CL, 1971, nr. 1; Idem, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, 1970, nr. 3; Idem, *Iarăși despre localizarea Vicinei*, în *Revista de Istorie*, tom 34, 1981, nr. 12; Idem, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente*, în *Revista de Istorie*, tom 36, 1983, nr. 7.

Pentru consolidarea acestor afirmații există o serie de argumente:

- “portulanele” italiene, acele hărți care menționau porturile de la Dunăre și distanța dintre ele;
- la Păcuiul lui Soare s-au descoperit foarte multe sigilii comerciale ce însoțeau baloturile cu mărfuri;
- în urma cercetărilor arheologice făcute în multe cetăți din Dobrogea, precum Noviodunum (Isaaccea), Dinogeția (Garvăn – reședința unui toparh), Beroe (Piatra Frecăței), Capidava, Axiopolis (Cernavodă), s-au descoperit vestigii din această epocă, demonstrând grija lui Tzimiskes pentru această regiune.

În ceea ce privește organizarea bisericească, descoperirea de biserici la Dinogeția, Noviodunum și Troesmis atestă existența unor episcopi. Astfel, la Dinogeția a fost găsit un engolpion de aur care ar fi aparținut unui episcop și un sigiliu al lui Mihail al Kievului care ar fi însoțit o scrisoare către ierarhul locului. La Noviodunum și Troesmis sunt de asemenea numeroase urme creștine care întăresc ipoteza conform căreia în această zonă ar fi existat o viață bisericească organizată. La Sud de Cernavodă, la Axiopolis, avem informații privind existența unui episcop care ar fi fost transferat de aici mai târziu în Imperiu, la Abidos în Vestul Asiei Mici. Concluzia ar fi că acesta era bizantin iar slujba o făcea în limba greacă. O dovadă a folosirii limbii grecești în cult este și descoperirea unui ulcior la Capidava, ce poartă pe el literele alfabetului grec, Crucea și alte semne. Există o *Noititia episcopatum* din sec. al XI-lea care menționează cetatea Durostorum ca mitropolie cu 5 episcopii sufragane în 5 cetăți, care se aflau în Dobrogea. Transferul episcopului la Abidos a fost făcut pe un scaun mitropolitan. Este posibil ca și Axiopolis să fi fost mitropolie, deoarece în secolul al VI-lea era un centru creștin important, iar transferul se făcea pe ranguri egale.

Civilizație bizantină și spiritualitate ortodoxă în perioada împăraților macedoneni

Din punct de vedere al civilizației, epoca împăraților macedoneni a fost una dintre cele mai reprezentative. Leon al VI-lea a fost cel care a publicat în limba greacă culegerea monumentală a *Basilicalelor* sau a legilor imperiale, o sinteză a operei legislative a lui Justinian, care omitea însă legile lipsite de actualitate, adăugând pe cele mai recente. Tot din vremea lui Leon al VI-lea avem și celebra *Carte a prefectului* (este vorba de prefectul de Constantinopol), descoperită la sfârșitul secolului trecut, document esențial pentru cunoașterea vieții economice de la Bizanț, unde aproape toate profesiile erau supuse unei reglementări stricte. Totul indica de altfel prosperitatea Constantinopolului, unde veneau tot felul de negustori cu mărfurile lor, orașul având practic același rol pe care-l avusese și Pireul în perioada de înflorire a Atenei.

Dinamica comerțului sau gloria militară și-au găsit expresia în litere și arte. Chiar dacă nu mai avem de-a face cu creații de genul Sfintei Sofii, în provincie nenumăratele monumente atestă renașterea la care asistăm, fapt pentru care această perioadă mai poartă și numele de al II-lea secol de aur al artei bizantine. În domeniul ideilor este de ajuns să amintim acum două mari figuri: Fotie și Psellos, remarcabili prin gustul lor pentru elenism și pentru cunoașterea tradiției antice.

Fotie a fost unul din principalii protagoniști ai renașterii bizantine. El a fost unul dintre teologii eminenți ai Bisericii Ortodoxe, unul dintre cei mai influenți umaniști bizantini³²⁸. Opera sa teologică este majoră: *Mistagogia*, *Amfilohia* (adunare de răspunsuri la întrebări teologice), *Scoliile la Scara Sfântului Ioan Sinaitul*, *Cuvânt despre purcederea Sfântului Duh* (combătea adaosul

³²⁸ T.G. BULAT, *Fotie, patriarh al Constantinopolului*, Chișinău, 1940; D. STRATOUDAKI White, *Patriarch Photius of Constantinople*, Brookline, Massachusetts, 1981.

Filioque), *Către cei care pretind că Roma este primul scaun, Predici, Cateheze și Cuvântări*³²⁹ (în care le regăsim și pe cele rostite cu prilejul asedierii Constantinopolului de către ruși în anul 860), *Biblioteca sau Myrobiblion*³³⁰ (cele 1.000 cărți) sunt titluri care ni-l prezintă pe Fotie drept unul dintre principalii renovatorii ai studiilor în Universitate, precum și în cercurile private unde erau citați și comentați autori vechi³³¹. Fără îndoială că unii scriitori au fost mai puțini originali decât artiștii, această perioadă fiind una a enciclopediștilor: *Lexicul* lui Suidas, *Viețile Sfinților* de Simeon Metafrastul. Nu trebuie uitat nici Ioan Geometrul cu poeziile sale sau Leon Diaconul cu *Istoria* sa. Un exemplu de creație au fost și împărații: Leon a VI-lea, supranumit Filozoful pentru dragostea sa față de studiu, Constantin Porfirogenetul, scriitor, artist și animator al vieții intelectuale, de la care ne-au rămas binecunoscutele tratate *Despre Administrarea Imperiului, Despre Theme, Despre Ceremoniile de la curtea bizantină*³³². În ceea ce-l privește pe Constantin al IX-lea Monomahul, în afara tristei sale faime legate de Schisma de la 1054, numele său este legat și de crearea alături de Facultatea de Filozofie condusă de Psellos, a celei de Drept, condusă de Ioan Xifilinos, care avea ca principal obiectiv, formarea de funcționari pentru Imperiu.

Teologia oficială

În istoria Bizanțului, Biserica și Statul au ajuns la un moment dat să tragă unele concluzii din experiența trecutului; acest trecut se baza pe Antichitate și se dezvoltase în conștiința Bisericii pe un ideal imuabil, care urmărea întoarcerea la anumite valori ale trecutului. Cu acordul tacit al Bisericii și al Statului, înainte de instaurarea dinastiei macedonene se ajunsese la un fel de bilanț: orice nouă dezbateră teologică, orice problemă nouă, trebuia raportată la trecut. Tradiția Sfinților Părinți, confirmată de autoritatea lor, ca mijloc de referință sau de citate scoase din context, devenise un fel de garanție a fiabilității. În lucrarea Sfântului Ioan Damaschin, *De Fide orthodoxa*, întâlnim tocmai această grijă deosebită pentru trecut, pentru Sfinții Părinți, *consensum Patrum*. Lucrarea ultimului mare Părinte al Bisericii este un fel de “sumă” a teologiei grecești la care secolele ulterioare nu au adăugat prea mult. În secolul al IX-lea, Bizanțul recunoștea tacit că adevărul universalității Bisericii fusese formulat odată pentru totdeauna de către Sfinții Părinți la Sinoadele Ecumenice. Răspunsul la noile neînțelegeri, la noile erori sau întrebări, trebuia împrumutat din literatura patristică. Exigența acestui demers retrospectiv se află la originea curentului religios bizantin numit “teologia oficială”. Principalul ei obiectiv consta în demonstrarea că “totul a fost deja decis”, toate problemele erau rezolvate, iar singura garanție a Ortodoxiei era apelul la trecut. Importanța și meritul acestei “teologii oficiale” nu trebuie minimalizat: ea ne arată înaltul nivel al culturii bisericești bizantine, preocupările spirituale și intelectuale deosebite, grija pentru educație, învățământ, școli și cărți. Toate acestea au făcut din Imperiul bizantin centrul cultural al lumii, căruia îi datorăm transmiterea unei tradiții antice și paleocreștine³³³.

Începuturile acestui curent oficial al teologiei bizantine le putem plasa odată cu renașterea culturală din a doua jumătate a secolului al X-lea, centrul fiind Universitatea din Constantinopol. De aici a ieșit “părintele teologiei bizantine” patriarhul Fotie (858-867; 877-886). Universalitatea științei

³²⁹ C. MANGO, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Massachusetts, 1958.

³³⁰ W. TREADGOLD, “The recently completed edition of the Bibliotheca of Photius”, în *Byzantinoslavica* 1, 1980, p. 50-61;

³³¹ H.G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980, p. 520.

³³² A. GABOR, *Constantin al VII-lea Porfirogenetul - De administrando Imperio. Valoarea sa istorică*, în *S.T.*, II, XLII, 1990, 5-6, p. 76-90.

³³³ Vezi P. LEMERLE, *Le Premier Humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance, des origines au Xe siècle*, Paris, 1971.

sale a atras o pleiadă de savanți și teologi, printre care și Chiril, fratele lui Metodie, Apostolul slavilor. Răspunsurile sale date lui Amfilohie de Cizic rămân până astăzi un exemplu tipic al teologiei fondate pe referințe și citate³³⁴.

La rândul lor, împărații Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea sau Universitatea din Constantinopol, au reprezentat centrul unei intense activități intelectuale, în care predomina interesul pentru antichitate și arheologie.

Teologia monastică

Secolul care a precedat începuturile dinastiei macedonene a fost frământat de erezia iconoclastă. Rolul jucat de monahismul bizantin în obținerea victoriei Ortodoxiei asupra celor care persecutau pe cinstitorii icoanelor, ne ilustrează că acesta nu era numai o școală a desăvârșirii spirituale ci și o clasă ce se simțea responsabilă pentru conținutul de credință și față de soarta Bisericii în general. Specificul comportamentului și al ideologiei monastice, opoziția față de toate necesitățile “acestei lumi”, au dat naștere în Bizanț unei teologii ce poate fi numită “monahală”. În contrast cu formalul conservatorism al cercurilor bisericesti ierarhice și în contradicție cu tradițiile elenismului profan, această teologie a fost un curent creator în gândirea bizantină. În perioada în care scolastica latină domina seminariile din Rusia, Sfântul Serafim de Sarov își expunea învățătura sa, iar Paisie Velicikovsky deschidea calea renașterii monahismului. Asemenea și la Bizanț, în timp ce teologia oficială risca să se transforme într-un comentariu scolastic al textelor patristice, o altă tradiție autentică și creatoare se răspândea în mănăstiri. Se vorbește adesea despre “mistica bizantină”, numai că este vorba despre o prelungire a tradiției teologice contemplative originale. În general, monahii i-au învățat pe bizantini cum să se roage. Atât chinovicii cât și isihăștii au creat o tradiție de rugăciune în care ținta era una comună: transfigurarea omului prin comuniunea cu umanitatea îndumnezeită a lui Hristos în Duhul Sfânt³³⁵. În general, chinovicii au pus accentul pe natura liturgică sau sacramentală a acestei comuniuni, în timp ce isihăștii învățau că trăirea în Hristos trebuia atinsă printr-un efort personal. În Bizanțul post-iconoclast cele două tradiții s-au completat, iar reprezentantul “misticii personaliste”, Sfântul Simeon Noul Teolog (949-1022), și-a petrecut cea mai mare parte din viață în comunități chinovite. El ne-a lăsat imne, scrisori, tratate ascetice și teologice. Este vorba despre o teologie specific monastică, consacrată în întregime descrierii vederii mistice, a acelei comuniuni cu lumina dumnezeiască, care a fost de la început scopul ascezei monahale. Teologia renunțării și urcușului solitar spre Dumnezeu a devenit în această perioadă mult mai importantă decât teologia oficială. Acești părinți spirituali inspirați, constituiau pentru Biserică un pol de libertate în raport cu lumea, acea libertate care putea judeca orice lucru din lume, ceea ce lipsea atât de mult strânsei legături dintre Biserică și Imperiu. Teologia acestor părinți se baza pe trăire și nu pe o teorie anume, astfel încât prin ei creștinismul se reînnoia în dimensiunea sa practică.

Muntele Athos

În perioada secolelor IX-X la Constantinopol s-au construit trei mari mănăstiri, toate închinare Maicii Domnului, considerată ocrotitoarea orașului, mai ales după ce acoperământul ei salvase capitala în anul 924 de sub amenințarea bulgarilor lui Simeon (893-927). Prima dintre aceste

³³⁴ F. DVORNIK, *Photius et la réorganisation de l'Académie patriarchale*, în *Analecta Bollandiana*, vol. 68, 1950, p. 108-125.

³³⁵ J. MEYENDORFF, *Teologia bizantină*, trad. în limba română de Pr. Conf. Dr. A. STAN, București 1996, p. 90.

mănăstiri este cunoscută sub numele de *Hodighitria* (a Maicii Domnului Arătătoarea Căii)³³⁶. Aceasta a fost ctitorită la puțină vreme după înfrângerea iconoclasmului de către împăratul Mihail al III-lea (842-867) sau de mama acestuia, Teodora. La mijlocul secolului al XI-lea a fost ridicată o altă mănăstire numită *Everghetidos* (a Maicii Domnului Binefăcătoarea)³³⁷; nu trebuie uitată nici ctitoriile istoricului imperial Mihail Ataleiates, care în 1077 a ridicat mănăstirea *Panoiktirmon* (a Maicii Domnului Atotmilostivă) și a împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1054), închinată Sfântului Gheorghe. În afara capitalei au fost construite așezăminte religioase mai ales în locuri retrase. Un unchi al împăratului Nichifor al II-lea Focas, Mihail Maleinos, a ctitorit în 922, în regiunea Bitiniei, mănăstirea Kymina, care și-a luat numele de la Muntele pe care fusese ridicată. Importanța acestei mănăstiri constă și în faptul că aici s-a călugărit cel care avea să devină fondatorul primei mănăstiri de la Muntele Athos.

Unul dintre cele trei brațe ale Peninsulei Chalcidice de la Marea Egee, situată între orașele Tesalonic și Constantinopol, poartă numele de Muntele Athos. Această fâșie de pământ este despărțită de baza Peninsulei printr-un canal, care poartă numele regelui persan Xerxes³³⁸, cel care a ordonat construcția în anul 480 î.d.Hr. Insula care a rezultat avea o lățime cuprinsă între 2-13 km, iar lungimea era de aproximativ 60 km. După toate probabilitățile Muntele Athos a început să fie un loc de retragere pentru călugări încă din timpul ultimelor persecuții romane împotriva creștinilor (sec. III-IV), iar în anul 726 când a fost dat primul edict împotriva icoanelor și până în anul 843, un însemnat număr de călugări de pe întreg teritoriul bizantin a venit la Muntele Athos. Ei au dus aici acte, documente, moaște, obiecte de artă, numeroase icoane. Din această perioadă au început să se zidească și primele “lavre” atonite, iar dintre chipurile duhovnicești ale acestei perioade amintim pe Petru Atonitul, fost general în armata împăratului Teofil (829-842) și pe Eftimie al Tesalonicului, devenit în 862 starețul unui așezământ monahal³³⁹. Constituiți în “lavrele” amintite, călugării s-au răspândit pe întreg teritoriul Athosului, fără a fi tulburați decât de incursiunile piraterești ale arabilor și de pretențiile jurisdicționale ale locuitorilor restului Peninsulei Chalcidice. Pentru a-i pune la adăpost de diferitele pretenții ale acestora din urmă, împăratul Vasile I Macedoneanul, printr-un decret emis în anul 885, a oprit trecerea ilegală peste canalul Xerxes, declarând în mod oficial Athosul ca “loc al călugărilor” și i-a scutit de plata oricărui fel de taxe către Stat. Această măsură a fost reconfirmată de Leon al VI-lea Filozoful în anul 911 sau de Roman I Lecapenul în 920, care le-au îngăduit să-și agonisească și bunuri personale³⁴⁰.

În aceste condiții, comunitatea eremită de pe Muntele Athos s-a consolidat pe toată perioada secolului al X-lea, devenind practic o adevărată republică monahală sub suzeranitatea Imperiului bizantin. Stilul de viață al călugărilor atoniți a continuat să fie cel idioritm, dar o nouă perioadă se va deschide odată cu prestigiul câștigat de generalul Nichifor Focas în luptele cu arabii. Acest general a acordat o atenție deosebită vieții monahale, manifestându-și chiar intenția de a se călugări într-o zi. Cel ce a întemeiat prima mănăstire cu reguli de viață chinovitică pe Muntele Athos, Atanasie, era fost coleg de arme iar acum duhovnic al lui Nichifor Focas. Cu mijloacele puse la dispoziție de fiul său duhovnicesc, călugărul Atanasie construiește în anul 963, în Sud-Estul Peninsulei, un centru monahal care avea două biserici, cu hramurile Sfântul Ioan Boatezătorul și Buna-Vestire, o trapeză, o bolniță, o casa de oaspeți și alte anexe gospodărești. Acest așezământ este cunoscut sub numele de “Marea Lavră” (*Meghistis Lavras*) sau “Lavra Sfântului Atanasie”.

În organizarea monahismului atonit, Atanasie a introdus stilul de viață chinovial, astfel încât mănăstirea sa (cca. 80 călugări) a devenit obiectul unor atacuri vehemente din partea celorlalți viețuitori ai Muntelui, care în marea lor majoritatea erau idoritmici. Aceștia vedeau în noul mod de

³³⁶ L. BRÉHIER, *Civilizația bizantină*, București, 1994, ed. Științifică, p. 211.

³³⁷ *IBIDEM*, p.135.

³³⁸ L. STAN, *Locurile Sfinte în Orient*, în *Ortodoxia*, IV (1952), nr. 1, p. 40.

³³⁹ H.G. BECK, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980, p. 136.

³⁴⁰ L. STAN, *art. cit.*, p. 43.

organizare o derogare de la tradiția veche a monahilor atoniți, păstrată ca o poruncă apostolică până atunci, precum și o amenințare la adresa idealurilor lor. Noua organizare monahală a lui Atanasie se baza pe: impunerea stilului chinovial, oprirea călugărilor de a posedea averi personale, interzicerea deosebirii dintre călugării greci și cei aparținând altor popoare, supunerea tuturor unui *protos*, cu drepturi superioare față de cele ale stareților, oprirea intrării pe teritoriul Athosului a femeilor, organizarea comunității monahale în mod independent față de orice autoritate³⁴¹. Această ultimă directivă a reprezentat linia tradițională atonită și a fost confirmată de către împăratul Nichifor II Focas. Lupta dintre grupul atonit idioritmic și apărătorii stilului de viață chinovial, a durat până în anul 970, când împăratul Ioan I Tzismes (969-976) aprobă un *Tipikon*³⁴², care urma să aibă valabilitate pe întreg teritoriul Muntelui Athos. El a fost semnat și de Atanasie alături de alți 54 de conducători ai așezămintelor monahale atonite existente la acea vreme. Principalele măsuri înscrise în *Tipikon* erau:

- se îngăduia la Athos atât viața idioritmică cât și cea chinovială;
- fiecare mănăstire urma să fie condusă de un egumen ajutat de câțiva proestoși;
- toate mănăstirile erau conduse de un areopag monahal, format din stareții lor și care se întrunea o dată pe an la Karyes, care devenea acum capitala Athosului;
- în fruntea acestui areopag se va afla un *protos*, numit de împărat și hirotonit de patriarhul de la Constantinopol, el având atât jurisdicție civilă cât și bisericească asupra întregului Munte.

Chiar dacă prin acest *Tipikon* idealul de viață idioritmic și cel chinovial rămân în fond neatins, viitorul imediat va aparține lavrelor de tipul celei ridicate de Sfântul Atanasie, a cărui ctitorie a rămas creatoare de stil și a devenit dominantă pe Munte. Acest lucru s-a putut vedea odată cu înființarea noilor așezăminte: Iviron în anii 980-984, Vatoped 985 etc. Protosul de necontestat al Athosului, Atanasie, a murit în anul 1004. În prima jumătate a secolului al XI-lea s-au înființat noi lavre precum Dohiaru în anul 1030, Esfigmenu și Karakalu, ambele în jurul anului 1045.

Începând cu secolul al X-lea, "Sfântul Munte Athos" a devenit principalul centru al monahismului bizantin și tendința contemplativă a teologiei ortodoxe. În secolul al XII-lea, în vremea împăratului Alexios I Comnenul, Muntele era recunoscut peste tot ca fiind inima monahismului bizantin. Diferitele curente teologice contemplative care s-au dezvoltat în monahismul oriental începând cu Părinții deșertului, converg spre Athos, făcând din acest spațiu centrul unei vieți teologice deosebit de intense.

Dărnicia românilor față de întreaga creștinătate răsăriteană, dar mai ales față de Athos, a fost evidențiată de patriarhul Atenagora I (1949-1972) cu ocazia vizitei sale la mănăstirea Curtea de Argeș din 1967: "Numele strălucit al Basarabilor umple întreaga catedrală de la Constantinopol și pretutindeni unde am fost în Răsăritul ortodox am găsit aceste urme vii între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă în general. În afară de Constantinopol, Sfântul Munte Athos este plin de numele voievozilor români"³⁴³. Din păcate spre deosebire de ruși, sârbi sau bulgari, nu am reușit să păstrăm măcar una din cele 20 de mănăstiri mari, la care domnitorii moldoveni sau munteni au făcut dării³⁴⁴. Astăzi Sfântul Munte este organizat ca o republică monahală autonomă, reprezentând centrul principal al monahismului ortodox. Această republică este condusă de un areopag restrâns, alcătuit din reprezentanții celor 20 de mănăstiri mari. Din cele 20 de așezăminte monahale, 17 aparțin grecilor, una sârbilor, una rușilor și una bulgarilor. În ceea ce ne privește pe noi, există la

³⁴¹ L. STAN, *art.cit.*, pp. 44-45.

³⁴² Act de fondare a unei mănăstiri, în care se preciza organizarea ei, obligațiile sale și statutul.

³⁴³ I. RĂMUREANU, T. BODOGAE, M. ȘESAN, *Istoria Bisericească Universală*, vol. II, p. 59.

³⁴⁴ Vezi recenta lucrare a Pr. Dr. Ioan MOLDOVEANU, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863)*, București, 2002.

Muntele Athos două schituri: unul închinat Sfântului Ioan Botezătorul, iar celălalt Sfântului Dimitrie Izvorătorul de Mir.

Misiuni bizantine în secolele IX-X. Activitatea Sfinților Chiril și Metodie

Amplasamentul geografic al Constantinopolului a făcut din capitala Imperiului bizantin un punct de atracție pentru barbarii din Asia și din Occident. Popoarele migratoare din aceste regiuni erau impresionate de splendorile și fastul curții imperiale, iar Constantinopolul în calitatea sa de moștenitor al vechii Rome, respingea în principiu orice contact cu “barbaria”³⁴⁵. Prin calitatea pe care o dețineau, de popor ales și singur credincios, bizantinii se considerau investiți cu un drept special în conducerea altor oameni. Uneori se întâmpla ca unii împărați, precum Constantin al VII-lea Porfirogenetul să afirme o “anumită puritate a rasei grecești” atunci când acesta făcea referiri la populația Peloponezului aflată în acea vreme sub efectul slavizării. Când rușii care nu cunoșteau cavaleria atacau într-o dezordine de nedescris, bizantinii se opun “prin experiență și tehnica” lor de luptă. Străinilor care atacau Imperiul, crezând că prin număr și forță vor reuși să-l cucerească, bizantinii le opuneau conștiința misiunii lor de apărători ai creștinătății. Acest sentiment deosebit de puternic le-a dat curajul superiorității, prin care indiferent de raportul numeric, bizantinii au reușit să-i înfrângă în multe situații pe barbari sau să nimicească la un moment dat pe turci. Astfel putem vorbi chiar despre un “patriotism bizantin” un proverb spunând că “nimic nu poate fi mai drag decât patria”, iar termenul de “patriot” (*filopatris*), care servea ca titlul unui dialog anonim din secolul al X-lea, este de asemenea același pe care-l întrebuința și Psellos indignat că aurul bizantin înbogătea diferitele popoare străine în urma tratatelor de pace. De aceea, atunci când bizantinii erau nevoiți să facă față unui atac străin, îl considerau ca o simplă “revoltă” a unor subiecți rebeli, acei oameni care “încearcă să se revolte împotriva ascultării, a stăpânirii”. De aici și ideea că un atac advers este înainte de toate o imprudență. Chiar și turcii erau considerați ca fiind printre cei mai “imprudenți adversari ai Bizanțului”³⁴⁶.

În fața altor popoare, bizantinii făceau uneori proba unui naiv spirit de complexitate: ca și în cazul vechilor greci sau al chinezilor, ei erau de-o parte, iar de cealaltă era “restul”, “lumea obscură a barbarilor”, considerați a fi stăpâniți în permanență de sentimentul geloziei față de Bizanț. Pentru Psellos rușii erau “un trib de barbari, plini în permanență de furii împotriva Imperiului, imaginând tot felul de strategii” pentru a declanșa un război. În fața acestor inițiative diabolice, era firesc ca bizantinii să-și asocieze tradițiile antice și creștine și să se identifice cu grecii războaielor medice sau poporului lui Israel, care combătea pe dușmanii săi. Religia acestor barbari era de asemenea un fel de magie perversă, iar unul din scopurile urmărite de Bizanț era și acela de a-i civiliza pe alții, prin convertire.

În perioada secolelor IX-X misiunile bizantine au obținut o serie de succese, reușind să aducă la creștinism mai multe popoare. Între acestea se remarcă marea masă slavă, câștigată la Hristos în a doua jumătate a secolului al IX-lea³⁴⁷. Chiar dacă nu trebuie să punem pe seama fraților Chiril și Metodie întreaga misiune de convertire a slavilor, cei doi au avut o importanță deosebită în acest proces. Slavii au apărut destul de devreme în viața Imperiului bizantin. Până la sfârșitul secolului al VI-lea Imperiul reușise să-i respingă, dar în 580 cca. 1.000 dintre ei au invadat Grecia. După ce s-au eliberat de sub tutela avarilor, în secolul al VII-lea slavii s-au instalat în vechile provincii romane pe care le devastaseră anterior: Iliricul, Moesia, Tracia și Macedonia. Treptat ei au intrat sub influența

³⁴⁵ F. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926, p. 61.

³⁴⁶ Cf. A. DUCCELLIER, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d' une société chrétienne*, Paris, 1976, p162.

³⁴⁷ Vezi F. DVORNIK, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, București, 2001, 630p.

Bizanțului astfel încât până în secolul al IX-lea au avut deja contacte cu religia creștină prin autohtonii din centrele bizantine: Tesalonic, Atena, Monemvasia, Patras, Antibari, Raguza, Split, Zadar. De asemenea, prin vitejia lor, ei au deținut funcții de conducere în armata bizantină, ceea ce ne îndreptățește să credem că cel puțin o parte dintre aceste triburi barbare cunoșteau creștinismul încă înainte de secolul al IX-lea³⁴⁸. La început convertirile au fost sporadice, difuzarea creștinismului nefiind legată exclusiv de Botez; putem vorbi mai degrabă de un proces în care Botezul constituia punctul culminant, deoarece el era urmat de o serie de măsuri care priveau mai degrabă organizarea bisericească și limba folosită în Biserică. Cu toate acestea, Botezul avea o importanță aparte, iar urmările erau durabile, atât din punct de vedere religios cât și pe plan politic: conform concepției epocii, odată cu principele, întregul popor accepta noua religie, abandonând lumea barbarilor și devenind parte integrantă a Bisericii ecumenice³⁴⁹. Prin Botez, principele împreună cu poporul său, erau admiși în ierarhia Statelor creștine, obținea ceea ce numim în terminologia politică modernă “recunoșterea internațională”.

Sfârșitul secolului al VII-lea a cunoscut o nouă invazie, aceea a bulgarilor, care-și afirmă autoritatea asupra provinciilor ocupate de slavi și se angajează la o luptă destul de lungă împotriva Imperiului. Așa cum se va întâmpla și mai târziu cu varegii³⁵⁰, cuceritorii slavilor orientali, invadatorii se vor slaviza. Aproape de porțile capitalei, a luat naștere un puternic Stat bulgaro-slav, cu care bizantinii se vor bate practic de-a lungul secolului al VIII-lea³⁵¹.

Chiar dacă procesul de convertire al slavilor a fost destul de lent, el a fost desăvârșit de cei doi “Apostoli ai slavilor”, originari din Tesalonic. Istoricii slavi susțin că Metodie și Chiril ar fi fost de origine slavă, bazându-se pe existența acelor “slavonii” din jurul Tesalonicului. La rândul lor, grecii îi consideră de etnie elenă, dar în secolul al XIX-lea a fost lansată și o altă teorie conform căreia ar fi fost “români din coloniile lui Traian”³⁵². Originari dintr-o familie nobilă, ei au primit o educație aleasă și au cunoscut atât la Tesalonic, cât și la Constantinopol, viața, moravurile și limba slavilor. Despre evanghelizarea slavilor și despre activitatea celor doi frați, Chiril și Metodie, s-a scris mult³⁵³. Chiril, pe numele său de mirean Constantin, filozof, erudit și lingvist, a fost însărcinat cu importante misiuni la arabi, la cazarii din regiunea Niprului și în Sudul Rusiei. Tot Chiril a alcătuit primul alfabet pentru slavi și a tradus în dialectul slavilor din Macedonia, Evangheliile și textele liturgice. În vremea patriarhului Fotie mai multe misiuni creștine au întărit influența culturală și politică a Bizanțului în Balcani, ca și în Rusia sau Europa Centrală.

Între 862-863, Rastislav (846-870), principe al Moraviei s-a adresat bizantinilor pentru trimiterea de preoți. Nu era vorba de convertirea acestui spațiu, care era deja deschis creștinismului, ci de preoți care să învețe credința creștină în limba slavă și să întărească poporul în noua religie, pentru stabilirea unei Biserici autonome, cu o ierarhie independentă, ceea ce ar fi permis Moraviei să se detașeze de sub tutela politică a francilor, bavarezilor sau a bulgarilor. Misiunea bizantină în Moravia a fost plasată sub conducerea lui Constantin-Chiril, la care s-a alăturat și fratele său, Metodie. Cei doi au ajuns în Moravia în anul 863, opera lor misionară bucurându-se de un mare succes datorită introducerii limbii slave în cult. Din cauza lipsei acute de misionari și episcopi, Chiril și Metodie au ajuns până în zona lacului Balaton, unde prințul Panoniei Kocelj, a manifestat un mare

³⁴⁸ A. DUCCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1997, p.229-233.

³⁴⁹ *IBIDEM*, p.282-285.

³⁵⁰ Erau originari din sudul Suediei și făceau comerț între Marea Baltică și Marea Neagră, parcurgând marile fluvii ale Europei Orientale cu ajutorul ambarcațiunilor numite monoxile.

³⁵¹ V. ZAIMOVA-TARPKOVA, *Byzance et les Balkans à partir du Vie siècle. Les mouvements ethniques et les Etats*, Londra, Variorum, 1979.

³⁵² I. RAMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinților Chiril și Metodie*, în *Ortodoxia*, XIX (1967), nr. 1, p. 18; Gh. ȘINCAI, *Cronica românilor și a mai multor neamuri*, București, 1886, vol. I, p. 255.

³⁵³ Vezi J-P. ARRIGNON, *Les Eglises slaves*, Paris, 1991; F. DVORNIK, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick-New Jersey, 1970; A.P. VLASTO, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slaves*, Cambridge, 1970.

interes pentru activitatea lor³⁵⁴. De asemenea, ei au fost primiți cu mari onoruri și la Roma de către papa Adrian al II-lea (867-872), papa susținându-i în demersul lor de introducere a limbii slave în Biserică. Această susținere era cu atât mai importantă cu cât la acea vreme mulți nu admiteau decât trei limbi în cult: greaca, latina și ebraica. Constantin-Chiril a murit la Roma în 869. Tot acum papa l-a numit pe fratele său Metodie arhiepiscop de Sirmium, noua eparhie întinzându-se până în Moravia, regiune revendicată și de arhiepiscopul de Salzburg. În dezacord cu hotărârea pontificală, arhiepiscopul german îl închide pe Metodie în 870, dar după 3 ani papa Ioan al III-lea (872-883) îl eliberează. Revenit în Moravia, Metodie și-a continuat activitatea sa misionară până la moartea sa în 885. Din păcate opera sa a fost de scurtă durată, deoarece în iarna 885-886 succesorul său, Gorazd a fost alungat din Moravia.

În Bulgaria, sub presiunea bizantină, dar și din convingere politică, hanul Boris (852-889) a acceptat convertirea la creștinism în 864³⁵⁵. În anul 866 el a primit botezul la Constantinopol, luându-și numele de Mihail după numele împăratului. Prin gestul său, Boris nu-și atinsese scopul deplin: formarea unei Biserici autonome. De aceea, el s-a adresat Romei, de unde nu a obținut nimic. Situația s-a complicat în urma luptelor politico-religioase dintre papa Nicolae I și patriarhul Fotie, care-și disputau dioceza bulgară. Conflictul s-a încheiat în anul 870, când sinodul convocat de împăratul Vasile I (867-885) și de patriarhul Ignatie a decis în favoarea Bizanțului. Bulgaria rămânea de partea Ortodoxiei bizantine. Biserica bulgară se bucura în plus de o oarecare autonomie, chiar dacă nu era cea pe care și-o dorise hanul Boris: arhiepiscopul bulgar era numit de patriarhul de la Constantinopol, ocupând un loc de frunte în cadrul ierarhiei bizantine.

Aceste reușite ale misionarismului patronat de Patriarhia de la Constantinopol în secolul al IX-lea ne arată că în această direcție bizantinii au fost cu un pas înaintea apusenilor, fie ei romani sau franco-bavarezi. Disputei pentru hegemonia bisericească asupra neamurilor de limbă slavă dintre Roma și Constantinopol, le-au căzut indirect victime, Sfinții Chiril și Metodie, împreună cu alți ucenici ai lor. În loc să fie sprijiniți în lupta împotriva păgânismului, ei au fost persecutați, perioada primelor secole de creștinism fiind înlocuită de interesul politic.

La începutul secolului al X-lea, Bizanțul înregistrează un nou succes misionar: creștinarea alanilor³⁵⁶ cu ajutorul unui monah bizantin, Eftimie. Chiar dacă această convertire pare de mai mică importanță, stabilirea în zonă a unui episcop (în persoana arhiepiscopului Petru) bizantin a întărit Ortodoxia neamurilor învecinate, cu care Bizanțul avea relații: chazarii și armenii.

Tot în acest secol misionarii bizantini au câștigat alte două popoare: ungurii și rușii. Primii au fost convertiți de Constantinopol, după care datorită poziției lor geopolitice, Roma își va impune ritul. Dintre toate popoarele care au cunoscut mai întâi creștinismul în forma lui răsăriteană și apoi au înbrățișat ritul apusean, ungurii sunt cei care au păstrat cele mai multe reminescente³⁵⁷.

Bizantinii au reușit și convertirea rușilor, care au apărut în istorie pe la începutul secolului al IX-lea. O cronică intitulată *Istoria vremurilor trecute (Povest vremennîh let)* compusă într-o primă redactare pe la 1054, iar o a doua ediție datează de la începutul secolului al XII-lea fiind atribuită cronicarului rus Nestor, ne informează despre triburile slave mai însemnate. Acești locuitori ocupau spațiul actual al Rusiei. O perioadă slavii din tribul anților au trăit amestecați cu avarii. Alte triburi slave (viaticii, radimicii, polianii, severienii) au locuit pe teritorii aflate sub suzeranitatea chazarilor, care i-au și ajutat să scape de sub avari. Între Marea Baltică și Marea Neagră exista o cale de apă, ce traversa ținuturile ocupate de acești slavi. Acesta era drumul varegilor spre Bizanț, unii principii varegi ocupând puncte importante din acest drum, impunând un tribut populației slave din

³⁵⁴ Vezi Gy. MORAVCSIK, *Byzantium and the Magyars*, Budapeșt, 1975.

³⁵⁵ J.M. SANSTERRE, *Les missionnaires latins, grecs et orientaux en Bulgarie dans la seconde moitié du IXe siècle*, în *Byzantion*, t. 52, 1982.

³⁵⁶ Popor care trăia în nordul Caucazului.

³⁵⁷ Ritul oriental a rezistat în unele zone o perioadă lungă de timp (până în sec. al XIII-lea) înlocuirea vechilor obiceiuri făcându-se printr-un prozelitism agresiv. Vezi Gy. MORAVCSIK, *Op. cit.* p. 56.

împrejurimi. Totuși numărul varegilor care s-au stabilit în această regiune a fost neînsemnat, foarte repede ei amestecându-se cu nobilimea slavă, împrumutând limba și religia acestora. La începutul secolului al X-lea, regiunile din nordul Niprului și părțile învecinate s-au unit sub autoritatea principelui Oleg. Această reunire a pământurilor triburilor slave a primit numele de Rusia, iar pentru faptul că își avea centrul politic la Kiev este cunoscută în istorie cu apelativul de “Rusia kieveană”³⁵⁸. În anul 907, Oleg a atacat Constantinopolul cu 2000 de corăbii, iar pentru împiedicarea unui dezastru, împăratul Leon al VI-lea (886-912) a încheiat un tratat comercial foarte avantajos pentru ruși. Din *Cronica lui Nestor* aflăm că la acea vreme supușii lui Oleg erau încă păgâni, pentru că la încheierea păcii cu bizantinii au jurat cu armele lor pe zeul Perun³⁵⁹. În 941 și 944 urmașul lui Oleg, Igor a încercat și el cucerirea Bizanțului. După a doua expediție a fost încheiată o pace, despre care aflăm amănunte în *Cronica lui Nestor*. Cu acel prilej trimișii lui Igor au spus: “Dacă din partea rușilor se va gândi cineva să sfărâme această prietenie, toți câți au primit botezul să-și primească de la Dumnezeu Atotputernicul, pedeapsa în viața aceasta sau în cea viitoare; toți care nu sunt botezați să nu-i ajute Dumnezeu sau Perun; scuturile lor să nu-i protejeze, să cadă de propriile lor săbii, de propriile lor săgeți și de alte arme și să ajungă robi în această viață și în cea viitoare”³⁶⁰. Din aceeași sursă aflăm că exista la Kiev o catedrală închinată Sfântului Ilie, care își primise numele după cel al bisericii din cartierul Mamas din Constantinopol, dăruită de bizantini comercianților ruși în anul 907, pentru nevoile lor spirituale. În anul 945, principele Igor a murit în cursul războiului purtat împotriva tribului slav al drevlienilor, iar soția sa, Olga (945-957), a asigurat regența pe perioada în care fiul lor Sviatoslav (957-972) a fost minor. Această principesă a Kievului a primit botezul între anii 954-955, cel mai probabil de la un preot din comunitatea varego-rusă existentă aici³⁶¹. Cronicarii bizantini Kedrenos și Zonaras, precum și cel rus, Nestor, afirmă că aceste evenimente s-au petrecut în anul 957, în timpul vizitei la Constantinopol a Olgăi, primind botezul de la patriarhul Polieuct (956-970) și numele de Elena după soția împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Autorul lucrării *De administrando imperio*, relatează în amănunt episodul primirii solemne la Bizanț al principesei kievene în toamna anului 957. Din această lucrare aflăm că Olga era însoțită de o numeroasă suită, în care se afla și preotul Grigorie, probabil duhovnicul ei³⁶². Ipoteza conform căreia triburile care au format viitorul popor rus ar fi fost creștinate de Sfinții Chiril și Metodie între anii 843-862, pare în acest context neconformă cu adevărul istoric, fiind numai o încercare de a da un plus de vechime și autoritate mai mare Bisericii Ruse³⁶³. Cu toată râvna sa pentru creștinism, Olga nu a reușit să-și convingă fiul, Sviatoslav, de superioritatea acestei credințe.

După moartea sa, Statul rus a fost împărțit între cei trei fii, iar din 980 ajunge singur stăpân Vladimir (980-1015). Din aceeași *Cronică a lui Nestor* aflăm că Vladimir a favorizat în primii ani ai domniei sale păgânismul: au fost restaurate templele și statuile zeilor, distruse în mare parte de către bunica sa³⁶⁴. Această atitudine nu a durat prea mult, pentru că Vladimir visa la o eventuală înrudire cu familia imperială de la Constantinopol. Studiul cronicilor ruse din secolul al XI-lea³⁶⁵ ne conduc

³⁵⁸ G. POPA LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. III (Cronica lui Nestor), București, 1935, pp. 45-46. Oleg și-a avut reședința la Novgorod, iar pe la anul 880 a atacat Kievul, omorând pe doi conducători varegi, Askold și Dir. După această victorie unificatorul triburilor slave ar fi rostit cuvintele: “Aceasta va fi mama cetăților rusești”.

³⁵⁹ *IBIDEM*, p. 50.

³⁶⁰ *IBIDEM*, p. 60.

³⁶¹ D. OBOLENSKY, *Olga's Conversion: The Evidence Reconsidered*, în *Harvard Ukrainian Studies*, XII-XIII, 1988-1989.

³⁶² I. SORLIN, *Les traités de Byzance avec les Russes au Xe siècles*, în *Cahiers des mondes russes et soviétique*, t. 2, 1961, p. 313-360, 447-475; J.P. ARIGNON, *Les relations diplomatiques entre Byzance et la Russie de 860 à 1043*, în *Revue d'Etudes slaves*, nr. 55, 1983, p. 129-137.

³⁶³ În perioada anilor 843-860 Sf. Chiril a fost în misiune la chazari și nu la triburile slave din jurul Kievului.

³⁶⁴ G. POPA LISSEANU, *Op. cit.* p. 80.

³⁶⁵ *Viața Sfântului Vladimir* scrisă de călugărul Iacob, *Viața Sfinților Boris și Gleb și Omilia despre Lege și Har* a mitropolitului Ilarion.

spre o datare a primirii botezului lui Vladimir: 987 la Kiev. În această perioadă situația politică a Imperiului bizantin era deosebit de grea. Împărații bizantini Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, nevoiți să facă față uzurpatorului Bardas Focas, trimit la curtea lui Vladimir o misiune diplomatică condusă de episcopul Pavel, pentru a-l convinge să intervină în favoarea lor. Pentru a impresiona este posibil ca Vladimir, să fi primit botezul mai înainte de sosirea delegației bizantine de la unul din preoții comunității creștine din Kiev. În plus, el a cerut și mâna porfirogenetei Ana, sora celor doi împărați. Conflictul intern din Imperiu a mai durat câteva luni, până când uzurpatorul Bardas Focas a murit pe câmpul de luptă la Abydos. În timpul acestei bătălii a fost încheiată la Constantinopol căsătoria dintre prințesa Ana și cneazul Vladimir. În luna noiembrie a anului 989, porfirogeneta Ana, în vârstă de 26 de ani, a părăsit Constantinopolul, în compania unei suite din care nu lipseau preoți și episcopi, care duceau cu ei moaște, veșminte și vase sfinte.³⁶⁶ Prin eforturile lui Vladimir, a Anei și a clericilor bizantini, poporul rus a fost creștinat în masă, fiind înființate episcopii la Kiev, Bielgorod, Cernigov, Novgorod și Rostov. În anul 1011 soția cneazului a murit, iar Vladimir s-a recăsătorit cu nepoata lui Otto I cel Mare (936-973). Cel care a facilitat creștinarea rușilor a murit pe 15 iulie 1015 fiind canonizat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Opera întreprinsă de Vladimir nu a fost numai un început, ci și o împlinire a unui proces care începuse mai înainte, din vremea lui Fotie. Ezitarea sa ne demonstrează de asemenea că alegerea religiei a avut și o motivație politică, reprezentând o problemă de Stat, care ne arată că la acea vreme Rusia ajunsese la o maturitate națională, ce impunea includerea ei în tradiția creștină a lumii civilizate. Asemenea bulgarilor, rușii au avut de ales între vechea și noua Romă, iar alegerea s-a îndreptat către Ortodoxia bizantină. Între 989 și 997, episcopia de Kiev a devenit mitropolie ce depindea de Constantinopol; clerul era trimis în general de la Constantinopol, ceea ce permitea neimplicarea scaunului kievean în luptele de la Curtea imperială. Iaroslav cel Înțelept (1019-1054) a fost nevoit să lupte pentru refacerea capitalei sale Kiev, împotriva Novgorodului. În vremea sa a fost construită o nouă biserică, care amintea de planurile Sfintei Sofia, cu 5 naosuri și 5 abside, bazilică cu cupolă, cu o largă esplanadă, unde aveau loc diferite adunări politice, militare și religioase; acest spațiu sfânt dorea să accentueze unitatea Rusiei. Chiar dacă noile relații cu Bizanțul erau destinate, noua biserică din Kiev marca o nouă influență ideologică și culturală a Rusiei: este vorba mai ales de armonia puterii care trebuia să fie regula de bază în Imperiu. După căderea Constantinopolului sub turci (1453), capitala rușilor, Moscova, a fost cea care a primit numele de “a treia Roma”, ducând mai departe faima vechiului Bizanț de “campion al creștinătății”.

Ruptura Bizanțului de Occident

În istoria creștinătății anul 1054 este cunoscut ca cel în care a avut loc Schisma cea mare sau separarea dintre cele două Biserici creștine: cea ortodoxă și cea romano-catolică. Separarea dintre cele două Biserici poate fi cercetată sub două aspecte: unul istoric și altul dogmatic. Din punct de vedere istoric fenomenul rămâne deosebit de complex și o studiere a lui mai puțin subiectivă și lipsită de onestitate poate conduce la o învinuire exclusivă a uneia sau alteia dintre cele două părți implicate. Din punct de vedere dogmatic, maniera în care s-a făcut separarea contează mai puțin decât fondul, adică afirmațiile Bisericii romane cu privire la propria instituție (dogma infailibilității papale), iar apoi cu privire la credința Bisericii (învățătura despre Duhul Sfânt, dogma despre *immaculata conceptio* a Sfintei Fecioare), pe care ortodocșii le-au considerat mereu contrare adevărului esențial al creștinismului.

³⁶⁶ I. RĂMUREANU, *Creștinarea rușilor în lumina noilor cercetări istorice*, în *Studii Teologice*, IX (1957), nr. 5-6, p. 403.

În Biserica primară unitatea era percepută de către primii creștini nu formal, ci mai ales după conținut. Mântuitorul a venit în lume pentru a aduna pe «copiii dispersați», de a-i uni pe cei care au fost separați de «cauze naturale» în unitatea supranaturală a noului popor al lui Dumnezeu, în care nu mai există «nici evreu, nici grec, nici sclav, nici om liber, nici bărbat, nici femeie, toți sunt una în Hristos Iisus»³⁶⁷. Această unitate se realiza în fiecare Biserică locală, care era condusă de un episcop și exprima imaginea unui singur corp, al cărui cap era Hristos. Unitatea era dată și de aceeași credință, aceeași succesiune apostolică, de o viață dusă în comun.

În perioada apostolică, centrul indiscutabil al unității tuturor Bisericilor era comunitatea de la Ierusalim, Biserica-mamă în sensul absolut și deplin al cuvântului, izvorul și norma celorlalte comunități. La sfârșitul iudeo-creștinismului palestinian, apar în Biserică mai multe centre, consacrate prin autoritatea Sfinților Apostoli, dar a căror importanță era dată și de numărul de credincioși sau de numele orașului. Într-o primă etapă, aceste centre – Antiohia și Efesul în Orient, Roma în Occident – nu beneficiau de vreun drept juridicțional sau canonic. De asemenea, Bisericile mai vechi se simțeau păstrătoare ale unității universale a creștinilor: Biserica Romei, a Sf. Apostoli Petru și Pavel, dar și capitala Imperiului, bucurându-se în acest sens de o recunoaștere specială. Din păcate, episcopii Romei au avut adesea tendința să confunde propria lor autoritate cu unele privilegii formale și să interpreteze în termeni juridici «conducerea lor în dragoste». În orice caz, la începutul secolului al IV-lea, primul loc al Romei nu era contestat de nimeni în sânul Bisericii, în timp ce structura ecumenică bisericească își va găsi expresia finală în patriarhate, regrupări ale Bisericilor locale în jurul unui mare centru regional.

Elemente de neînțelegere cu Roma

Aceasta era situația pe scurt la începutul erei constantiniene. Din acest moment însă a început neînțelegerea fundamentală dintre cele două jumătăți, cea orientală și cea occidentală, care a dus în final la separare. În timp, Roma a impus progresiv o interpretare fără echivoc a papalității ca un ansamblu de privilegii, lăsate de Dumnezeu episcopului Romei asupra Bisericii universale. Acest punct de vedere s-a amplificat odată cu căderea Imperiului Roman de Apus, când Biserica Romei a rămas singurul reper într-un haos instaurat, teorie pe care o regăsim ușor în scrierile papei Leon cel Mare din secolul al V-lea. Practic în secolele V-VI am avut de-a face în sânul Bisericii cu două ecleziologii, două învățături nu numai distincte, dar care se și excludeau una pe cealaltă.

În actul separării, Orientul a greșit prin indiferența afișată față de creșterea evidentă a puterii papale. În vremea Sinoadelor Ecumenice, Roma învăța deschis teoria «puterii» (*potestas*) primatului papal asupra ansamblului Bisericii, pe care un canonist protestant Theodor von Zahn a rezumat-o astfel: «Roma este capul Bisericii; fără ea Biserica nu este Biserică; numai prin unirea cu Roma comunitățile separate devin parte integrantă a Bisericii catolice». Orientul nu vedea această teorie și până în sec. al IX-lea, nu și-a exprimat deloc dezacordul.

Istoricii catolici au obiceiul să invoce absența la Bizanț a unei doctrine clare despre Biserică. Răspunsul trebuie căutat în primul rând în alianța care exista începând cu Constantin cel Mare între Biserică și Imperiu. O lungă perioadă de timp singurul cadru de punere în practică a creștinismului, rămânea Imperiul, «oikumene», a cărui fondator era Sfântul Constantin. Această idee «romană» era comună întregii Biserici, atât celei din Orient cât și celei din Occident, numai că în Occident căderea Imperiului a descoperit noi forme, devenind cauza dezvoltării papismului. În Orient, această idee s-a transformat treptat într-o ideologie politică și religioasă conform căreia Biserica și Statul erau legate în mod organic. Pe de altă parte, Orientul tulburat în mod constant de lupte dogmatice, folosea toate

³⁶⁷ Galateni III,28.

forțele pentru rezolvarea lor, apelând adesea la Occident, mai puțin expus ereziilor. Cu acest prilej episcopii orientali nu ezitau să acorde papei titlul de «părinte», pentru că știau că acest apelativ nu schimba cu nimic organizarea Bisericii Orientale în cadrul Imperiului. Chiar și împărații, interesați în soluționarea rapidă a disputelor dogmatice și doritori să evite eventualele tulburări politice care se puteau declanșa, încurajau adesea pe episcopii orientali la această «romanofilie» inconsecventă. Un exemplu avem pe vremea împăratului Justinian, când patriarhul Mina este consacrat de papa Agapit.

Pe plan religios, până la sfârșitul secolului al V-lea unitatea între cele două Biserici a putut fi menținută. În urma publicării *Henotikonului* din octombrie 482 de către împăratul bizantin Zenon (474-491) pentru împăcarea monofiziților cu ortodocșii, a izbucnit așa numita «schismă acachiană», după numele patriarhului Acachie (472-489) al Constantinopolului, care a durat până în 519³⁶⁸.

Un alt moment de răceală a fost acela din timpul patriarhului Ioan al IV-lea Postitorul (582-595) cel care și-a luat titlul de «patriarh ecumenic» la sinodul local de la Constantinopol din 588, fapt care l-a supărat pe papa Grigorie I cel Mare (590-604), care și-a luat titlul de «servus servorum Dei». Prin titlul de papă, de la *pater, patrum*, se considera patriarh al întregului Apus.

În *Enciclica* patriarhului Fotie adresată în 867 scaunelor arhieresti din Răsărit găsim enumerate o serie de învățături greșite, cultivate în Apus, cea mai importantă fiind «purcederea Sfântului Duh de la Tatăl și de la Fiul – Filioque». Adaosul a fost semnalat pentru prima dată la sinodul I de la Toledo din 447, din Spania, apoi la sinodul al III-lea de la Toledo din 589, de unde a fost introdus în Franța, Germania, Anglia și Nordul Italiei. În 809, la sinodul de la Aachen (Aix la Chapelle), Carol cel Mare, impunea adaosul Filioque în tot Imperiul carolingian. Introducerea adaosului în întreaga Biserică Romano-Catolică s-a făcut de către papa Benedict al VIII-lea (1012-1024), la 14 februarie 1014, la cererea împăratului german Henric al II-lea (1002-1024).

Prin secolele VIII-IX, s-a introdus în Apus și folosirea azimei sau a pâinii nedospite, pentru săvârșirea Sfintei Euharistii, practică generalizată în secolul al X-lea.

Schisma de la 1054

Prima fază a Schismei a izbucnit între patriarhul Fotie (858-867 și 877-886) și papa Nicolae I (858-867). Patriarhul Fotie a convocat în 858 un sinod local la Constantinopol, care s-a ținut în două sesiuni, prima în 859 și a doua în 861, care a aprobat alegerea și intronizarea patriarhului Fotie, respingând pretențiile papei Nicolae I de a impune primatul universal și asupra Bisericii Răsăritului. La rândul său, papa Nicolae I l-a excomunicat pe Fotie și clerul său în 863³⁶⁹. Criza s-a agravat în 866, când papa Nicolae I grăbindu-se să satisfacă cererea țarului bulgar Boris-Mihail I (853-889) de a trimite episcopi și preoți latini, a trimis în Bulgaria pe episcopii Paul și Formosus, cu un număr de clerici precum și un răspuns la cele 106 întrebări puse de bulgari, sub titlul *Responsa ad consulta Bulgarorum*. În urma acestei atitudini, Fotie i-a acuzat pe latini că au intrat în Bulgaria «ca niște mistreți», iar în 867 a convoacat un sinod la Constantinopol, care l-a excomunicat pe Nicolae I și a condamnat inovațiile latine.

După patriarhul Fotie, a urmat o nouă perioadă de separare. De această dată considerațiile politice au fost determinante. Perioada care a urmat morții lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (1025) a fost una a începutului unei profunde decadente a Imperiului bizantin. În contextul crizei interne, o nouă amenințare venită din Est, aceea a turcilor selgiucizi, a luat proporții îngrijorătoare. Situația

³⁶⁸ Vezi mai înainte p.75-76.

³⁶⁹ Vezi F. DVORNIK, *Le schisme de Photius*, Paris, 1950. Informații complementare pot fi găsite la același F. Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum, Londra, 1974; J. RICHARDS, *The Popes and Papacy in the Early Middle Ages*, Londra, 1979.

istorică a determinat Imperiul bizantin să caute ajutor în Occident. Slăbit în interior, Imperiul nu a mai putut face față invaziilor venite din Orient, iar echilibru deja fragil a fost rupt. În aceeași perioadă, pericolul normand l-a forțat pe papă să-și îndrepte privirile către Bizanț. Din acest moment a început lunga istorie a negocierilor ce nu s-au încheiat decât în momentul căderii Imperiului.

Din aceste câteva considerații ne putem da seama că evenimentul în care ne-am obișnuit să vedem începutul unei separări majore a Bisericii, Schisma din 1054, trebuie interpretat în contextul global al situației politice din acea vreme. Contactul dintre Orient și Occident a devenit mai degrabă rodul unei necesități: împăratul Constantin IX Monomahul (1042-1054) negociază cu papa Leon al IX-lea apărarea comună a Italiei³⁷⁰ împotriva normanzilor. Pentru a ajunge la împăcare împăratul a convocat un sinod la Constantinopol, la care urma să se discute și «inovațiile» imputate apusenilor de către răsăriteni. Papa Leon al IX-lea a acceptat propunerea și a trimis la începutul lunii ianuarie 1054 o delegație papală la Constantinopol, în frunte cu cardinalul Humbert, un antigrec visceral și închis, cancelarul Frederic de Lorena (viitorul papă Ștefan al IX-lea) și arhiepiscopul Petru de Amalfi³⁷¹.

Înțelegând că nu se putea aștepta la nimic bun din partea delegațiilor latini patriarhul Mihail Cerularie le-a comunicat că toate problemele și neînțelegerile dintre cele două Biserici vor fi discutate în sinod. Încurajat de atitudinea ezitantă a împăratului, profitând poate și de moartea papei Leon al IX-lea în ziua de 19 aprilie 1054, cardinalul Humbert a compus un act de excomunicare, pe care l-a prezentat în ziua de 16 iulie 1054, la începutul Sfintei Liturghii patriarhului Mihail Cerularie³⁷². Actul anatematiza pe patriarh, pe clerici și pe toți credincioșii Bisericii Ortodoxe. Cît de paradoxal ar părea, Bisericile nu se vor separa acum datorită punctelor care le diviza și continuă să le țină la distanță și astăzi: papalitatea și purcederea Duhului Sfânt, ci din cauza unor diferențe de rit între Biserica Orientală și cea Occidentală, cum ar fi folosirea azimei, postul de sâmbătă etc. Ori sub acest aspect nu putem vedea decât reducerea orizontului universal al Bisericii. Accesoriul, aparențele, ritul eclipsau adevărul.

Indignarea clerului și a credincioșilor din Constantinopol a fost mare, dar n-au mai putut face nimic, deoarece delegații papali au părăsit în grabă Constantinopolul. De atunci, despărțirea dintre Biserica Răsăritului și cea a Apusului este cunoscută în istorie sub numele de Schisma cea Mare din 16 iulie 1054, ale cărei consecințe s-au menținut până astăzi. După o săptămână de la acest trist eveniment, patriarhul Mihail Cerularie, a convocat un sinod în catedrala Sfânta Sofia, în care a rostit anatema împotriva papei Leon al XI-lea, a cardinalului Humbert, a delegațiilor papali și a Bisericii Romane³⁷³. Chiar dacă la vremea aceea, nu s-a acordat prea multă importanță evenimentului, lumea creștină fiind oarecum obișnuită cu astfel de «gesturi», Schisma cea mare din 1054 durează și astăzi. Pentru Bizanț complexitatea problemei occidentale s-a pus încă odată în perioada cruciadelor.

Ce a urmat în raporturile politico-bisericești a fost o ilustrare a dușmăniei reciproce și o agravare a schismei. Puși în inferioritate politică și constrânși să negocieze un acord religios imposibil, în condițiile impuse de papi, grecii s-au aflat într-o situație disperată, pe care apusenii au speculat-o. În concepția acestora, bizantinii trebuiau combătuți, datorită «ereziei» neascultării față de papă. Evenimentul care a provocat ruptura ireconciliabilă dintre cele două lumi creștine a fost cucerirea Constantinopolului de către apuseni în timpul celei de-a patra cruciade (1204).

Încercările de unire care au urmat (Lyon, Ferrara-Florența) au desăvârșit schisma, deschizând o adevărată prăpastie între cele două Biserici. De la încetarea raporturilor oficiale și dispută de cuvinte, schisma a devenit o stare de permanent conflict confesional. Între timp, vechilor deosebiri li

³⁷⁰ Sudul Italiei aparținea la vremea aceea Bizanțului.

³⁷¹ T. M. POPESCU, *Geneza și evoluția schismei*, în *Ortodoxia*, anul IV, 1954, nr. 2-3, p. 205.

³⁷² Idem, *Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054*, în *S.T.*, anul II, 1931, nr. 2, p. 43-46.

³⁷³ A. MICHEL, *Die Rechtsgültigkeit des römischen Bannes gegen Michael Kerularios*, în *Byzantinische Zeitschrift*, anul XLII, 1942, p. 203-204; M. ȘESAN, *Considerațiuni asupra schismei din anul 1054^e*, în *M.A.*, anul II, 1957, nr. 3-4, p. 214.

s-au adăugat altele noi: învățătura despre purgatoriu, indulgențele, proclamarea solemnă a primatului și infailibilității papale la Conciliu I Vatican (1869-1870). Cu toate acestea un pas spre apropiere a fost făcut: citirea simultană a «declarației comune», în ziua de 7 decembrie 1965, în catedrala Sfântului Petru din Roma și în catedrala Sfântului Gheorghe din Constantinopol, de către patriarhul ecumenic Atenagora I (1949-1972) respectiv papa Paul al VI-lea (1963-1978). Cu acest prilej au fost ridicate anatemele rostite la 16 și 24 iulie 1054. În declarație cei doi ierarhi au subliniat că «sunt conștienți că acest act de justiție și de iertare reciprocă, nu poate fi de ajuns să pună capăt diferențelor vechi sau recente, care subzistă între Biserica Romano-Catolică și Biserica Ortodoxă și care vor putea fi depășite numai prin lucrarea Sfântului Duh, grație curăției inimilor, regretului nedreptăților istorice, precum și printr-o voință activă de a ajunge la o înțelegere și expresie comună a credinței și a cerințelor ei»³⁷⁴.

Bizanțul în fața unor noi pericole (1025-1185)

În vremea împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), Imperiul Bizantin a cunoscut o întindere geografică apreciabilă: din Armenia, până la Dunăre și Sudul Antiohiei, controlând practic anticul Illiricum și întreaga Asie Mică, punct de rezistență important în fața arabilor. Cu toate acestea, anul 1071 a reprezentat pentru bizantinii alungați din Italia³⁷⁵, o grea înfrângere în fața turcilor, care practic a deschis calea acestora în Asia Mică.

Noi presiuni externe

Turcii

Anexările practicate în Orient, de tipul Georgiei în 1020, înaintarea până în Armenia în regiunea Ani în 1050, cucerirea Edesei în 1020 și crearea unei enclave bizantine stabile pe malul stâng al Eufratului, au privat Imperiul de acele “state tampon” care preveneau diferitele invazii. Această înaintare asociată și de o “încercuire” destul de strânsă a administrației tematice, lăsa fără apărare o regiune devastată de nenumărate ori de războaiele din secolul al X-lea. În ciuda instalării în aceste regiuni a armenilor și sirienilor iacobiți, zona era greu de controlat, deoarece aristocrații care dețineau mari suprafețe de teren își aveau în general reședința la Constantinopol, ocupându-se prea puțin de posesiunile lor.

Turcii care constituiau de mai multă vreme contingente din armata centrală bizantină, nomazi care se transformau treptat în coloni, întreprind în această perioadă primele incursiuni în Asia Mică, sub conducerea familiei Seldjiucidă³⁷⁶. În 1040, conducătorul lor, Togrul Beg a ocupat Iranul, iar în 1055 Bagdadul. Nepotul lui Beg, Alp Arslan a pătruns începând cu 1056 în Georgia și Armenia: el a cucerit cetatea Ani în 1065 și Cezareea în 1067, provocând reacția firească a Bizanțului. Marele conducător militar Roman Diogene³⁷⁷, care a preluat tronul Bizanțului de la Constantin al X-lea Dukas în 1068, a mobilizat o armată numeroasă alcătuită din cei mai buni mercenari (normanzi și

³⁷⁴ I. RĂMUREANU, M. ȘESAN, T. BODOGAE, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I, București 1987, p. 581.

³⁷⁵ Este vorba despre victoria normanzilor lui Robert Guiscard la Bari, în urma căreia ia sfârșit Italia bizantină.

³⁷⁶ Lucrarea fundamentală despre turcii seldjiucizii aparține lui C. CAHEN, *La Turquie préottomane*, Istanbul-Paris, 1988. Același autor mai are o serie de articole regrupate în *Turcobizantina* și în *Oriens Christianus*, Londra, 1974 precum și un capitol intitulat *The Turkish invasion: the Seldchukids*, în *A History of the Crusades*, t. I Filadelfia, 1955-1962, p. 135-176.

³⁷⁷ Roman al IV-lea Diogene a fost împărat al Bizanțului între 1068-1071

turci), precum și din trupele de elită bizantine. Din nefericire, Roman este înfrânt de Alp Arslan la Mantzikert, nu departe de frontiera cu Armenia. Această înfrângere a constituit o brutală revelație asupra gravității pericolului turc: ei vor ocupa în curând platoul anatolian până la Niceea, iar în vest vor ajunge până la Smirna, ocupând Cilicia. În aceste condiții Bizanțului îi mai rămânea o mică parte a Bitiniei, iar la celălalt capăt Nordul Siriei. Turcii au devenit stabili în regiune formând sultanatul de Rum: anticul Ikonium devenind Konya.

Normanzii

Normanzii au ajuns în Italia meridională în 1012; bizantinii au încercat să-i încorporeze în armată ca mercenari și să-i transfere conform politicii tradiționale în Asia Mică. În dorința de a-și întemeia un principat, unii dintre ei au refuzat, devenind pentru Imperiu un adversar de temut. Pentru protecția Italiei meridionale împotriva arabilor din Sicilia au fost aduși în prima jumătate a secolului al XI-lea mercenari din tot Imperiul, printre care și normanzi. Comandantul bizantin Giorgios Maniakes reușește să recâștige controlul părții orientale a Insulei, dar în 1040, din rațiuni de politică interioară este chemat la Constantinopol. În aceste condiții, arabii recuceresc terenul pierdut, cu excepția Messinei. Acest eșec a deschis practic cale liberă normanzilor. Împăratul Mihail al V-lea (1041-1042) îl trimite în 1041 pe Maniakes în Italia, iar acesta din urmă duce o campanie feroce împotriva populației care pactizase cu normanzii. La venirea pe tron a lui Constantin al IX-lea Monomahul, Maniakes a încercat să organizeze o lovitură de stat, iar normanzii conduși de Robert Guiscard au cucerit Apulia. În noua situație de criză, Bizanțul s-a văzut nevoit să se sprijine pe o eventuală revoltă a lombarzilor și pe alianța cu papalitatea. Din cauza lipsei de coordonare dintre cele două forțe, trupele bizantine și cele pontificale au fost înfrânte de normanzi în iunie 1053.

După ruptura din 1054, normanzii au înțeles că trebuie să negocieze cu papa: la sinodul care a fost convocat de papa Nicoale al II-lea (1059-1061) în 1059 la Melfi, pe teritoriul normand, Robert Guiscard a acceptat reforma romană, fiind gata să depună jurământ papei. La rândul său, papa s-a angajat să-i sprijine pe normanzi în planurile lor de cucerire a Siciliei. Între 1060-1061, Robert Guiscard a reușit să cucerească toate orașele Calabriei și ceea ce mai rămăsese din Sicilia. Italia bizantină era redusă practic la o fâșie de pământ cuprinsă pe coasta Adriaticei, între Bari și Brindisi; după mai bine de trei ani de asediu, Bari cade în mâna normanzilor pe 16 aprilie 1071. În aceste condiții, Bizanțul pierde ultima posesiune italiană, ceea ce mai rămăsese dintr-o prezență care simboliza obiectivul esențial al reconstituirii Imperiului roman prin recucerirea vechii Rome³⁷⁸.

Pierderea orașului Bari a depășit însă acest aspect simbolic: normanzii au reușit în scurt timp să atingă strâmtoarea Otrante, iar sub dinastia comnenilor în 1081, Guiscard a cucerit insula Corfu și a asediat Dyrachion. Fiul lui Guiscard, Bohemond, a cucerit Macedonia Occidentală, a trecut în Tesalia și a asediat Larissa. Toată această acțiune a fost în cele din urmă stopată de Alexios I Comnenul (1081-1118) în momentul în care au apărut unele disensiuni între normanzi. După moartea lui Guiscard în 1085, Alexios a reușit să recucerească și cetatea Dyrachion.

Situația în Balcani

Firea energetică a lui Vasile al II-lea Bulgaroactonul, la care s-au asociat concesiunile concrete făcute diverselor obiceiuri locale sau sprijinul ferm al Bisericii bulgare pentru a arăta că anexarea

³⁷⁸ A. DUCCELLIER, M. KAPLAN, *Byzance IVe- XVe siècle*, Paris, 1996, p. 57.

Bulgariii este o reușită, nu au adus liniștea mult așteptată în Balcani. Astfel, în secolul al XI-lea, incursiunile bulgare amenințau zonele de câmpie din această zonă. La mijlocul secolului al XI-lea, și-au făcut apariția noi popoare nomade: este vorba despre pecenegi și cumani, veniți din stepele Asiei Centrale și care staționau acum pe malul stâng al Dunării. La începutul domniei lui Alexios I Comnenul, pecenegii au atacat în repetate rânduri și au ajuns aproape de coastele Mării Egee. În 1090 ei se aflau aproape de Constantinopol, iar prin alianța cu emirul turc de Smirna, au atacat orașul pe mare. În aceste condiții, împăratul a chemat în ajutor pe cumani, iar pe 29 aprilie 1091, la poalele muntelui Lebunion, pecenegii au fost înfrânți. În 1094, cumanii sunt și ei dispersați astfel încât frontierele danubiene au cunoscut o perioadă de calm până în 1122.

Papalitatea

Între un Imperiu condus de către un suveran care era trimisul lui Dumnezeu pe pământ și un papă care căuta să-și afirme supremația pe plan spiritual, relațiile au fost adesea deosebit de complexe. La sfârșitul secolului al VI-lea, când Bizanțul pierdea controlul Italiei, asumarea unui rol protector în zonă era exclus, iar papa care refuza iconoclasmul în secolul al VIII-lea se îndrepta către carolingieni, adopta adaosul Filioque și încerca prin pretinsa “Donatio Constantini” să joace cartea propriei independențe. “Cazul” Bulgariei a acutizat conflictul. Cu toate acestea conștiința unității creștine rămânea evidentă pentru credincioși; pe malurile Bosforului, latinii erau numeroși, majoritatea fiind constituiți din grupuri de pelerini care doreau să vadă Ierusalimul sau din comercianți italieni. De asemenea, la Roma puteau fi întâlniți călugări greci și bizantini care veneau să viziteze orașul. Odată cu papa Leon al IX-lea (1049-1054) și cu anturajul său de prelați, precum cardinalul Humbert, ambiția reformatoare devine tot mai evidentă. Revendicarea “libertății Bisericii” nu putea fi înțeleasă de către un bizantin, care nu separa spiritualul de temporalitate³⁷⁹. În aceste condiții, patriarhul Mihail Cerularie a șocat oarecum Roma prin afirmarea autorității sale asupra Bisericilor de rit latin din Constantinopol. De aceea, în urma victoriei normanzilor asupra bizantinilor, Leon al IX-lea a trimis la Constantinopol o delegație condusă de cardinalul Humbert, care avea și misiunea supunerii lui Cerularie. Până la urmă s-a ajuns la Schisma de la 1054, iar așa-zisa mobilizare pentru ajutorarea fraților din Orient, sub forma cruciadelor nu a făcut decât să modifice intențiile inițiale.

Noul statut al comercianților italieni

Din momentul instalării în Italia, Imperiul bizantin păstra relații amicale cu multe orașe italiene, printre care Amalfi și Veneția. În urma expansiunii mediteranene, comercianții italieni au putut pătrunde în mod firesc și pe piața Constantinopolului: din 992 venețienii au obținut o scădere semnificativă a taxelor pe care le dădeau autorităților fiscale imperiale³⁸⁰. Episodul normand le-a oferit ocazia unei avansări decisive: Imperiul bizantin se vedea nevoit să închirieze o parte a flotei venețiene. Împăratul Alexios I Comnenul a acordat printr-un *chrysobul*³⁸¹ excluderea de la taxele comerciale și deschiderea de noi piețe de desfacere în capitala Imperiului pentru comercianții

³⁷⁹ *IBIDEM*, p.59.

³⁸⁰ Controlul administrației bizantine era în continuare destul de puternic la Constantinopol.

³⁸¹ *Chrysobulul* era actul oficial cel mai important emis de cancelaria bizantină, pecetluit cu o șampilă aurită, iar data și semnătura erau scrise chiar de către împărat, cu cerneală de culoare roșie.

venețieni. Cu mai multe avantaje decât bizantinii, venețienii urmați la scurt timp și de comercianții din Pisa sau Genova, s-au instalat la Constantinopol.

Instabilitatea internă

Secolul al X-lea a fost cel al marilor uzurpatori, care nu au pus totuși în pericol dinastia aflată la putere. Secolul al XI-lea a cunoscut miniștrii foarte puternici, care au condus din umbră diferiții împărați destul de fragili. Unii au fost personaje obscure, proveniți din familii modeste: Nikeforitzes, titular al demnității de *logotet*³⁸², a încercat sub domnia lui Mihail al VII-lea (1071-1078) o reformă fiscală, o organizare a pieții grâului și crearea unui contingent de mercenari exclusivi bizantini. Toate acestea s-au realizat în schimbul îmbogățirii celui care le-a inițiat. Alții aparțineau mediului intelectual, precum Mihail Psellos, Constantin Lihudes și Ioan Xifilinos, consilierul preferat al lui Constantin al IX-lea Monomahul, despre aceștia Paul Lemerle afirmând că reprezentau «guvernul filosofilor»³⁸³. Dezvoltarea administrației provinciale și mai ales a celei constantinopolitane, a determinat promovarea unui număr însemnat de funcționari competenți. Posturile cele mai importante erau în general rezervate membrilor aristocrației; chiar familiile înstărite din Asia Mică atrase de obicei de funcțiile militare, considerau acum că era mai bine să locuiască în capitală, iar copiii lor să ocupe cele mai înalte funcții și demnități. Cei care proveneau din rândul comercianților reușeau și ei să ajungă la demnități importante, iar uneori să facă parte din Senat. De aceea, Psellos reproșa la un moment dat lui Constantin IX Monomahul schimbarea ordinii firești a lucrurilor, permițând intrarea în Senat a unor persoane de condiție modestă.

Situația a fost diferită pe vremea lui Mihail al VI-lea (1057), care a impus competența, drept criteriu de promovare în funcțiile publice. Astfel, comandanții militari din Asia Mică, care se simțeau privați de înmulțirea unei clase birocratice ce nu-i reprezenta, au impus la tron pe Isaac Comnenul (1056-1059), cel care s-a bucurat și de sprijinul patriarhului Mihail Celularie. El nu a făcut însă față partidei lui Lihudes și puterea este preluată în 1059 de dinastia Dukas, prin reprezentantul acesteia, Constantin al X-lea (1059-1067). A urmat o perioadă de uzurpări de tron: ducele³⁸⁴ anatolicilor, Nichifor Botaniates (1078-1081), îl detronează pe Mihail al VII-lea, care se retrage la Studion. Același Botaniates a făcut apel la Alexios Comnenul pentru a-l elimina pe Nichifor Bryennios și pe Nichifor Basilakios, dar Alexios a refuzat să intervină împotriva lui Nichifor Melissenos. Pentru evitarea unui adevărat măcel, Botaniates a abdicat; pe 4 aprilie 1081, patriarhul l-a încoronat pe Alexios I Comnenul, punând capăt unei situații de instabilitate internă³⁸⁵.

³⁸² Titlu purtat de șefii principalelor servicii ale administrației centrale. În cazul de față Nikeforitzes era șeful afacerilor externe ale Imperiului bizantin.

³⁸³ P. LEMERLE, *Le gouvernement des philosophes*, în *Cinq études sur le Xie siècle byzantin*, Paris, 1975, p. 193-248.

³⁸⁴ DucE sau katepan desemna începând cu secolul al X-lea pe comandantul militar al unei vaste circumscripții de graniță, regrupând mai multe theme; cu timpul ducele devine un simplu guvernator al provinciilor.

³⁸⁵ Jean-Claude CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990, reeditată în 1996, p. 349.

Dinastia Comnenilor

Alexios I Comnenul, nepotul lui Isaac I Comnenul, a fost primul împărat al acestei noi dinastii care își are originea în regiunea Adrianopolului. Ascensiunea sa la tron nu a fost un rod a hazardului: fratele mai mic al lui Isaac fusese căsătorit cu Ana Dalassena, care făcea parte de mai multă vreme printr-o serie de alianțe, din rândul familiei Dukas. Deși fusese deposedată de tron, această familie se afla în continuare în fruntea Statului: Alexios I s-a căsătorit cu Irina Dukas, verișoara lui Mihail al VII-lea, iar fratele său, Adrian, a avut-o ca soție pe Zoe Dukas, sora lui Mihail al VII-lea. Până la urmă, în secolul al X-lea mai multe alianțe de acest gen au unit cele două familii.

Alexios I a domnit din 1081 până în 1118, după care a urmat fiul său Ioan al II-lea din 1118 până în 1143, iar Manuel I din 1143 până în 1180. Perioada aceasta se caracterizează prin stabilitate și fermitate³⁸⁶. Manuel I a dus o politică pro-occidentală, cea de-a doua soție a sa fiind o prințesă din Franța, Maria de Antiohia, care a asigurat la un moment dat regența în timpul lui Alexios al II-lea (1180-1183). Andronic I Comnenul (1183-1185), cel care îl va detrona pe Alexios al II-lea, a fost cel mai original dintre Comneni, el ducând, spre deosebire de predecesorii săi, o politică anti-occidentală marcată prin masacrarea în masă a latinilor din Constantinopol, iar pe plan intern el s-a remarcat prin lupta violentă dusă împotriva marii aristocrații. La rândul său, Andronic a fost detronat de Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195)³⁸⁷.

Recucerirea cetății Dyrachion nu a eliminat definitiv pericolul normand: Bohemond a debarcat pe coasta albaneză în octombrie 1107, iar Alexios a reușit să-l înfrângă. În urma acestei înfrângerii, Bohemond a devenit vasalul împăratului, victoria bizantină consolidând pozițiile imperiale în Balcani. Pentru a face față unei noi forțe apărute acum, ungurii, Alexios a căsătorit pe moștenitorul tronului, Ioan, cu Irina, fiica regelui Ladislau al Ungariei. În schimb, la sosirea cruciaților, Alexios nu a reușit să restabilească situația în Asia Mică.

Predica papei Urban al II-lea (1088-1099) urmărea ajutorarea creștinilor din Orient, dar bizantinilor le era greu să înțeleagă ideea de cruciadă: inițiativa militară a eliberării Locurilor Sfinte trebuia să fie sarcina împăratului și nu a Bisericii. Bizantinii nu puteau înțelege de ce papa trebuia să lanseze această mișcare, iar clericii să participe chiar la luptele care urmau să aibe loc. În plus, nu de puține ori cruciații s-au comportat pe teritoriul bizantin ca într-o țară cucerită. Alexios și-a dat repede seama de imposibilitatea mobilizării unui număr important de soldați așa încât el a acceptat formele politice occidentale, obținând de la marea majoritate a cruciaților, cu excepția contelui de Toulouse și a lui Tancred, nepotul lui Bohemond, promisiunea de a restitui teritoriile cucerite în numele Bizanțului. La începutul anului 1097, cruciații au trecut în Asia, în luna iunie a aceluiși an au cucerit Niceea, pe care au dat-o împăratului. La sfârșitul lui octombrie 1097, cruciații au asediat Antiohia, în timp ce Baudouin de Boulogne, fără a mai face vreo referire la împărat a cucerit cetățile din jurul Eufratului și a întemeiat în martie 1098 comitatul Edessei. Pe data de 3 iunie cruciații au cucerit Antiohia, dar au fost imediat asediați de turci. Cu ajutorul populației locale, majoritar creștine, Bohemond reușește să scape din încercuirea armatei turcești, considerând că este dreptul său de a păstra Antiohia ca principat pentru el, iar ceilalți cruciați și-au continuat drumul spre Ierusalim. Acesta este considerat a fi momentul rupturii, eliberarea Ierusalimului în 1099 fiind considerat a fi începutul colonialismului european. În ciuda avansării rapide a cruciaților, Alexios a putut recuceri partea de Vest a platoului anatolian: Smirna, Efesul, Sardes, care redevin bizantine și Imperiul a controlat până la moartea sa jumătate din Asia Mică.

³⁸⁶ *IBIDEM*, p. 369-377.

³⁸⁷ Pentru problematica acestei perioade este bine de cercetat M.J. ANGOLD, *Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History*, Oxford, 1985.

În Orient și în Balcani cea mai serioasă amenințare căreia a trebuit să-i facă față Alexios I au fost pecenegii, care-i vor învinge pe bizantini în 1091 la Silistra. Înlăturarea lor se va realiza în vremea lui Ioan al II-lea, când au fost zdrobiți și au dispărut definitiv din istoria Bizanțului. Tot în vremea lui Ioan al II-lea a apărut o nouă amenințare în Balcani: două noi puteri, ungurii și sârbii. Împotriva lor Bizanțul a dus mai degrabă o politică de hărțuire, care le-a diminuat ambițiile.

Din punct de vedere economic, prosperitatea Imperiului rămâne în mod evident foarte mare: conform relatărilor cruciaților, 2/3 din bogăția lumii se găsea la Constantinopol. Cu timpul însă, Bizanțul a renunțat la rolul său de intermediar între Orient și Occident, în favoarea orașelor italiene: Pisa, Genova, dar mai ales Veneția.

Pe plan religios, interesele politice vor prima în fața credinței. În mai multe situații împăratul a fost gata să recunoască papei autoritatea sa religioasă în Orient, în speranța iluzorie a facilitării restabilirii autorității sale politice în Occident. De partea cealaltă, papa părea că avea intenția apropierei de împăratul bizantin, fără a fi vorba însă de unirea celor două Biserici. De altfel, această dorință nu s-a realizat, papa reușind să se împace cu împăratul Germaniei, iar cruciadele au constituit un eșec definitiv.

Politica internă și externă a celorlați Comneni

Legăturile matrimoniale ale lui Ioan al II-lea (1118-1143) cu regatul Ungariei nu l-au scutit de menținerea unei stări conflictuale cu noul adversar, cel care reușise deja să-și impună dominația asupra croaților. În 1128, Ștefan al II-lea a trecut Dunărea și Ioan al II-lea cu mare greutate a reușit să respingă atacul. Pentru ponderarea ambițiilor normande în Sicilia, Ioan a fost nevoit să multiplice privilegiile acordate Veneției și să se alieze cu Imperiul German și cu Pisa, negociind noi concesii comerciale. Energia acestui împărat a fost însă dirijată către Antiohia, pe care o cucerește în 1137 pentru foarte scurtă vreme, iar visul unei noi campanii în Orient i-a fost spulberat de moartea sa accidentală survenită în aprilie 1143.

Împăratul Manuel I (1143-1180) a întreprins o ultimă tentativă de intervenție în Italia. El a întărit alianța germană împotriva normanzilor, prin căsătoria sa în 1146 cu Berta de Sulzbach, cumnata lui Conrad al III-lea. Chiar și în aceste condiții, înfrângerea lui Conrad al III-lea de către turci a permis regelui Siciliei, Roger al II-lea, lansarea unui nou atac în Balcani în toamna anului 1147. El a cucerit Corfu, a prădat Teba și Corintul și a făcut prizonieri pe lucrătorii de mătase, deportați la Palermo. Alianța germană a fost compromisă în momentul venirii la conducerea Imperiului German a lui Frederic Barbarossa, Manuel I fiind nevoit să acționeze prompt în noile condiții. În 1154, moartea lui Roger al II-lea i-a permis lui Manuel I să lanseze din Ancona o puternică ofensivă militară încheiată în 1155 cu posibilitatea controlului asupra acestei regiuni din Italia. Imediat intervine însă dubla ostilitate a lui Barbarossa și a Veneției, nemulțumiți de faptul că strâmtoarea Otrante trecea sub controlul unei singure puteri. De aceea, în 1156 Guillaume I al Siciliei respinge expediția bizantină.

Manuel I a beneficiat de o situație favorabilă în Balcani, unde în 1161 a reușit să-și impună favoritul și ginerele său, Bela, ca moștenitor al tronului Ungariei și să supună Bosnia, Croația și Dalmația. De asemenea, în 1172 el a reușit să-l înfrângă pe principele sârb Ștefan Nemanja. Aceste reușite balcanice au neliniștit Veneția, care după 1171 devine unul dintre dușmanii de temut ai Bizanțului³⁸⁸.

³⁸⁸ Pe 12 martie 1171, Manuel a vrut să confisce bunurile venețienilor. Vezi S. BORSARI, *Venzia e Bisanzio nel secolo XI*, reeditată în *Storia della Civiltà veneziana*, t. 1, Florența, 1979.

În Orient, Manuel a continuat o ofensivă laborioasă, Renaud al Antiohiei acceptând suzeranitatea bizantină, iar regele Ierusalimului, Baudouin, s-a plasat sub protecția sa. În 1159, Manuel își face intrarea triumfală în Antiohia, urmat de regele Ierusalimului și de Renaud, care mergea pe jos. Chiar și turcii păreau învinși: în alianța cu regele Ierusalimului Manuel I se angaja la o expediție de amploare împotriva acestora. Încurajați de Frederic Barbarossa, turcii s-au revoltat împotriva bizantinilor, pe care îi înfrâng în septembrie 1176 la Myriokefalon. Înfrângerea nu a avut efecte imediate, exceptând poate perenizarea implantării turcilor în zonă.

La moartea sa în 1180, Manuel a lăsat Imperiul în aparență puternic, dar total izolat. Fiul său, Alexios al II-lea de 11 ani (1180-1183) logodit cu o fiică a regelui Franței, Ludovic al VII-lea, Agnès-Anne, a trebuit să facă față diferitelor contradicții interne ale dinastiei comnene. Sprijinul inițial al armatei pentru regența Mariei de Antiohia, cea de a doua soție a lui Manuel, s-a dovedit insuficient, deoarece cel care a ajuns la tron în 1183 a fost Andronic I. El a primit sprijinul populației, dornică să se debaraseze de enturajul latin al Mariei, precum și de cel al clerului antilatin. Andronic a lansat un program ambițios de reforme, a ales pe bază de competență oameni modești în funcții administrative importante, salariile lor fiind decente și scutind pe contribuabili de la noi taxe. Prin această politică el ataca privilegiile aristocrației, centrul de guvernare al comnenilor. În timp revoltele s-au înmulțit, Andronic nu a putut face față atacului normand din 1185, în urma căruia este cucerit Tesalonicul, iar în septembrie 1185 mulțimea condusă de Isaac Anghelos îl omoară. Astfel a luat sfârșit dinastia comnenilor.

Puterea familială: sistemul comnenilor

La sfârșitul domniei lui Alexios I Comnenul sistemul puterii familiale era destul de bine pus la punct, dinastia folosind pe viitor diferitele alianțe matrimoniale pentru integrarea unor binecunoscute familii occidentale sau a noilor familii. Astfel, o nepoată a lui Ioan al II-lea (1118-1143) s-a căsătorit cu Ioan Cantacuzino; una din surorile acestui împărat s-a căsătorit cu un Anghelos; o verișoară l-a avut ca soț pe Alexios Paleologul; dinastiile care au urmat până la sfârșitul Imperiului au păstrat numele Comnenilor. Acest sistem era un nod inextricabil, care permitea împăratului să fie legat cu întreaga clasă aristocrată. În momentul luptelor sale cu normanzii, Alexios I a asociat-o la tron pe mama sa și a oferit cele mai înalte funcții militare rudelor sale de sânge sau prin alianță. El a ridicat familia sa la statutul de conducători ai ierarhiei politice și sociale, oferindu-le titluri de origine imperială. Astfel familia, deci fidelitatea personală, înlocuia competența, vechea poziție socială și atașamentul la serviciul public, criteriu convenit posturilor celor mai înalte. În vremea lui Manuel I (1143-1180), ierarhizarea era justificată prin așa-numitul criteriu al *eugeniei* (nașterea dintr-o familie bună), noblețea înlocuind meritul în promovare³⁸⁹. Înainte ierarhia funcțiilor crea aristocrația, acum, concepția familială a aristocrației crea ierarhia; familia devenea un mijloc de guvernare. Din vremea împăraților familiei Dukas, păstrarea puterii se baza mai mult pe legăturile de familie decât pe calitatea ofițerilor; aceste legături permiteau Comnenilor să dețină puterea în calitate de grup dominant în sânul unui consorțiu de familii nobile, pe care le păstra și care erau în legătură cu propria lor familie sau cu a celor care-i puteau elimina de la putere. Acest lucru dădea impresia apartenenței la un grup centralizat, care împiedica degenerarea conspirațiilor în revolte³⁹⁰. Acest sistem restrângea însă avantajele puterii, redusă de altfel la un Imperiu diminuat, la un grup restrâns în detrimentul numerosului și competentului personal administrativ, care făcuse din Bizanț aproape un Stat modern. Foarte mulți oameni competenți au fost privați în vremea Comnenilor de cariere

³⁸⁹ Jean-Claude CHEYNET, *Op.cit.* p. 369-371.

³⁹⁰ *IBIDEM*, p. 249-259.

tradiționale în familiile lor. Sistemul familial al Comnenilor a adus și alte slăbiciuni specifice. Astfel, prin concentrarea asupra capitalei se pierdeau originile sale provinciale, iar nodul inextricabil al alianțelor familiale suscita grupuri de interese, în care fiecare vedea în ruda sa un potențial adversar: fiica cea mare a lui Alexios, Ana Comnena, a încercat să-l priveze de tron pe fratele său Ioan, în avantajul soțului său. În ciuda acestor insuficiențe, sistemul familial a reușit în cele din urmă să fie destul de eficient pe plan extern, restaurând grandoarea Imperiului.

Motivațiile Cruciadelor și consecințele lor

În Occident, asistăm în vremea Comnenilor și la creșterea puterii orașelor maritime, îndeosebi a Veneției, care își propunea supunerea întregii lumi mediteranene. Veneția devine acum un Stat care și-a pus întreaga sa forță maritimă în serviciul exclusiv al intereselor ei comerciale, realizând în cele din urmă, prin cinism și abilitate, dar și printr-o remarcabilă politică a continuității, ambițiile unui imperialism economic, fără scrupule. Este drept că această situație a fost favorizată și de actul din 1082 semnat de Alexios I, prin care venețienii primeau dreptul de a cumpăra și a vinde în tot Imperiul Bizantin, fără a plăti taxe sau a fi controlați de vameși. Comerțul venețian avea practic mai multe drepturi decât chiar comercianții bizantini. Ceea ce putea face acum Bizanțul, era să încerce să diminueze importanța privilegiilor venețiene, acordând facilități asemănătoare celor două principale rivale: Pisa și Genova. Inițiativa a căpătat forme practice în vremea lui Ioan a II-lea.

În privința cruciadelor, acestea au pornit în secolele XI-XIV din țările apusene ale Europei și constituie în istoria Evului Mediu un fenomen complex. Ele au rămas în memoria colectivă, alimentată și de literatură sau cinematografie, drept o mare epopee, cu episoade multiple. Amintirea lor transformată și de legendă, a rămas atât de vie încât cuvântul a sfârșit prin a desemna în vocabularul occidental acea inițiativă pornită în numele unui ideal comun împotriva unui dușman comun. Pe lângă motivele de ordin religios, cruciadele au avut și cauze politice sau economice bine disimulate sub ideologia religioasă a eliberării Locurilor Sfinte. În ciuda tradiției creștine primare, care condamna folosirea armelor, Biserica din Occident a lansat începând cu secolul al IV-lea teoria «războiului just»: necesitatea folosirii forței, a războiului împotriva ereticilor, pe care armele spirituale nu-i puteau convinge. Prin promisiunea de recompense cerești făcută combatanților, s-a trecut de la noțiunea de «război drept» la cea de «război sfânt». La sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, Biserica Occidentală a încercat să creștineze moravurile societății militare, propunând cavalerului ideal, protecția celor slabi și menținerea păcii prin lupta împotriva dușmanilor. Conciliul de la Narbonne din anul 1054 declara că cel «care omoară un creștin, varsă sângele lui Hristos».

Multă vreme cruciatul a fost descris de textele medievale ca un pelerin, cel care face o călătorie la Ierusalim. Pelerinajul la Locurile Sfinte devine un element primordial al cruciadei, iar dificultățile traseului, făceau parte din spiritualitatea pelerinajului. În afară de spiritul de bravură și aventură, cruciații urmăreau și câștigarea de averi, precum și crearea unor State de tip feudal, pe care apoi să le exploateze. De la cruciade, cavalerii occidentali au așteptat totul: mântuirea veșnică, satisfacerea spiritului de aventură, iar cei mai mulți, bogățiile fabuloase ale Orientului³⁹¹. Ele se explică și prin creșterea demografică a populației din țările occidentale, care impunea o expansiune

³⁹¹ Pe parcursul cruciadelor întâlnirea dintre Orient și Occident a fost privită diferit de către cele două părți. Astfel, cruciații au rămas impresionați de măreția orașului Constantinopol, de frumusețea și bogăția lui, care contrasta atât de flagrant cu orașele medievale din Apus, strâmte și murdare. La rândul lor, bizantinii considerau pe apuseni niște barbari, fără maniere și neciopliți. Vorbind despre cruciada populară ajunsă în august 1096 la Constantinopol, Ana Comnena îi cataloghează ca «cete de vagabonzi și cerșetori care nu au aer de soldați și nu aveau bani să-și cumpere mâncare».

externă, iar aceasta nu se putea realiza decât în Răsărit. Cruciadele puteau oferi celui înrolat, unor țărani, posibilitatea ameliorării propriei situații, a reconstituirii averilor uneori prin jaf, o mai bună repartitie a proprietății. De asemenea, înrolarea unor combatanți profesioniști a permis menținerea păcii în Occident, furnizându-le acestora ocazia folosirii propriei energii pe alte fronturi.

Inițiativa cruciadelor aparține în general papei, conducătorul spiritual: el predica cruciada sau încredința predica clerului autorizat și uneori trimișilor pontificali. De la cruciada a II-a (1147-1149) până la a IV-a (1202-1204), cistercienii au fost însărcinați cu predica, iar din secolul al XIII-lea acest rol a fost preluat de ordinele cerșetoare.

Finanțarea crucidelor era obținută pe trei căi:

- prin intermediul cruciaților: baronii își vindeau pământurile sau le ofereau comunităților ecleziastice. În secolul al XII-lea, seniorul putea cere vasalilor săi un ajutor financiar pentru plecarea în cruciadă.
- prin regi: primul impozit perceput de regi pentru cruciade a fost *dijma saladină* impusă în Franța și Anglia, pe bunurile mobiliare și venituri. De la simple ajutoare benevole pe vremea lui Ludovic al VII-lea în 1147, s-a trecut la impozitul pe care-l pretindea Filip August la întoarcerea sa din Țara Sfântă.
- prin Biserică: pentru cruciada a IV-a (1202-1204) coexistau colecta și taxa ca forme de obținere a fondurilor. În ciuda unei puternice opoziții, *decima* a fost introdusă pentru prima dată în 1199, mai întâi clerului într-un procent de 40% din venituri, iar ceva mai târziu și cardinalilor 10%.

Cruciatul beneficia de privilegii exclusiv spirituale, iar din secolul al XII-lea, papalitatea acorda celui care se angaja în astfel de operațiuni militare o serie de avantaje materiale. Prin «privilegiile Crucii», precizate mai bine în 1145 în bula *Quantum praedecessores*, cruciatul, familia sa și bunurile sale, erau plasate sub protecția Bisericii. De asemenea, pe durata desfășurării unei cruciade, plata dobânzilor pentru diferitele împrumuturi contractate era suspendată și un *muratoriu* permitea cruciatului să-și plătească datoriile la întoarcerea din campanie³⁹².

Prima cruciada (1096-1099) a fost decisă la sinodul de la Clermont, inițiator fiind papa Urban al II-lea în 1095. El a prezentat în predica sa principiile acestei prime acțiuni de eliberare a Locurilor Sfinte, insistând pe ajutorul ce trebuia acordat creștinilor din Orient oprimați de turci. Acest subiect a fost repede înlocuit de tema eliberării mormântului lui Hristos, recucerirea și apărarea sa. Celui care murea pe drum sau în timpul luptelor, papa îi promitea iertarea păcatelor. În prima fază a acestei cruciade masele populare constituite într-o armată nedisciplinată, au trecut prin Ungaria, Serbia și Bulgaria, ajungând la Constantinopol în ziua de 1 august 1096. Împăratul Alexios I a trecut în Asia, unde au fost nimiciți de turci în apropierea localității Niceea. Adevărata cruciadă, cea a nobililor a ajuns la Constantinopol, Alexios I reușind să obțină de la ei un jurământ de vasalitate. Cruciații au reușit să cucerească pe rând Niceea, Edessa, Antiohia, iar Ierusalimul în 15 iulie 1099. Ei au înființat primele State latine în Orient: la Edessa, care a durat până în 1144, la Antiohia, care a durat din 1098 până la 1268, la Ierusalim, primul «rege» fiind Godefroy de Bouillon (22 iulie 1099-18 iulie 1100), cel care a refuzat coroana de rege acolo unde Iisus Hristos primise coroana de spini. Titlul de «rege al Ierusalimului» s-a acordat la 25 decembrie 1110 fratelui său Balduin I de Boulogne (1110-1118). În locul patriarhului ortodox, latinii au pus un patriarh catolic. Stabilirea cruciaților în Palestina, după eliberarea Ierusalimului, la 15 iulie 1099, este considerată a fi începutul colonialismului european.

³⁹² Pentru cruciade există o literatură abundentă. În privința aspectelor teoretice ca bază de reflecție avem la P. LEMERLE, *Byzance et la croisade*, în *Relazioni del Xe Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, Florența, 1955; W.M. DALY, *Christian Fraternity, the Crusaders and the Security of Constantinople, 1097-1204*, în *Medieval Studies*, XXII, Toronto, 1960. Merită a fi consultate și lucrările cu caracter general ale lui RUNCIMAN, SETTON, MAYER, MORISSON. La rândul său M. BALLARD în lucrarea *Les Croisades*, are o bibliografie foarte bogată pe această temă.

A doua cruciadă (1147-1149) a avut ca principală motivație eliberarea Edessei cucerită definitiv de turci în 1146. Îndemnul la această nouă inițiativă militară a fost dat de papa Eugeniu al III-lea, iar Bernard de Clairveaux a fost cel care a predicat-o. Inițiativa a rămas fără rezultat pentru occidentali, între anii 1140 și 1149, cruciații ridicând la Ierusalim o biserică a Golgotei și una a Sfântului Mormânt. Din acest moment latinii au început să aibe drepturi la Sfântul Mormânt.

Cruciada a III-a (1189-1192) a pornit în momentul în care sultanul Egiptului Saladin în anul 1187, după 88 de ani de stăpânire latină, cucerește Ierusalimul. La cruciada a III-a au participat trei mari monarhi ai Apusului: împăratul german Frederic I Barbarossa (1152-1190), regele englez Richard Inimă de Leu (1189-1199) și regele Filip al II-lea al Franței (1180-1223). Această cruciadă s-a soldat practic cu un nou eșec, dar s-a putut observa mai bine că entuziasmul religios al celor săraci a fost exploatat de ambițiile nobililor.

Cruciada a IV-a (1202-1204) a fost predicată de papa Inocențiu al III-lea (1198-1216), cu scopul eliberării Ierusalimului. Acest papă a fost cel mai mare teoretician al cruciadei, cel care a alcătuit o doctrină coerentă: din acest moment textele au fixat cu exactitate condițiile obținerii indulgențelor, ierarhizate la sfârșitul secolului al XII-lea, în funcție de serviciile aduse cruciadei. De la începutul secolului al XIII-lea, credincioșilor li se promitea participarea la cruciadă prin rugăciuni, procesiuni religioase, ofrande și susținere financiară a celor care urmau să plece, papalitatea inaugurând mișcarea de spiritualizare a cruciadei. La rândul ei, Republica Veneția s-a angajat să asigure transportul cruciaților cu propria flota, în schimbul unei sume importante de bani. Conducătorii veritabili ai acestei cruciade au fost: papa Inocențiu al III-lea, partizan al unirii Bisericilor sub conducerea Romei și Enrico Dandolo, care încarna ambițiile economice ale Veneției. Cruciada avea drept obiectiv Egiptul, de care depindea Palestina. În aceeași perioadă se afla în Occident Alexios al IV-lea, fiul împăratului Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195), înlăturat de pe tron și orbit de fratele său, Alexios al III-lea Anghelos (1195-1203), venit în Apus să ceară ajutor cruciaților, în schimbul unei recompense, pentru înscăunarea tatălui său. El a promis totodată supunerea Bisericii grecești autorității scaunului papal. Dandolo a acceptat propunerea, gândindu-se îndeosebi la avantajele Veneției de pe urma acestei situații. În noile condiții flota venețiană își modifică traseul și în loc să se îndrepte spre Egipt, merge către Bizanț unde ajunge în 1204. Alexios al III-lea este detronat, Isaac Anghelos și fiul său Alexios al IV-lea sunt repuși în drepturi. Imediat grecii au înțeles că acești doi suverani nu urmau să fie decât niște instrumente docile în mâna latinilor și a papei. De aceea, pe 25 ianuarie 1204 are loc un fel de revoluție la Constantinopol soldată cu răsturnarea lui Isaac al II-lea și a fiului său. Noul împărat, Alexios al V-lea nu poate onora promisiunile și cruciații iau cu asalt Constantinopolul în Vinerea Patimilor a anului 1204. Timp de trei zile și trei nopți au loc scene penibile, în locul apărării și eliberării creștinilor în fața musulmanilor, așa cum fusese predicată această cruciadă, asistăm la deturnarea cruciaților de la ținta lor inițială.

Cruciada a IV-a este deci un fapt exemplar pentru oricare istoric, deoarece originile sale sunt multiple și dificil de ierarhizat. Nu trebuie uitat faptul că alături de cauzele externe, apetitul economic italian, coaliția politică germano-normandă, ostilitatea religioasă și xenofobia, s-au adăugat și o serie de fenomene interne care au fragilizat Imperiul în ultimele decenii ale secolului al XII-lea.

În locul Imperiului Bizantin, cruciații au creat Imperiul latin de Constantinopol (1204-1261), punând rege pe Balduin de Flandra (1204-1205). Teritoriul capitalei a fost împărțit între Balduin și Dandolo, acesta din urmă fiind singur exceptat de la depunerea jurământului de vasalitate față de Balduin. În sfârșit, Veneția primea insulele Ioniene, cea mai mare parte a insulelor din Marea Egee, Rodosul, Creta, spații importante din Peloponez, Tracia. Astfel, cruciada a IV-a oferea Veneției posibilitatea deținerii unui adevărat Imperiu colonial și a unei hegemonii economice în regiune. Cucerirea și jefuirea Constantinopolului din 13 aprilie 1204 și crearea unui Imperiu latin între 1204-1261 la Constantinopol, au contribuit la slăbirea gravă a Imperiului Bizantin constituind una din

cauzele principale ale cuceririi lui de către turci la 29 mai 1453. Efectul cel mai evident al acestei cruciade a fost însă ruptura definitivă a unității creștine. Ireparabilul în ochii bizantinilor fusese comis. Pentru ei, occidentalii până atunci suspecti, devin acum culpabili. În fața “violentei acestor barbari, spunea Nichita Choniatas, nu ne rămâne decât să constatăm că ei nu aparțin lumii civilizate”. Ortodoxia a devenit acum vectorul esențial al unui naționalism din în ce mai exacerbat, ajungându-se un secol mai târziu să se vorbească până în îndepărtata Rusie, de ororile comise de latini la Constantinopol.

Pe ruinele Imperiului Bizantin, alături de Imperiul latin de Constantinopol, s-au organizat într-o manieră feudală, o serie de principate vasale: regatul Tesalonicului, ducatul Atenei și al Tebei, principatul Ahaiei. Din Imperiul Bizantin mai rămâneau doar trei părți, care păstrau încă statutul de independență: Imperiul grec de Trebizonda (1204-1261), Imperiul grec de la Niceea (1204-1261) și despotatul de Epir.

Imperiul de la Niceea a fost fondat de Teodor Laskaris (1204-1222), căruia i-a urmat energicul Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254). Era clar că latinii nu doreau existența acestui Stat, de aceea armatele lor au declanșat o puternică ofensivă în Asia Mică. Din fericire ei au fost nevoiți să facă față unei puternice concentrări armate în Balcani, formată din greci și bulgari, conduși de țarul Ioniță Caloian. La bătălia de la Adrianopole din aprilie 1205, cruciații sunt zdrobiți, împăratul Balduin ucis, iar Dandolo moare și el la puțin timp după această dată. Evenimentul este considerabil, pentru că dominația occidentală în Orient cunoaște un prim eșec, iar Imperiul de la Niceea este salvat. Pe viitor, Imperiul Bizantin pornind tocmai de la Niceea va reuși să se reformeze, chiar dacă pentru acest lucru a fost nevoie de 50 de ani de confuzie, timp în care Imperiul latin de la Constantinopol a supraviețuit unor condiții penibile.

Succesorul lui Balduin la Constantinopol a fost fratele său Henric, care la început a înregistrat unele victorii, dar în final a fost învins de Ioan Vatatzes. El a reușit să cucerească Adrianopole și a luat din mâna bulgarilor importante teritorii din Macedonia și Tracia, precum și Tesalonicul. Opera sa a fost desăvârșită de Mihail Paleologul în ziua de 25 iulie 1261, când Constantinopolul a fost recucerit din mâna latinilor, împăratul și patriarhul latin refugiindu-se în Occident. Astfel, se prăbușea Imperiul latin, cel care de mai multă vreme ducea o existență dificilă: pentru a putea trăi împăratul vindea Sfinte Moaște și se încălzea cu lemnul recuperat din construcția propriului palat. La rândul său, Imperiul bizantin recent reconstituit, era acum un Stat epuizat care se va îndrepta după două secole de decadentă spre ruină.

Fără a intra în detalii cu privire la celelalte cruciade, vom mai spune doar că ele au preocupat Occidentul mai mult de două secole, iar consecințele lor se resimt până astăzi. Ele au permis Occidentului să-și dezvolte conștiința unității sale, au facilitat amestecul în Biserică a cavaleriei, au acordat drept la cuvânt și la acțiune maselor sărace și prost echipate. Ele au crescut prestigiul și puterea papei sau forța monarhilor, dar prin cele întâmplare la 1204 au transformat Schisma din 1054 într-un fapt definitiv.

Statele latine și formațiunile bizantine de la Niceea, Trebizonda și Epir

Pe ruinele Imperiului bizantin au fost organizate sub formă feudală o serie de principate latine vasale: regatul Tesalonicului, care-l avea în frunte pe Bonifaciu de Monferrat, ducatul Atenei și al Tebei, pe care-l conducea Otto La Roche și principatul Ahaiei condus de Guillaume de Champlitte și Godeffroy de Villeharduin. După încoronarea ca împărat a lui Balduin I (1204-1205), el a încercat să justifice papei Inocențiu al III-lea atacul asupra Constantinopolului. Astfel, el motiva jafurile și uciderile prin faptul că «grecii schismatici se sustrăgeau de sub autoritatea papei», iar ceea ce s-a întâmplat până la urmă era pedeapsa pentru detronarea lui Alexios al IV-lea, care promisese unirea

Bisericilor³⁹³. Balduin prezenta ceea ce se întâmplase ca fiind lucrarea lui Dumnezeu în favoarea latinilor drept credincioși și împotriva grecilor schismatici. Cu alte cuvinte, latinii deveneau instrumentul răzbnării lui Dumnezeu. Papa era invitat la Constantinopol, unde urma să aibă loc sinodul care urma să supună Biserica greacă, celei Romane: «... acum ți-a pus Dumnezeu dușmanii scaun picioarelor tale. Suflă în trâmbița preotească în Sion, adună poporul, bătrânii și pruncii, laudă ziua stabilită unirii și păcii»³⁹⁴.

În speranța că orașul cucerit putea deveni o bază a viitoarelor operațiuni cruciate, Inocențiu al III-lea a autorizat staționarea trupelor latine la Constantinopol, dezlegându-le de jurământul făcut pentru cruciadă³⁹⁵. Papa era însă nemulțumit de alegerea venețianului Toma Morosini în scaunul de patriarh al Constantinopolului, o persoană deloc supusă scaunului papal. Din acest moment între papalitate și venețieni s-a declanșat o luptă surdă, pentru controlul a cât mai multor clădiri din oraș. Printr-o scrisoare din 7 noiembrie 1204, Inocențiu al III-lea îi sfătuia pe bizantini să completeze parohiile părăsite de greci, cu clerici latini, iar în locurile unde populația era majoritar bizantină clericii puteau fi greci numai în cazul în care primiseră hirotonia de la episcopi latini³⁹⁶. Această politică aparent tolerantă s-a schimbat radical în următorii ani: clericii greci care refuzau să-l pomenească la Sfânta Liturghie pe papă și pe patriarhul latin erau alungați din parohiile lor, unele biserici au fost închise, unii călugări au fost chiar închiși și maltratați³⁹⁷. Cu toate aceste măsuri care urmăreau supunerea Bisericii Ortodoxe celei Catolice, clerul a rămas în marea lui majoritate atașat valorilor Ortodoxiei.

În acest timp, greșeala cea mai mare pe care au făcut-o latinii a fost deteriorarea relațiilor cu Ioniță Caloian (1197-1207), țarul Imperiului româno-bulgar. La începutul anului 1204, în schimbul recunoașterii titlului său regal, Caloian se oferise să-i ajute pe latini la cucerirea Constantinopolului. În acest sens, Inocențiu al III-lea a trimis în noiembrie 1204 un legat al său care urma să-l încoroneze pe Caloian, gestul urmând să consființască catolicizarea Bisericii bulgare. Prin pretenția de moștenitor al basileilor bizantini, Balduin I a stricat ceea ce dorea să înfăptuiască papa. În urma conflictului armat de la Adrianopole din 1205, Balduin a fost înfrânt, făcut prizonier și a murit întemnițat la Târnovo. Acest nou conflict a evidențiat emanciparea Statelor slave a căror apropiere de latini era pur teoretică. Chiar dacă atât țarul bulgar sau regele sârb Nemanja primeau coroana de la Inocențiu al III-lea, gestul arăta că în acel moment se putea vorbi de 5 Imperii în creștere de putere, toate ortodoxe și toate urmărind același scop: recucerirea Constantinopolului și reconstituirea unui Imperiu pe care grecii s-au arătat incapabili să-l păstreze. Fiecare din aceste puteri ortodoxe au manifestat o anumită tonalitate «națională», evidentă mai mult la sârbi și bulgari și ceva mai nuanțată la Statele grecești, printre care putem identifica trei «Grecii»: una pontică, Trebizonda, a doua anatoliană, Niceea, iar ultima net balcanică, Epirul. În acest sens, anul 1204 a permis lansarea unor originalități locale, care și-au disputat până la victoria otomană, diferitele tendințe contradictorii, expansiunea imperială și afirmarea pe plan local. Cu toate acestea, ambițiile grecești și slave nu erau comparabile: grecii aveau de partea lor o puternică tradiție imperială și structuri administrative evaluate, care s-au repliat în Trebizonda, Niceea și Epir. Din 1208 Niceea a adăugat un atu esențial sistemului teocratic ce urma a fi reconstruit: încoronarea unui împărat roman, Teodor Laskaris, de către un patriarh al Constantinopolului în exil, gest pe care alții nu ar fi îndrăznit să-l imite. Din acest moment, Niceea pornea la un drum destul de greu, pentru că cei din dinastia Laskaris aveau de luptat

³⁹³ Speros VRYENIOS, *Byzantium and Europe*, Thames and Hudson, Londra, 1967, p. 158.

³⁹⁴ J.B. BURRY, *The eastern Roman Empire*, ed. J.B. Burry, S.A. Cook, Ladcook University Press, vol. IV, Cambridge, 1927, p. 478.

³⁹⁵ *IBIDEM*

³⁹⁶ *IBIDEM*, p. 483.

³⁹⁷ Stelian BREZEANU, *O instituție latină în Balcani la începutul secolului al XIII-lea*, ed. Albatros, București, 1990, p. 56.

nu numai cu latinii, dar și cu concurentul epirot sau cu partidul anatolian din interior, dominat de conducătorii locali care preferau consolidarea unui Imperiu asiatic.

Liniștea Laskarizilor a fost tulburată mai întâi de Balduin I, care încredințase însoțitorilor săi mari feude dincolo de Marea Marmara: feuda Niceei i-a revenit lui Louis Blois, un nepot al regelui Angliei, care în noiembrie 1204 trimitea o armată ce urma să revendice chiar și prin forță domeniile sale din Asia Mică. În urma bătăliei care a avut loc pe 6 decembrie 1204, Laskarizii au fost înfrânți. În acest moment grecii erau amenințați cu pierderea Niceei, ultimul centru de rezistență din Asia Mică. Până la urmă salvarea a venit în urma intervenției din Europa a lui Ioniță Caloian, care a permis în 1206 încoronarea oficială ca împărat a lui Teodor Laskaris. Schimbările de atitudine ale bulgarilor au durat până la moartea țarului Ioan Asan al II-lea în 1241. Datorită poziției sale, Niceea a putut adopta până la urmă cea mai bună tactică: înainte de a trece în Tracia, Ioan al III-lea Vatatzes (1222-1254), ginerele lui Teodor Laskaris, a supus majoritatea insulelor Mării Egee. În aceeași perioadă Epirul, putere terestră, i-a atacat pe bulgari, care în 1230 obțin o victorie decisivă asupra lui Teodor Anghelos la Klokotnitsa, în Macedonia. Moartea lui Asan al II-lea a coincis cu invazia mongolă, care practic a eliminat orice posibilitate de ripostă a bulgarilor. În condițiile în care Vatatzes a scăpat de pericolul oriental, prin intervenția mongolilor în sultanatul de Rum, Epirul rămânea singurul potențial concurent la recucerirea Constantinopolului. Până la urmă despotatul a fost deposedat de perspectiva unui destin imperial: repliat în partea de Vest a Balcanilor, atacat de niceeni care au ajuns sub Teodor al II-lea, fiul lui Vatatzes (1254-1258), până la Adriatică, ei au dus o politică de alianțe cu occidentalii: Veneția, regatul din Neapole și principatul Ahaiei. Acestei atitudini Niceea i-a răspuns prin atacuri repetate asupra Constantinopolului, soldate în cele din urmă cu recucerirea Constantinopolului în 1261 de către Mihail al VIII-lea Paleologul (1258-1282). Momentul a avut o semnificație mai mult simbolică, conferind ultimei dinastii bizantine o legitimitate pe care nimeni nu și-a mai putut-o asuma după 1204.

La 1261 procesul de recucerire era încă departe de a fi realizat pe deplin. Alături de Epir, Ahaia rămânea francilor, căreia Mihail al VIII-lea Paleologul nu reușise să-i cucerească decât trei fortărețe, dintre care și viitoarea capitală, Mistra. La rândul ei, Veneția rămânea stăpâna mărilor, care prin porturile și insulele ce le deținea în lumea bizantină, își putea permite să atingă oricând coastele grecești, Bosforul și Asia Mică. La aceste potențiale pericole se mai adăuga întregul Occident, care nu se putea mulțumi ca anul 1204 să fie un moment de profit trecător, iar anul 1261 unul de abandon, mai ales că în 1266, papa punea pe tronul Neapolului un adversar al Bizanțului, Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea.

Din strânsoarea occidentală Mihail al VIII-lea a reușit să scape prin intermediul diplomației: tripla alianță dintre Bizanț, sultanatul mameluk din Egipt și hanatul mongol, care domina la vremea aceea bazinul pontic și partea orientală a Mediteranei, precum și conciliul de la Lyon din 1274. Eficacitatea acestor manevre diplomatice s-a putut observa imediat: în 1281, când Roma a înțeles manevra Bizanțului, Mihail își întărise deja poziția în Albania, iar o nouă coaliție latino-slavă luase naștere, la care se alăturase și Veneția.

În 1204 Imperiul bizantin nu a luat sfârșit, dar situația era inedită deoarece de la Constantin cel Mare el se confunda cu capitala sa. Între 1204 și 1261 numai orașul nu și Imperiu a fost într-o așa-numită stare de somnolență, iar icoana Maicii Domnului din Vlaherne se spune că nu a mai săvârșit nici o minune în acest interval. Trebizonda, Epirul și Niceea s-au considerat Imperii în exil, dar cel care a jucat un rol internațional deosebit a fost acela care a recucerit Constantinopolul în 1261. Prin alianțe politice și matrimoniale, Trebizonda a rămas în mod oficial un Imperiu subordonat Constantinopolului, în timp ce Epirul care a dispărut după 1350 s-a mulțumit cu titlul de despotat. În ciuda expansiunii lor, Statele slave, Bulgaria, Serbia sau Rusia, au continuat să recunoască încă din punct de vedere politic și religios Constantinopolul ca fiind centrul unei lumi coerente, în care prezida un singur împărat. Primele semne ale schimbării acestei ordini, au apărut după 1261: sub autoritatea mai mult teoretică a Constantinopolului, realitățile locale s-au dezvoltat și s-au

multiplicat, lăsând tot mai puțin loc intervenției directe a împăratului; în 1275, Tesalia, numită mai târziu «Marea Valahie» a refuzat hotărârile Conciliului de la Lyon, ducând din acest moment o politică contrară celei imperiale. Ideea Imperiului nu a dispărut, dar au început să se afirme originalitățile locale, ai căror conducători, *arhonții*, se acomodau mult mai ușor unor necesități punctuale pentru că proveneau din acel mediu.

Principii de guvernare bizantină în secolele VIII-XII

Imperiul bizantin era continuatorul Romei; el era un fel de magistratură în care împăratul deținea puterea provizorie. Factorii constitutivi ai epocii romane subzistau chiar dacă aceștia deveneau din ce în ce mai formali. Împăratul era *imperator*, proclamat de armată, iar Senatul devenise un simplu factor social, care nu intervenea decât în cazurile dificile. Aprobarea sa se manifesta prin prezența senatorilor în timpul ceremoniilor de la hipodromul din Constantinopol, unde avea loc aclamarea împăratului de către popor. Această procedură făcea din împărat “alesul lui Dumnezeu”, conform formulei consacrate. Investiturii politice urma încoronarea din catedrala Sfânta Sofia; patriarhul cerea o mărturisire de credință pentru a verifica ortodoxia celui care era însărcinat cu apărarea credinței, apoi îi pune coroana noului ales. Patriarhul era un personaj influent, el putând juca de multe ori un rol decisiv, așa cum s-a întâmplat cu Mihail Cerularie la venirea pe tron a lui Isaac Comnenul. În istoria Bizanțului nu a existat vreun patriarh care să refuze încoronarea împăratului: pe 31 octombrie 802, când Nichifor I (802-811) a detronat-o pe Irina, restauratoarea cultului icoanelor, patriarhul Tarasie, animatorul sinodului de la Niceea, l-a încoronat pe uzurpator. Explicația: pentru bizantini, lumea în care trăiau era imaginea pământească a Împărăției lui Dumnezeu. Împăratul este locotenentul lui Dumnezeu pe pământ. În mod firesc, Dumnezeu este liber să aleagă, pentru a numi și pentru a revoca; o uzurpare care a reușit, era de inspirație divină, ca în cazul nostru cu Nichifor. Imperiul bizantin a fost o autocrație temperată de uzurpări, ca rod al unui complot de palat ca cel din 802 sau a unei revolte populare ca cea din 1042 care a condus la înlăturarea lui Mihail al V-lea (1041-1042). Chiar dacă Dumnezeu poate alege o familie pentru tron, principiul dinastic nu excludea uzurparea.

Dumnezeu, împăratul și legea

Titlatura imperială, așa cum apărea în actele imperiale sau în portretele suveranilor, rezumă această concepție: «N ... *basileus*³⁹⁸, credincios al lui Hristos-Dumnezeu, ortodox, *autokrator* al Romanilor». Împăratul se definea prin titlul său³⁹⁹. El era mai întâi credincios lui Dumnezeu, care i-a conferit puterea sa și ortodox, ceea ce reprezenta fundamentul legitimității sale, conferindu-i puterea absolută a autocratorului. Această putere se exercita în mod deosebit în cadrul Imperiului, singurul care corespunde întregului pământ sau oikumene, Imperiul Romanilor.

În calitate de locotenent al lui Dumnezeu, împăratul era atotputernic: el era întruchiparea legii, el era cel care asigura continuitatea acesteia. Împăratul avea obligația de a aplica hotărârile conciliare, iar legislația canonică era integrată în dreptul imperial. De asemenea împăratul convoca și prezida sinodul, dar autoritatea dogmatică aparținea exclusiv acestuia din urmă. Împăratul nu era nici cleric, nici un simplu laic; el era un *isapostolas*, «egal cu apostolii». În acest sens el avea o serie de privilegii liturgice: dreptul de a intra în Sfântul Altar prin ușile împărătești, el se împărtășea singur din Sfântul Potir; patriarhul aplica porfirogeneților la 8 zile după naștere tunderea care marca caracterul lor sacru, împăratul avea dreptul de a predica și a binecuvânta mulțimea credincioșilor.

În cartea *Despre ceremonii*, Constantin al VII-lea explica participarea împăratului la Liturghie, ca având un accentuat caracter simbolic: el crea imaginea terestră a ordinii divine din lume. După Constantin al VII-lea, un înger ar fi dăruit lui Constantin cel Mare veșmintele din purpură rezervate numai suveranilor⁴⁰⁰. Maiestatea imperială impunea liniștea, de aceea adunările oficiale în care împăratul își prezenta hotărârile sale erau *silentia*. Împăratul nu vorbea niciodată direct, ci numai prin gesturi și prin intermediul unui demnitar. El făcea parte dintr-un ceremonial de adorare cu rezonanță religioasă, însoțit de lumânări și tămâie⁴⁰¹. Cei care veneau la el, își plecau capetele până la pământ, după care uneori îi sărutau picioarele sau genunchii. La masa imperială, într-o sufragerie din aur (*chrysotriklinos*), împăratul invita periodic câte 12 persoane sărace, alese cu grijă, cărora printr-un simbolism simplu le spăla picioarele. Ceremonialul plin de fast de la Curtea imperială a înregistrat un vizibil declin începând cu secolul al XII-lea, când are loc o izolare aristocratică a puterii⁴⁰².

Lumea creștină nu putea admite decât un singur împărat, pentru că nu există decât un singur Dumnezeu care l-a trimis, l-a delegat. Bizantinii aveau o teamă instinctivă față de orice partaj al puterii: în momentul în care cu puțin timp înainte de moartea lui Manuel I (1143-1180), soția i-a adus pe lume un copil handicapat, evenimentul a fost considerat «ca anunțator al poliarhiei, care este mama anarhiei» și pretext pentru sfătuitoarii lui Andronic I pentru executarea tânărului Alexis II, pentru că «suveranitatea multiplă nu este bună» și «nu este nevoie decât de un singur suveran, de un

³⁹⁸ Basileu, la origine rege, acest termen apare în titulatura bizantină în secolul al VII-lea, după victoria asupra perșilor și devine caracteristic împăratului romanilor, *basileus ton romaion*, echivalent cu *imperator*.

³⁹⁹ La noi independența statală s-a concretizat în secolul al XIV-lea printr-un epitet legat de titlul de “domn”, “de sine stăpânitor”, care era de origine bizantină. Pe o icoană dăruită Marei Lavrei forma grecească de *autokrator* este folosită pentru Vladislav, titlul fiind atribuit și lui Alexandru cel Bun pe epitrahilul de la Staraia Ladoga. Mai multe detalii la E. VÂRTOSU, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, București, 1960, p. 197-213.

⁴⁰⁰ A. CAMERON, *The Construction of Court Ritual: the Byzantine Book of Ceremonies*, în *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge, 1987, p. 106-136.

⁴⁰¹ Pentru țara noastră vezi A. PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 40-45.

⁴⁰² M. MCCORMICK, *Analyzing Imperial Ceremonies*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 35, 1985, p.1-20.

singur împărat»⁴⁰³. Idealul era ca acest împărat unic să domnească absolut singur, să facă totul singur, în cadrul Imperiului.

Vasile I când se decide să trimită așa-numiții anchetatori fiscali pentru reprimarea fraudelor, afirma că el însuși se va ocupa de acest gen de afaceri. Fie că era vorba despre Vasile al II-lea pe care Psellos ni-l descrie ca pe un conducător căruia îi plăcea să conducă treburile Statului singur, fie că amintim pe alți funcționari de Stat, referința se îndreaptă întotdeauna către un ideal politic de tip patriarhal, în virtutea căruia suveranul se comportă cu poporul său ca și un părinte, ca un tată de familie drept și sever. În cazul apariției semnelor ce prevesteau o revoltă, guvernatorul unei provincii nu lua nici o decizie dacă suveranul nu-i dădea un răspuns la scrisoarea de avertisment pe care i-o trimitea. Pe scurt : «pământul este al meu și nu al tău ... iar tu dacă nu ai primit ordin de la mine cum ți-ai permis să pedepsești oameni?»⁴⁰⁴. Era greu de imaginat cum o altă persoană putea împieta autoritatea împăratului așa cum consemna Isaac II: «este îngăduit împăraților să facă tot ceea ce vor» pentru că nu există dezacord între Dumnezeu și ei în guvernarea problemelor pământești⁴⁰⁵; într-un cuvânt orice act al împăratului era traducerea voinței divine.

Stăpân al tuturor lucrurilor și al oamenilor din Imperiul său, împăratul deținea puterea absolută asupra bunurilor și libertăților tuturor, chiar dacă în anumite situații exista riscul nerespectării legii. Excepțiile puteau apărea numai în cazul în care se făceau în beneficiul unei echități superioare, pe care Dumnezeu o inspira. Împăratul își permitea chiar să priveze de drepturile cele mai elementare indivizi sau comunități, așa cum s-a întâmplat în repetate rânduri cu dinastia macedoneană a cărei politică socială a fost o constantă violare a garanțiilor legale. În rest, împăratul cel care poate fi în unele situații deasupra legii, în altele o poate îmblânzi pentru a ierta pe cineva, cum a fost cazul cu Constantin IX Monomahul, cel care renunță la respectarea legii pentru un funcționar vinovat de evaziune fiscală. Nu trebuie uitat nici faptul că suveranul în calitate de instrument al lui Dumnezeu nu putea face exces de puterea sa umană. Ajuns pe tron Isaac al II-lea jurase că nu va omorî pe nimeni, nici chiar pe dușmanul său cel mai de temut; în acest timp Nichita Choniates consemna că nimeni și cu atât mai mult împăratul, nu poate tolera o crimă, chiar dacă împins de necesitatea de a pedepsi pe culpabili, Isaac a sfârșit prin a depăși în rigoare pe predecesorul său, Andronic Comnenul.

Împăratul putea face totul în limita voinței divine; în plus tot ceea ce este bun în lume nu putea proveni decât de la el, idee cu atât mai puternică la Bizanț, cu cât aceasta era sprijinită și de tradiția elenistică, retransmisă prin intermediul Imperiului roman. Astfel, victoria care vine de la Dumnezeu, nu poate fi decât cea a împăratului, soldatul lui Dumnezeu, chiar și în cazurile în care suveranul nu participase fizic la conflict. Când un general de armată obținea o victorie, împăratul era cel care triumfa, așa cum a făcut Manuel I după victoria lui Kontostefanos asupra ungarilor din 1167. Lui Leon al VI-lea cel care nu a părăsit niciodată Constantinopolul, Aretas de Cezareea îi atribuie totuși meritul victoriei din 901 asupra arabilor, căci regăsim aici «cu adevărat binefacerile strategiei tale, mărturia pe care ne-o dă sufletul tău prieten al lui Dumnezeu», pe scurt, «o victorie datorată autorității și puterii imperiale». Victoria ca favoare acordată de Cel de Sus reprezentantului Său pe pământ, demonstra și încrederea pe care Dumnezeu o avea în continuare în împărat; de aceea Ioan al II-lea după victoriile sale împotriva pecenegilor și turcilor purta pe un car icoana Maicii Domnului, ca și Manuel I după victoria asupra ungarilor.

Împăratul se putea bucura și de alte binefaceri, demnitățile sale provenind de la Dumnezeu. Prezența împăratului printre oameni, era o supremă garanție, o asigurare că harul divin pogoară peste el, că existența societății umane depinde de cea a împăratului, deoarece el este cel care acordă fiecăruia valoarea pe care o merită și deci locul pe care-l ocupă. A respecta pe împărat, însemna a

⁴⁰³ Cf. A. DUCELLIER, *Le drame de Byzance...*, p.116.

⁴⁰⁴ *IBIDEM*, p. 117.

⁴⁰⁵ *IBIDEM*.

respecta întreaga umanitate creștină. Faptul că nici un om nu-ți face vreun rău, spuneau demnitarilor lui Alexios al II-lea, reprezenta garanția că Imperiul va fi păstrat.

Una din calitățile Împăratului era impasibilitatea (*apatia*) în virtutea căreia, cum spunea Alexios Comnenul fiului său, trebuie întotdeauna păstrată o atitudine impozantă, cea pe care el însuși o afișează în mijlocul supușilor. Chiar și în viața zilnică a basileului nu trebuia lăsată impresia vreunei tulburări interioare. Această serenitate se traducea mai ales în exercitarea actului imperial de justiție, care consta «în a privi cu același ochi pe toată lumea, cei care dețineau autoritatea și ceilalți», care nu trebuia să condamne pe nimeni fără o anchetă prealabilă, urmărind practic echitatea supremă prin care fiecare poate obține satisfacție. Împăratul trebuia să aibă această calitate tipic grecească, «bunăvoință față de oameni» (*filantropia*), care consta în puterea de a ști să ierți, așa cum a făcut Alexios I Comnenul de-a lungul domniei sale, cu riscul, în cazul lui Constantin al IX-lea, de a da impresia unui om slab în fața dușmanilor. În afara iertării, această filantropie îngloba și generozitatea, asemenea gestului lui Vasile I, cel care după o perioadă cu recolte slabe anula impozitul pe produse pe timp de 2 ani.

Astfel, se impune portretul unui tip de suveran ideal, admis atât de oficiali cât și de masele populare; el reieșea și din promisiunile unui Constantin al X-lea, care în 1059 în momentul succesiunii spunea: «voi fi binevoitor, pentru cei tineri voi fi ca un tată, ca un frate pentru cei de vârsta mea și un sprijin pentru cei în vârstă»⁴⁰⁶. Până la urmă împăratul putea fi chiar un sfânt, așa cum afirma Nicolae Mistical, că este un om «al cărui suflet sfânt este inspirat de Dumnezeu». Sfințenia imperială putea fi considerată chiar o adevărată asceză, încă și mai meritorie decât aceea a solitarilor, căci trebuia să reziste în acest caz grijilor mondene. Vorbind despre părinții săi, Leon al VI-lea spunea că: «ei nu au trecut, prin viață îmbrăcați în păr de cămilă, ascunși prin grote și prin munți, ci au avut o cale grea datorită grijilor și solicitărilor care-i presau fără încetare în favoarea altora, în timp ce ei vegheau pentru salvarea universului». Ajuns la o asemenea stare, împăratul devine un model pentru supușii săi, deoarece modul de a conduce al acestora era lege pentru subiecți. Dacă împăratul era puternic, totul era bine, dacă era virtuos și poporul practica aceleași virtuți. Aceeași valoare de exemplu se extinde și asupra religiei: împăratul trebuia să ajute poporul, să înțeleagă cum trebuie să se mântuiască și să cunoască mai bine pe Dumnezeu, căci așa cum spunea Fotie «suveranul nu trebuia să se preocupe numai de propria mântuire, ci și de cea a poporului pe care-l are în grijă, să vegheze asupra lui și să-l ia de mână pentru a cunoaște ca și el perfecțiunea cunoașterii lui Dumnezeu». În fața acestui ghid reacția normală era una de teamă și venerație, transformată uneori în adorare.

Administrația centrală

Sistemul de funcționare al administrației centrale ne este cunoscut datorită gustului pronunțat al bizantinilor, îndeosebi al înalților funcționari de la Curte, pentru *taxis*, ordinea, pe care Dumnezeu a lăsat-o lumii, cea de care se folosește acela care comandă trupele pe câmpul de luptă, dar și ordinea ierarhică a demnităților și a funcțiilor în Stat⁴⁰⁷. Cei care făceau parte din administrația centrală erau mari amatori de tratate care explicau *taxisul*, *taktika*; unele lucrări aveau caracter militar, fiind inspirate din tratatele antice, Leon al VI-lea care apărea foarte rar pe câmpul de luptă reușind să fie un autor prolific în acest sens. Alte lucrări conțineau liste cu demnități și funcții, care ne dau multe

⁴⁰⁶ *IBIDEM*, p.120.

⁴⁰⁷ L. BREHIER, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, Paris, Albin Michel, 1971, (lucrarea este foarte importantă pentru toate aspectele instituționale ale lumii bizantine). Vezi și H. AHRWEILLER, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Londra, 1971; N. SVORONOS, *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Londra, 1973.

informații despre administrația bizantină. Toată această ordine exista în Palat, iar metoda de guvernare purta numele de *sekreta*. Șeful administrației centrale purta numele de *protoasekretis* și era în general un om de încredere al împăratului. Un alt post foarte important era *dromos*, cel însărcinat cu transmiterea ordinelor imperiale pe întreg teritoriul Bizanțului, ocupându-se și cu întreținerea drumurilor și a sistemului de legături poștale în întreg Imperiul. *Sakellionul* era responsabilul trezoreriei Statului; *eidikonul* avea în sarcină serviciul stării civile, iar *genikonul* era cel care trebuia să supravegheze colectarea corectă a impozitelor

Aceste câteva funcții menționate dădeau acces la ceremonialul imperial, purtând marca proximității față de împărat. Salariul și ceremonialul deveneau de asemenea criterii deosebit de importante ale ierarhizării bizantine. Demnitatea de *protospatar*⁴⁰⁸ oferea onoarea de a face parte din Senat⁴⁰⁹, statut care oferea o serie de privilegii judiciare (tribunal special, jurământ la domiciliu, dispensă de cauțiune).

În întregul sistem administrativ bizantin un loc important îl ocupa eficiența financiară, care cunoaște o criză sensibilă odată cu devalorizarea *nomismei*⁴¹⁰ de aur din secolul al XI-lea. De aceea, sistemul fiscal cunoaște începând cu secolul al VIII-lea o anumită evoluție în vederea satisfacerii necesităților unui Stat în expansiune precum și unele modificări sociale. Din secolul al VIII-lea au apărut primele suprataxe, ajungându-se practic în secolele X-XI la o dublare a acestora. În aceste condiții micii proprietari erau puși în dificultate. Pericolul desființării unor sate a determinat Statul bizantin să inventeze un sistem de degrevare provizorie (*sympatheia*) cu o durată de 30 de ani, care permitea contribuabilului datornic sau moștenitorilor acestuia, să-și plătească restanțele în mod progresiv. În cazul în care la termenul stabilit suma restantă nu era achitată, pământul în cauză făcea obiectul unei decizii de retragere (*klasma*): el devenea clasmatic, proprietatea Statului⁴¹¹. De asemenea, mărirea impozitelor a antrenat și o trecere a multor terenuri în proprietatea Statului sau o creștere semnificativă a evaziunii fiscale. Schimbările monetare din secolul al XI-lea au condus spre o schimbare a modului de contabilizare a impozitelor: Statul acorda ofițerilor și înalților demnitari, dreptul de a precepe taxele direct din anumite zone, care le erau atribuite sub o formă concesionară. Măsura a fost profitabilă pentru aristocrație, care devine beneficiara unei anumite suveranități, o putere asupra oamnelor de rând.

Armata și sistemul thematic

Începând cu secolul al VIII-lea, împărații bizantini au conștientizat faptul că mărirea originară a themelor conferea șefului acestora, strategului, o putere excesivă, devenind de multe ori o sursă de uzurpare. Astfel, unele theme au fost divizate: cea a anaticilor a fost împărțită înainte de 741 în thema tracesienilor la Vest și în prima jumătate a secolului al IX-lea în cea a Seleuciei la Est. Recuceririle din Orient ca și cele din Balcani sau Italia, au condus la crearea unor noi theme; Constantin al VII-lea în cartea sa *Despre theme* menționează 29 de astfel de unități administrative. Ofensiva din Orient a creat posibilitatea apariției themelor de frontieră, de mici dimensiuni și concentrate în jurul unei fortărețe: Germaniceea, Edessa, etc. În condițiile în care situația militară

⁴⁰⁸ Titlul dat strategului bizantin, suprimat în vremea lui Alexios I Comnenul (1081-1118).

⁴⁰⁹ Transferat în parte la Constantinopol, Senatul roman încetează în secolul al V-lea de a mai fi o adunare deliberativă, continuând să reprezinte o categorie socială de înalți demnitari. Apartenența la Senat nu era un titlu sau o funcție, ci o calitate socială non ereditară. Această calitate antrena o serie de privilegii juridice dar și obligați precum neparticiparea directă la viața comercială sau în domeniul finanțelor Statului.

⁴¹⁰ Monedă de aur cu o greutate de 4,54g, care a rămas stabilă până la mijlocul secolului al XI-lea. Valoarea monezii se diviza în 24 de carate sau keratia, ce însemna 1/24 din nomisma.

⁴¹¹ Vezi nota 406.

evoluase, Imperiul trecând de la o politică defensivă la una de tip ofensiv, strategul și-a pierdut din importanță în favoarea administrației civile, *kritesul*⁴¹², ale cărui atribuții nu erau exclusiv juridice. Pe de altă parte, themele de mici dimensiuni se dovedeau insuficiente în cazul unor operațiuni de anvergură, chiar și defensive; themele de frontieră sunt regrupate sub autoritatea unui *duce* sau *catepan*⁴¹³. În timpul dinastiei comnenilor, pe fondul unei fragmentări a administrației locale, s-a încercat o reconstituire a vechilor theme, încredințate fie ducilor, fie strategului, care acumula funcțiile civile și militare. Acest amestec de centralizare și descentralizare a dus la o slăbire a autorității imperiale în favoarea puterii locale.

Din momentul creării themelor, armata bizantină era împărțită între *themata*, formată din soldați profesioniști, care în perioadele de pace reveneau la casele lor, și *tagmata*, contingente de mercenari, a căror origine socială era diversă. La rândul ei, flota era organizată după același model: o flotă a themelor maritime (Mării Egee, Samos, Kefalonia etc.) și *ploumon*, comandată de un *drongar al ploumon*⁴¹⁴. În secolul al X-lea, pe fondul multiplicării expedițiilor pe termen lung și la distanțe mari, evoluția strategică și tehnică a modificat această organizare. Armata și-a pierdut în această perioadă aspectul «popular» al soldaților, transformându-se într-o armată de mercenari străini; era vorba în primul rând de varegi, specializați în garda imperială și de turci, contingent important dar nesigur în timpul derutei de la Mantzikert. Odată cu dezvoltarea cavaleriei, au fost recrutați specialiști, creștini occidentali, desemnați prin termenul generic de franci, dar care în realitate erau normanzi, francezi, germani sau englezi. Principala noutate era faptul că acești cavaleri refuzau autoritatea bizantină, preferând să fie conduși de către un șef ales de ei⁴¹⁵. În fruntea câtorva sute de oameni, principii armeni sau georgieni s-au pus adesea la dispoziția împăratului bizantin: Grigorie Pakurianos în fruntea georgienilor a fost folosit de Alexios I Comnenul în luptele împotriva normanzilor și a pecenegilor din Balcani. Pentru serviciile aduse, el a obținut din partea împăratului mari suprafețe de teren în Tracia, unde a fondat o mănăstire care a servit ca loc de retragere pentru soldații săi.

Dobrogea în vremea Comnenilor

Victoria împăratului bizantin Ioan I Tzismikes asupra lui Sviatoslav în anul 971 a determinat o serie de schimbări importante pentru teritoriile românești. Revenirea stăpânirii bizantine în regiunile Dunării de Jos și reorganizarea administrativă a teritoriilor din Sudul și Nordul Dunării a însemnat un reviriment politic binevenit pentru populația românească. În această perioadă a luat ființă în zonă o themă, care apare în unele izvoare sub denumirea de «ținutul de la Istru» sau de «Mesopotamia», dar căreia după mijlocul secolului al XI-lea i se consacră numele de Paradunavon sau Paristrion⁴¹⁶. Refacerea și prosperitatea economică a unor orașe-cetăți de pe Dunăre, toate cu rol strategic, precum Dinogeția, Capidava, Păcuiul lui Soare, Troesmis, Axiopolis, ne relevă cât de efectivă și cât de dimanică a fost această stăpânire. Imperiul a căutat să folosească drumurile comerciale care străbăteau din vechime aceste teritorii și prin intermediul cărora puteau desfășura un

⁴¹² Kritesul era cel mai înalt funcționar civil al unei theme, însărcinat cu justiția, devenind în secolul al X-lea adevăratul guvernator al themei.

⁴¹³ Era cazul Antiohiei, Mesopotamiei, Adrianopolului, Tesalonicului etc. Catepanul era un ofițer care se afla sub autoritatea strategului. El comanda vaste teritorii din zona de frontieră.

⁴¹⁴ Flota centrală bizantină.

⁴¹⁵ A. PERTUSI, *Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teorie di guerra dei bizantini (seccolo VI-X)*, în *Ordinamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo*, Spoleto, 1968, p. 631-700.

⁴¹⁶ Eugen STĂNESCU, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos în secolele X-XII și sensul lor istoric*, în *SCIV*, 3, 1968, p. 489.

comerț activ. Supunerea Bulgariei în anul 1018 a permis themei Paristrion să se bucure de o perioadă de relativă liniște și de o viață prosperă de care au beneficiat și unele regiuni ale teritoriului carpato-dunărean⁴¹⁷. Această perioadă a fost însă întreruptă de prezența pecenegilor, care în urma repetatelor invazii din prima jumătate a secolului al XI-lea au creat în zonă un evident dezechilibru greu de controlat prin acțiunea diplomatică și militară a Bizanțului. Acesta este și motivul care l-a determinat pe Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071) să se gândească la restabilirea echilibrului anterior. El s-a grăbit să înroleze în rândurile armatei de mercenari, pecenegi și alte neamuri, care vor duce la dezastrul de la Mantzikert din 1071. În ciuda acestei situații, Dobrogea a continuat să rămână sub stăpânirea bizantină, înregistrând sub împărații comneni o perioadă de prosperitate economică, întreruptă abia în 1185 de revolta asăneștilor.

Întemeietorul dinastiei comnene, Alexios I a căutat de la început să instaureze la Dunărea de Jos un climat de liniște care să-i permită promovarea unei politici de recucerire și consolidare a pozițiilor bizantine din Asia Mică și Balcani. În acest sens el a purtat lupte grele mai întâi cu populația orașelor din Paristrion, revoltată împotriva administrației constantinopolitane, frământări care cuprinseseră și Tracia până la Marea Egee. Prezentând situația încordată existentă de-a lungul *limesului* dunărean pe la anul 1086, fiica împăratului, scriitoarea bizantină Ana Comnena, consemna următoarele: «Un trib de sciți care erau zilnic atacați de sarmați, și-au părăsit căminele și au coborât spre Dunăre. Trebuind să se înțeleagă cu cei care trăiau în părțile Dunării, cu încuviințarea tuturor, au început să ducă tratative cu căpeteniile lor, cu Tatos, cel numit Chalia, Sestlav și Satzias, primul ocupa Dristra, ceilalți Bitzina și alte cetăți. După ce au ajuns la înțelegere cu aceștia, ei au trecut liber Dunărea, jefuind ținuturile mărginașe și cucerind și câteva locuri întărite. Apoi, rămânând un timp liniștiți, au arat pământul și au semănat mei și grâu»⁴¹⁸. Acest fragment a dat naștere la multe discuții cu privire la caracterul acestor formațiuni politice și la apartenența etnică a conducătorilor amintiți de Ana Comnena, ca și a populației pe care o stăpâneau. Marele nostru istoric, Nicolae Iorga, afirma la sfârșitul primului război mondial, că șefii amintiți nu erau barbari, ci români ca și supușii lor. În acest context, mișcarea apare ca o încercare de emancipare politică, ca o primă formă prestatală românească, după modelul ducatelor bizantine de frontieră. Cel dintâi care a admis ipoteza lui Iorga a fost Nicolae Bănescu, care privea mișcarea conducătorilor locali drept o tendință de autonomie pornită din orașele dunărene și inițiată de populația locală⁴¹⁹. Interpretarea dată de Nicolae Iorga a devenit pentru C. Brătescu, o adevărată revelație, voievodatele românești din Dobrogea de la sfârșitul secolului al XI-lea, fiind comparabile cu cele ale lui Litovoi și Seneslau din secolul al XIII-lea⁴²⁰. Ținând seama că Zonaras afirma despre Tatos că ar fi peceneg, iar Attaleiates înțelegea prin sciți pe pecenegi, G. Brătianu conchide că Tatos care purta și supranumele de Chalis, era o căpetenie a pecenegilor stabiliți pe teritoriul Imperiului. Despre Sestlav, același istoric afirmă că era un șef barbar al Vicinei între anii 1086-1088, iar Satzias (Sacea) un șef local al cărui nume poate fi pus în legătură cu cel al orașului Isaccea⁴²¹. Aceste concluzii au fost contrazise de unii istorici bulgari, care folosind un limbaj destul de polemic, contestă caracterul românesc al formațiunilor statale din Paristrion⁴²².

În ceea ce privește viața creștină în această perioadă, descoperirile arheologice ne indică prea puține elemente, dar ne conduc către afirmația că viața cultural-bisericească se afla din secolul al XI-lea sub autoritatea bisericească a mitropoliei de Dristra, aflată la rândul ei sub jurisdicția Patriarhiei de la Constantinopol. Importanța acestei mitropolii este legată bineînțeles de faptul că în această

⁴¹⁷ Dan Gh. TEODOR, *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI*, Iași, 1981, p.54.

⁴¹⁸ ANA COMNENA, *Alexiada*, trad. de Marina MARINESCU, București, 1977, pp. 256-257.

⁴¹⁹ N. BĂNESCU, *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, Cluj, 1927, p. 10.

⁴²⁰ C. BRĂTESCU, *Dobrogea în secolul al XII-lea: Paristrion*, în *Analele Dobrogei*, I, 1920, pp. 11-12.

⁴²¹ Ioan BARNEA, Ștefan ȘTEFĂNESCU, *Din Istoria Dobrogei*, vol. III, *Bizantini, Romani și Bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 42.

⁴²² P. MUTAFCHIEV, *Les Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, pp.231-259.

perioadă la Dunărea de Jos se manifestau unele tendințe de autonomie ale orașelor și ale feudalilor locali. Este foarte probabil că odată cu constatarea pericolului unor asemenea tendințe, administrația imperială să fi căutat să le frâneze, atât pe calea diplomației și a armelor, cât și prin acordarea unei anumite autonomii religioase paristrieniilor⁴²³. Din păcate nu sunt cunoscute cele cinci episcopii dependente de această mitropolie, amintite într-o *Notitia episcopatum* de către Neilos Doxopatri, diacon la Sfânta Sofia, notar patriarhal și *nomophilax* al Imperiului⁴²⁴. Oricum, teritoriul dobrogean a avut un centru ierarhic într-una dintre principalele cetăți bizantine ale regiunii. Localizarea lui cea mai probabilă pare a fi Dinogeția-Garvăn, unde în mijlocul așezării feudale timpurii (sec. X-XII) se înalță o biserică de zid, ale cărei ruine au fost descoperite cu prilejul săpăturilor din vara anului 1950. Planul, cupola pe pandantivi, tehnica de construcție și pictura bisericești de la Garvăn, arată originea ei bizantină.

Tot la Biserica-Garvăn s-au descoperit câteva mici obiecte de cult, între care și aprox. 50 cruciulițe de diferite forme și mărimi. Un tipar de bronz pentru cruciulițe simple, descoperit tot aici ne face să credem că anumite exemplare de acest tip erau lucrate pe loc. Dintre cruciulițele secolelor X-XII, descoperite la Garvăn, trei prezintă o deosebită importanță, toate datând din secolul al XI-lea. Prima este de fapt alcătuită din două cruci de bronz, legate între ele, modelul fiind unic în zonă. Cea de a doua, o cruce dublă relicvar, din bronz, are pe față chipul Mântuitorului Iisus Hristos răstignit, iar la capetele brațelor laterale pe Fecioara Maria și pe Sfântul Apostol Ioan. Pe cealaltă față se află Maica Domnului orantă, încadrată de busturile celor patru evangheliști. Cea de a treia cruce dublă relicvar de aur este și cea mai valoroasă, cu lanț din același metal, descoperită în vara anului 1950. Crucea propriu-zisă este alcătuită din două jumătăți, una mai mică în față iar alta mai mare în spate. Pe fața principală a crucii este aplicată în relief figura lui Hristos răstignit, iar în jurul său sunt aplicate mici ornamente în filigran. Acest prețios obiect de artă ne duce cu gândul la atelierele constantinopolitane, cel care a purtat-o fiind un episcop existent în secolul al XI-lea în așezarea de la Biserica-Garvăn⁴²⁵. Scaunul episcopal de la Dinogeția-Garvăn se afla probabil sub jurisdicția mitropoliei temeii Paristrion, evidențiind legăturile Bizanțului cu așezările de la Dunărea de Jos⁴²⁶. Strânsele relații religioase cu Constantinopolul sunt confirmate și de prezența altor cruci mici, simple sau de tip relicvar, produse în capitala Imperiului sau la Chersones în secolele X-XIII și descoperite la Enisala (jud. Tulcea), Noviodunum, Capidava și la Păcuiul lui Soare⁴²⁷.

Un alt centru episcopal a existat și la Axiopolis, al cărui titular a fost mutat în secolul al XI-lea la Abydos în Asia Mică. Mai târziu, același ierarh a primit în administrație și arhiepiscopia de Apros, de pe continentul european, nu departe de Heraclea (vezi articole legate de problema scaunelor episcopale din Dobrogea în secolele X-XII, trecute într-o notă).

Revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al X-lea, marchează începutul unei perioade istorice importante, în care feudalismul carpato-dunărean s-a constituit cu trăsăturile sale proprii.

⁴²³ Răzvan TEODORESCU, *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974, p.71.

⁴²⁴ NILI DOXOPATRII, *Notitia thronorum patriarhalium*, în J.P. MIGNE, *Patrologia cursus completus. Patrologia graeca*, CXXXII, Paris, 1964, col. 1109.

⁴²⁵ Ion BARNEA, *Sigilul unui ierarh al Rusiei în așezarea de la Garvăn*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, VII, 1956, 1-2, pp.189-190.

⁴²⁶ Ion BARNEA, Ștefan ȘTEFĂNESCU, *Op.cit.*, p.325.

⁴²⁷ Mihai SPĂTĂRELU, *Viața religioasă a românilor dobrogeni în secolele VII-XIII*, în *Biserica Ortodoxă Română*, CIV (1986), nr. 1-2, p. 91.

Viața religioasă și culturală la Bizanț în secolele IX-XII

Îndepărtarea progresivă de Roma sau pierderea provinciilor orientale, au făcut din patriarhul de la Constantinopol, ierarhul cel mai important din Imperiu; treptat el a căpătat titlul de ecumenic. Odată cu convertirea slavilor din Balcani și a rușilor, apartenența la Patriarhat a devenit un semn de integrare în sistemul bizantin. Împăratul, a cărui putere era de origine divină intervenea oficial la alegerea patriarhului. Astfel, sinodul permanent de la Constantinopol propunea o listă cu trei nume, împăratul alegea unul singur sau putea propune o nouă listă. În cazul unui conflict, împăratul avea ultimul cuvânt de spus. Ceremonia de investituă era asemănătoare cu cea a numirii unui funcționar, iar apartenența la cler nu era obligatorie pentru viitorul patriarh. Consecințele disputei iconoclaste au fost destul de multe printre ele amintim și faptul că puterea imperială impunea o supraveghere mai atentă asupra patriarhului, iar Biserica se putea opune tentațiilor teologice ale împăraților. Fotie a fost de altfel prototipul înaltului funcționar care a ajuns patriarh și care a influențat legislația dinastiei macedonene.

Rezultatele acestei schimbări post iconoclaste au fost contradictorii: începând cu secolul al XI-lea populația bizantină, mai ales cea din Constantinopol, nu mai era dispusă să-și vadă patriarhul sacrificat din interese politice, mai ales atunci când era vorba de concesiuni făcute papei, așa cum experimentase Constantin al IX-lea Monomahul în 1054. De asemenea, slujirea patriarhală atrăsese politicieni ambițioși și elita intelectuală, precum Constantin Lihudes și Ioan Xifilinos.

Pe plan doctrinal, poziția Bisericii bizantine a rămas invariabilă: dogma aparținea în mod exclusiv sinodului, care este convocat și prezidat de împărat. La lucrările unui sinod puteau participa egumenii marilor mănăstiri, simplii călugări sau chiar funcționari ai Statului. Ca trup tainic al lui Hristos, Biserica avea în frunte pe Fiul lui Dumnezeu și cele 5 patriarhate: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalimul. Conducerea efectivă a Bisericii revenea însă sinodului permanent, un loc privilegiat pentru contactul dintre puterea politică și instituția religioasă. Din sinodul permanent făceau parte: principalii ierarhi ai Bisericii bizantine, mitropoliții prezenți în capitală și delegații imperiali sau chiar împăratul. Sinodul avea rolul unui tribunal bisericesc și definea disciplina bisericească, condamnând atunci când era cazul pe eretici; tot el alegea dintre episcopi trei nume pentru numirea viitorului patriarh. Administrarea Patriarhiei revenea clerului bisericii Sfânta Sofia: *marele econom*, care avea grijă de partea financiară și *marele ecleziarh*, care se ocupa cu supravegherea mănăstirilor din Constantinopol.

În vremea Comnenilor învățătura de credință era transmisă prin așa-numiții *didaskaloi*, în ordine: cel care învăța Psalmii, cel care explica Apostolul și cel care citea din Evanghelii. În momentul intronizării sale, patriarhul trimitea episcopilor «synodikonul Ortodoxiei», o mărturisire de credință care conținea definiția ortodoxiei sale, la care trebuiau să se asocieze toți credincioșii. De asemenea, patriarhul trimitea cărți de rugăciune și sinaxarul, carte conținând rugăciuni pentru sfinții din timpul anului bisericesc.

Episcopul avea un rol decisiv în viața religioasă a eparhiei sale. În 1107, Alexios I promulga un edict privind reforma clerului, prin care impunea vizitele pastorale și încuraja numirea de preoți care să slujească în biserici «publice» fondate și întreținute de episcop. În mod progresiv fiecare sat și-a construit o biserică, iar clerul care le deservea era recrutat din rândul agricultorilor. La un moment dat succesiunea la parohiile de țară devine ereditară, calitatea clerului având de suferit.

Monahismul bizantin cunoaște în această perioadă cele două direcții deja cunoscute: eremitismul și cenobitismul, prima fiind considerată ca o formă superioară față de a doua. Monahismul a rămas în secolul al IX-lea destul de rebel față orice formă de organizare, allergic la ierarhie, singurul acceptat fiind *egumenul*, considerat *primus inter pares*. Mănăstirile erau construite în general în locuri muntoase sau în zonele deșertice și inospitaliere. În conștiința oamenilor, călugării ocupau un loc aparte, dar după victoria în lupta cu iconoclasmul, ei s-au arătat a fi

incapabili să gestioneze corect bunurile monastice. Spre deosebire de bisericile-catedrale, mănăstirile erau așezăminte private, care erau proprietatea fondatorului lor: împăratul pentru mănăstirile imperiale, patriarhale sau episcopale dacă era vorba de un ctitor patriarh sau episcop și patrimoniale, în cazul în care fondatorul era o persoană privată ce lăsa prin testament ca mănăstirea să rămână în familie. În această situație, problema gestionării bunurilor monahale se făcea prin *charistike*, adică o donație condiționată și limitată la două sau trei generații. Bizantinii aveau mare încredere în călugări, în eficacitatea rugăciunii lor: dacă în ziua judecății, călugării mănăstirii pe care un împărat sau un om bogat au întemeiat-o se rugau pentru el, atunci acel ctitor era salvat.

Pe plan cultural, Bizanțul a întreprins în secolul al IX-lea o nouă acțiune de salvare a literaturii antice, acțiune pe care unii au comparat-o cu cea pe care o anticipa Themistios în secolul al IV-lea⁴²⁸. Acestei inițiative îi putem asocia câteva nume: Fotie, cel care a știut să găsească la Constantinopol sau în Imperiu cele 300 de manuscrise grecești pe care le-a analizat în *Biblioteca* sa, Leon Matematicianul, cel care a excelat în domeniul științelor exacte dar și în retorică sau filozofie și Arethas din Cezareea, un grec din Patras, care acoperă cu activitatea sa ultima parte a secolului al IX-lea și primii ani ai secolului al X-lea. De asemenea, secolul al IX-lea a cunoscut prin grija cezarului Bardas, o restaurarea a Universității imperiale, cu patru Facultăți: de gramatică, condusă de Cometas, de filozofie, condusă de Leon Matematicianul, de geometrie, condusă de discipolul acestuia, Teodor, de astronomie condusă de Theodeghios. Această Universitate a dispărut la mijlocul secolului al XI-lea. În secolul al X-lea civilizația bizantină era întemeiată pe cultură, pe morală, pe o concepție despre societate și despre putere. Cultura era practic elenismul antic, regăsit, atât de mult admirat încât nu se căuta progresul nici în litere, nici în științe, spiritul de imitație substituind inventivitatea. Cu toate acestea familiaritatea cu moștenirea antichității asigura cel puțin transmiterea acesteia și oferea un termen constant de comparație și un stimulent⁴²⁹. Morala era cea creștină, influențată însă de înțelepciunea antică, concepută pe măsura omului. La rândul ei concepția despre societate era exprimată în marile culegeri juridice ale vremii și mai ales de *Basilicale*: ea se întemeia pe noțiunea de interes obștesc și pe cea de ordine.

Învățământul era privat, deci cu taxe, care nu erau însă insurmontabile, ceea ce asigura o relativă accesibilitate la cunoaștere. Învățământul secundar era concentrat în capitală. La vârsta de 10-11 ani un copil putea intra într-un *didaskaleion* sau *paideuterion*⁴³⁰ pentru a primi noțiuni de cultură generală (*engkyklios paideia*). Fiecare școală avea în principiu un profesor, *maistor*⁴³¹ ajutat de un *proximos*. În acest sistem erau admiși elevi de toate vârstele, iar durata studiilor era de 6-7 ani. Fondul programei era *trivium*, adică gramatica, poezia și retorică. În acest ciclu, profesorii urmăreau perfecționarea limbajului și formarea viitorilor funcționari civili sau bisericești. Localizarea școlilor impunea adesea intervenția Bisericii: ele se situau în interiorul clădirilor ecleziastice, în apropierea unei biserici care dădea și numele școlii: a Maicii Domnului, a Sfântului Teodor, a celor patruzeci de mucenici sau cea mai celebră la vremea aceea, a Sfântului Petru, unde predau simultan Mihail Psellos, Ioan Xifilinos și Nicetas Gramaticianul. La un moment dat Mihail Psellos a intervenit pe lângă patriarh pentru a-i da unui coleg de-al său un post mai bun. Deci, patriarhul era responsabil al școlilor secundare, iar în urma reformei împăratului Alexios I Comenul din 1107, învățământul profan s-a apropiat mult de cel religios. Unul dintre scriitorii remarcabili ai secolului al XII-lea, Ioan Tzetzes, învăța interpretarea textelor vechi și retorică ca profesor privat, plătit de părinții cu situație materială foarte bună.

⁴²⁸ Paul LEMERLE, *Bizanțul și originile civilizației noastre*, în vol. *Literatura Bizanțului, Studii*, ed. Univers, București, 1971, p. 47.

⁴²⁹ *IBIDEM*, p. 50.

⁴³⁰ Învățământul secundar bizantin în care se predau materiile profane.

⁴³¹ Maistor, era un profesor de școală secundară, care avea un rol fundamental în educația tinerilor. Începând cu secolul al XI-lea, împăratul și patriarhul controlau numirea acestor profesori.

Pe plan cultural, epoca comnenilor a dat impresia de ordine și de echilibru: instituțiile politice și sociale funcționau foarte bine. Înainte de a muri Alexios Comnenul își putea privi opera cu mândrie: în interior ordinea era restabilită, iar la frontiere dușmanul era înlăturat. De aceea, entuziasmul fiicei sale, istoriografa Ana Comnena, nu era exagerat. Învățăământul literar prezenta acum un caracter filologic pronunțat, aproape științific⁴³². Bizantinii credeau încă în continuitatea civilizației antice, în acea știință enciclopedică considerată tipică pentru ei. Bizanțul își dădea seama că moștenirea trecutului era mai bogată și s-a străduit s-o păstreze.

Strălucirea acestei perioade a fost dată în primul rând de către Ana Comnena (1083-1150), prințesa pasionată de Tucidide și Xenofon, care povestește în opera ei istorică *Alexiada*, evenimentele din vremea domniei tatălui ei «marele Alexie, făclia universului». Ea nu a fost numai o mare scriitoare, care a știut să descrie oameni, fapte sau lucruri, ci prin gândurile și reflecțiile ei, a redat spiritul și psihologia națiunii din care făcea parte. Epoca comnenilor a fost descrisă și de alți scriitori și cronicari. Astfel îi putem aminti pe Ioan Kinnamos, care în descrierea perioadei împăraților lui Ioan al II-lea și Manuel I, se distinge prin simplitate și precizie, pe oratorul și poetul Mihail Choniates, considerat cel mai strălucit după Mihail Psellos. Fratele lui Mihail Choniates, Nichita, a scris după 1204 o istorie care reinterpreta domnia lui Manuel I în lumina catastrofei finale. Tot acum îi putem aminti și pe faimosul filozof platonician Ioan Italos, elevul lui Psellos, pe Ioan Tzetzes deja menționat, sau pe Teodor Prodromos, nume care fac gloria epocii comnenilor. Prin acești cronicari, teologi, matematicieni, astronomi sau muzicieni, această perioadă se înscrie în ceea ce unii au numit epoca Renașterii elenice. Aceasta vestea practic umanismul Renașterii italiene: aceeași pasiune pentru antichități, același devotament pentru Platon, Aristotel și Homer, aceeași imitare a autorilor antici, aceeași vanitate și entuziasm pentru lupta de idei. Transformările profunde care au avut loc în vremea Comnenilor au bulversat oarecum sistemul politic și echilibrul social, dar nu au modificat viziunea bizantină de deținători creștini ai moștenirii antice.

Valoarea simbolică a insemnelor puterii imperiale bizantine

Asemenea lui Dumnezeu din Cer, Împăratul era înconjurat pe pământ de un anumit decor, care simboliza puterea sa divină și impune această idee celor care se apropiau de el; în mijlocul palatului, al curții, al ofițerilor, puterea imperială se manifesta «cu măsură», reproducând de fapt mișcarea armonioasă pe care Dumnezeu o exercita asupra universului. Împăratul era în acest sens comparat cu cel mai nobil dintre astre, cu soarele, simbolul perfecțiunii ca și Dumnezeu. Tema aceasta a «împăratului soare» pe care o regăsim și la Psellos, este încă folosită la curtea lui Alexis al III-lea, «împăratul soare» care din Orient răspândea «primăvara asupra supușilor săi»; despre Alexios I se spunea de asemenea că «este apusul soarelui»⁴³³. În final, părerea comună nu putea face diferență între acest «dumnezeu terestru» și adevăratul Dumnezeu; când Isaac I intră în Constantinopol, poporul s-a precipitat asupra lui ca și cum ar fi avut în fața ochilor pe Dumnezeu, considerând intrarea sa în oraș o adevărată epifanie. La rândul său Roman al IV-lea, în momentul în care traversa Asia Mică în mijlocul gărzii sale imperiale era recunoscut ca egal al lui Dumnezeu. De altfel, împărații îndeplineau în ochii supușilor, cu titlu de simbol sau comemorare, gesturi «asemănătoare» cu cele ale lui Dumnezeu. Astfel de Crăciun, în cursul ceremoniei care avea loc cu acest prilej «împărații noștri promovați și ocrotiți de Dumnezeu», aducând aminte de venirea lui Iisus printre oameni iau în comun aceeași hrană corporală sau la Paște, când apariția imperială era simbolul

⁴³² Börje KNÖS, *Literatura Bizantină în limba populară din vremea Comenilor*, în vol. *Literatura Bizanțului, Studii*, ed. Univers, București, 1971, p. 243.

⁴³³ A. DUCCELLIER, *Le drame de Byzance...*, p.122.

Învierii așa cum exprima foarte bine una din cântări, «creația sărbătorește astăzi Paștele eliberator văzând sceptrul vostru, Stăpâne, care se ridică în același timp cu Învierea lui Hristos»⁴³⁴. Asemenea lui Dumnezeu, împăratul se arăta rar în public, aparițiile sale fiind adevărate epifanii, deosebit de prețioase. În contradicție cu o perioadă ceva mai veche, în care ideea de împărat-soldat era încă prezentă, acum la Bizanț se acredita o concepție nouă: împăratul nu trebuie să părăsească palatul său. Ca și Dumnezeu, trebuia să se știe că împăratul este mereu prezent, dar rămâne ascuns în palat.

În palatul său, supranumit sugestiv «palatul sacru», împăratul era înconjurat de tot felul de simboluri dintre care cel mai important era *purpura*⁴³⁵. Faptul că împăratul era îmbrăcat în purpură lăsa să se înțeleagă că Dumnezeu a făcut alegerea Sa, astfel încât atunci când Mihail Bâlbăitul a îmbrăcat din greșeală hlamida de purpură pe care Leon al V-lea o lăsase pentru a se putea ruga, fiecare vedea un semn că acesta îi va succeda la domnie. Tot ca simbol al puterii imperiale era și încălțăminte din purpură, *kampagia*. Atâta timp cât cineva avea încălțăminte de purpură în picioare, însemna că face parte dintr-o lume diferită, chiar dacă descălțându-se, persoana nu mai îndeplinea aceeași misiune divină. «Este imposibil, spunea Bardas Skleros, ca cineva care s-a încălțat o singură dată în prezența tuturor, să se descalțe fără dificultate»⁴³⁶. Sensul mistic acordat purpurei ne permite să înțelegem mai bine indignarea acelor care au văzut cum Isaac al II-lea acorda unchiului său, Teodor Kastamonites, permisunea de a folosi ornamente din purpură pentru părul său, dreptul de a purta o mantie tot din purpură și chiar posibilitatea de a semna corespondența în purpură. Aceasta îl face pe Nichita Choniates să spună că ceea ce se întâmplă acum «este o alunecare a lucrurilor către ceva neobișnuit, este contra naturii»⁴³⁷. În calitatea sa de trimis al lui Dumnezeu, numai împăratul avea dreptul să folosească însemnele imperiale: veșmintele și diademele care marcau puterea suveranului, au fost date de Dumnezeu pentru prima dată lui Constantin cel Mare, în schimbul jurământului că le va folosi numai în situații solemne și că nu le va împrumuta altor persoane. Împăratul Leon al VI-lea ar fi murit pentru că cedase coroana sa fără vreun motiv anume.

Alte însemne mai puțin impresionante aveau de asemenea valoare de simbol: cazul monezilor. Pentru că aveau un caracter imperial, monezile din argint sau din aur ca *numisma* erau refuzate numai în cazul în care ar fi fost false. A respinge moneda unui împărat însemna a-i respinge puterea cu care era investit de la Dumnezeu.

Acestei teocrații radicale, omul de rând nu-i putea răspunde decât prin teamă și ascultare pasivă. Este admis chiar faptul că teroarea ar avea un «rol purificator». Mihail al IV-lea, un suveran destul de blând și înțelegător, afișa de cele mai multe ori supușilor săi un chip sever. În legătură cu această atitudine Mihail Psellos consemna că «nu depășea aspectul feței, deoarece cei care-l vedeau, de teamă nu îndrăzneau să comită vreo acțiune care să-l supere; nimeni nu dorea să-l înșele pentru că se temeau și se gândeau la vigilența lui». Kekaumenos prezintă cu mult realism acest sentiment de teamă: «trebuie ca notarii și agenții puterii să fie pătrunși de frică, căci astfel vor fi cinstiți». Cu toate acestea, Bizanțul nu era o lume a terorii, dar o teamă ca principiu părea să domine raporturile dintre împărat și subiecții săi. În această direcție se înscriu și cuvintele lui Psellos cu privire la anii de domnie ai lui Mihail al IV-lea: «fiecare trăia pentru el, întâlnirile unora cu alții fiind suspendate»⁴³⁸.

Această teamă ambiantă avea ca rezultat o anumită reticență: nimeni nu putea conta pe sprijinul celuilalt în cazul în care era defavorizat de vreo decizie imperială. De aici o altă consecință: un sentiment generalizat de suspiciune care învenina uneori relațiile din Bizanț, fie ele publice sau cele de simplă prietenie. Cel care deținea anumite funcții oficiale era pătruns și de un evident sentiment de angoasă, iar în cazul vreunei mișcări împotriva puterii era nevoie de multă prudență, teama în administrație căpătând în situații extreme forme generalizate. Același Kekaumenos sfătuia

⁴³⁴ *IBIDEM*, p.123.

⁴³⁵ Pentru simbolurile autorității domnești în Țările Române vezi A. PIPPIDI, *Op.cit.*, p.40-51.

⁴³⁶ Cf. A. DUCCELLIER, *Op.cit.*, p. 123.

⁴³⁷ *IBIDEM*.

⁴³⁸ *IBIDEM*, p.125.

în cazul în care cineva se afla în subordinea vreunui funcționar incult și incapabil, să fie tratat cu menajament și teamă.

Împăratul nu putea fi înlăturat deoarece se considera că era dorit de Dumnezeu. Harul divin făcea din suveranul aflat la putere un fel de tabu pe care orice efort uman nu putea să-l atingă; în fața revoltei gărzii sale germane, Nichifor Botaniates declara liniștit următoarele: «chiar dacă mii de oameni ar încerca să mă răstoarne, ei nu vor reuși, deoarece puterea o am de la Dumnezeu»⁴³⁹. De fapt, revolta împotriva împăratului era considerată a fi o revoltă împotriva lui Dumnezeu. «Acela care se manifestă cu violență împotriva împăratului, împotriva cui se ridică?» întreba Heraclius. Auditoriul răspundea: «Împotriva lui Dumnezeu care l-a așezat împărat». Deci, revolta era un «dușman al lui Dumnezeu» (*theomahos*), ceea ce se observă și din discursul lui Botaniates împotriva rebelului Nichifor Bryennios: «În nebunia ta, îi spune el, tu te-ai ridicat împotriva hotărârilor lui Dumnezeu și împotriva mea, care am fost așezat pe tron de Dumnezeu. Astfel tu te-ai transformat în dușman al lui Dumnezeu»⁴⁴⁰. Chiar dacă atacul împotriva împăratului de la Bizanț depășea stadiul de *les majestate*, interesant este termenul folosit în astfel de cazuri: sacrilegiu (*catosiosis*). «Ce stupiditate, ce sacrilegiu!» spunea Mihail Attaleiates atunci când se referea la revolta lui Constantin Dukas împotriva lui Botaniates, tot așa cum Leon al VI-lea crezând într-un complot organizat de patriarhul Nicolae Misticul împotriva sa spunea: «Îl voi goni de pe scaunul patriarhal pentru sacrilegiul comis». Chiar și pentru atacuri mai puțin grave rigorile erau extreme: pentru o femeie care împreună cu fiica sa aruncase cu pietre împotriva lui, Nichifor II Focas, hotărâște să fie arse pe străzile Constantinopolului.

Un astfel de sacrilegiu considerat ca revoltă împotriva lui Dumnezeu reprezenta și o adevărată «apostazie». Cei vinovați, cei care «se vor opune legilor și hotărârilor divine», nu erau pedepsiți de împărat, ci «legile le vor lua cetățenia și toate celelalte drepturi ajungând ca niște adevărați sclavi», căci atitudinea lor nu are nici o justificare. În vremea lui Constantin Porfirogenetul s-a decis anatemizarea rebelilor, hotărâre reînnoită de Manuel I Comnenul și de Mihail al VIII-lea Paleologul. În practică, astfel de excomunicări existau deja: iertarea personală a lui Isaac Anghelos acordată membrilor unui complot nu era suficientă, ei mergând și la Patriarh pentru a-i cere să fie «dezlegați de anatema» pronunțată împotriva lor.

Incontestabil, nelimitat, de origine divină, regimul politic bizantin era întruchiparea Împărăției lui Dumnezeu pe pământ. Pentru a fi așa, era necesar însă ca suveranul să răspundă idealului fixat, altfel Împărăția lui Dumnezeu risca să se transforme într-un simplu despotism.

Mișcări contestatare, rezultat al abandonului lui Dumnezeu

Distribuitor majestuos și impasibil al voinței lui Dumnezeu, suveranul bizantin era adesea o ființă instabilă și intolerantă. Referindu-se la împărații din vremea sa, Mihail Psellos era deosebit de sever în aprecierile sale: „Nici unul dintre ei nu și-a exersat puterea cu serenitate, unii au fost răi, alții iubitori de intrigi, iar alții aveau unele slăbiciuni de ordin moral”⁴⁴¹.

În spatele imaginii unui împărat neînfricat, întâlnim adesea un suveran influențabil în așa măsură încât adesea devine o simplă jucărie ușor de manipulat de anturaj. Leon al VI-lea era el însuși conștient de faptul că era un tip ușor influențabil: în fața politicii brutale a unuia dintre miniștrii săi „el izbucnea în lacrimi și începea să se scuze jurând că tot ce se întâmplă este fără voia sa, fără avizul

⁴³⁹ *IBIDEM*, p.126.

⁴⁴⁰ *IBIDEM*.

⁴⁴¹ *IBIDEM*, p.128.

său sau fără ca el să fi dat ordin”⁴⁴². Ca și în situațiile în care avem de-a face cu regimuri autoritare, uneori întâlnim în Bizanț suverani prost sfătuiți și care transferau responsabilitatea asupra miniștrilor lor. Pentru Mihail Attaleiates, ministrul Nikeforitzes „era singur responsabil cu problemele guvernului; el îi da indicații împăratului de ceea ce acesta trebuia să facă și tot el împărțea onorurile și concesiile celor pe care singur îi alegea”⁴⁴³. Asistăm în Bizanț și la tot felul de favoritisme: dacă Constantin al IX-lea numea pe eunucul Nichifor într-un post esențial, precum cel de *domestic al Orientului* (general șef), aceasta se făcea nu pentru că era un om energetic și eficient în arta războiului, ci pentru că făcuse dovada atașamentului său față de împărat”⁴⁴⁴. De aici și actele de corupție de care împăratul nu era străin: judecători locali adesea mituiți sau guvernatori ai unor provincii ce acceptau cu prea multă ușurință sugestiile celor care aveau grijă să-și sprijine argumentele cu bani. Situația invita la un joc adesea pur și simplu de influențe și bani care împingea pe cetățeni către arbitrarul unor tirani incompetenți și avizi, acestei atitudini puterea imperială răspunzându-i fie prin pedeapsă, fie prin toleranță.

În ceea ce-l privea pe împărat, numai Dumnezeu îl putea sancționa, iar acesta la rândul său deținea controlul asupra administrației, de unde și excesul de putere ce risca să devină uneori regulă⁴⁴⁵. Istoria Bizanțului permite enumerarea unor dictatori: Focas I (602-610), Justinian al II-lea (685-695 și 705-711), Constantin al VIII-lea (1025-1028), Andronic I (1180-1185). În plus, acestora li se poate imputa o evidentă legeritate în tratarea unor situații de libertate sau constrângere : în 1028, Constantin al VIII-lea vrând să-și căsătorească fiica, Zoe, cu Roman Arghiros, deja căsătorit, îi acorda acestuia din urmă două variante: orbirea sau repudierea de către soția sa. Riscul de a se expune exceselor de tot felul, îl punea pe împărat într-o postură delicată față de sistemul mental al bizantinilor. Împăratul era un model pentru subiecții săi. Ca orice despot, împăratul nu avea încredere în nimeni, ceea ce îl făcea de multe ori arbitrar. Același Constantin al VIII-lea, exemplu tipic de tiran înnebunit de frică, asculta la tot felul de intrigi și la cea mai mică bănuială lua decizii radicale. Vorbind despre el, Mihail Psellos spunea că „nu se gândea să împartă pedepsele în mod echitabil cu greșelile comise de subiecții săi, ci mai degrabă cum putea scăpa de suspiciunile sale. Cu toate acestea, bizantinii erau dominați de două idei fundamentale, care, în ciuda fricii, vor dezvolta critica, ce va deveni acțiune atunci când situațiile deveneau nedrepte. Mai întâi, împăratul nu este decât un om, iar pe de altă parte, era clar că Dumnezeu nu putea accepta cruzimea, greșelile morale și religioase de care se făceau vinovați unii suverani. De fapt, asemenea excese nu erau posibile decât în situațiile în care Dumnezeu cu libertatea sa absolută de a alege, putea respinge pe unul dintre aleșii săi tereștri, tot așa cum ceva mai devreme îl promovase: în mod neașteptat, fără vreun motiv aparent. Pentru o vreme, persoana abandonată putea conserva aparențele unui împărat, dar era practic izolată, dată în mâna diavolului. Exemplul tipic este cel al lui Constantin al V-lea: „dușmanul care seamănă zăzania dansează văzând cum învinge propria răutate în acest împărat tiranic”⁴⁴⁶. Fără a merge prea departe o acțiune negativă a împăratului tindea să demonstreze că acesta nu mai este reprezentantul lui Dumnezeu: ceea ce lasă să se înțeleagă Attaleiates prin expresia „nelegiuire” atunci când se referea la ordinul dat de Mihail al VII-lea de a-l orbi pe Roman Diogene. În astfel de situații împăratul își pierde legitimitatea, pentru că în loc să-i invite pe oameni la împlinirea voinței lui Dumnezeu, dădea exemplu unei ființe dominate de cel rău. Este destul de dificil să știm, în care moment împăratul înceta să mai fie un suveran de drept divin și devenea ceea ce putem numi în mod general „tiran”. Definiția tiraniei este vagă și fluctuantă. A fi un împărat tiran desemna mai întâi pe cel care împiedica respectarea prescripțiilor religioase, un exemplu în acest sens fiind ereticii. Pe de altă parte, înfracțiunile de ordin disciplinar, mai puțin grave, puteau conduce de asemenea la tiranie.

⁴⁴² *IBIDEM*.

⁴⁴³ *IBIDEM*, p.129.

⁴⁴⁴ *IBIDEM*.

⁴⁴⁵ Vezi H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.

⁴⁴⁶ A. DUCCELLIER, *Op.cit.*p. 129.

Pe parcursul crizei tetragamice după ce interzicea lui Leon al VI-lea accesul în catedrala Sfânta Sofia, Nicolae Mistical adăuga și o serie de sancțiuni suplimentare, în eventualitatea în care împăratul ar fi avut un „comportament tiranic”; în același sens, suveranii de mai târziu care au dus o politică unionistă, au fost de asemenea considerați tirani. Până la urmă actul tiranic rămânea prin excelență acela al obținerii puterii prin violență. Ridicându-se împotriva lui Leon al V-lea, Mihail al II-lea obținea tronul prin „tiranie și împotriva voinței lui Dumnezeu”; simplele tentative de lovitură de Stat ratate, ca cele ale lui Bardas Skleros sau Bardas Focas din vremea lui Vasile al II-lea, sunt considerate în egală măsură drept acte tiranice. Mai putem adăuga și faptul că simpla încredințare a puterii unor iresponsabili, ce o vor deturna de la cursul adevărat, căpăta un aspect culpabil.

Maniera cea mai simplă de a deveni tiran rămânea însă aceea a abuzului de putere față de subiecții pe care-i conduce: ascunderea proviziilor alimentare de care s-a făcut vinovat Nichifor II Focas reprezenta „un act tiranic îndreptat împotriva cetățenilor”. De fapt, actul tiranic pentru bizantini era sinonim cu noțiunea de exces, de lipsă de măsură; noțiunea poate fi neclară, dar fundamentală și evidentă în mentalitatea greacă, impunând omului anumite limite naturale, de care acesta ar fi trebuit să țină seama. ”Din momentul în care ieșim din mediul cel drept, spunea Ana Comnena, și ne îndreptăm către extreme, ne îndepărtăm de virtute”. Chiar și Isaac al II-lea prin veșmintele sale, parfumurile sale, dar mai ales prin abundența meselor (*ocean de vin*) cădea în excesul ce-l putea conduce la tiranie.

Totuși lipsa de măsură îl lansează pe om în întreprinderea unor acțiuni de forță, iar acest aspect este adesea întâlnit la Bizanț pentru că este sinteza a două reacții mentale, diferite la origine, dar care erau de multă vreme apropiate; este vorba despre noțiunea de exces de care am pomenit și care corespundea termenului grecesc de *ibris* din antichitatea elenică (greșeala antică a omului care merge prea departe cu bogăția sau cu puterea și care sfârșește prin declanșarea geloziei sau a răzbunării zeilor) și greșeala gravă a creștinilor care pot cădea în păcatul orgoliului. În acest sens, Alexios Comnenul reproșa rebelului învins Nichifor Bryennios faptul că „și-a uitat propria măsură”.

Această noțiune de exces, din care provine la un moment tirania este adesea pusă în raport cu Dumnezeu: lipsa de măsură a unui tiran consistă în lipsa de credință față de providența divină. Problemele umane sunt rânduite de Dumnezeu, care se impune oamenilor prin porunci și autoritate. Nedreptatea și asuprirea sunt alte două aspecte ale tiraniei pe care Nicetas Choniates le reproșa „majorității împăraților bizantini”, care nu suportă bogăția celorlalți, sacrificând tot ce este nobil pentru a lăsa frâu liber „dorințelor fără margini”. În realitate, tirania era considerată o plagă a umanității și o jignire adusă lui Dumnezeu, care detestă nedreptatea. „Cine nu știe, spunea Nicolae Mistical, că Dumnezeu urăște tirania, iar oamenii din totdeauna au respins pe tirani ca pe o nenorocire a umanității”. În mod logic, o asemenea atitudine îndeamna la revoltă împotriva tiranilor. În cazul unei erezii, „o tiranie împotriva lui Dumnezeu”, toate izvoarele sub influența partidelor monahale, considerau de exemplu asasinatul lui Leon al V-lea Armeanul (813-820), o pedeapsă dreaptă „pentru violarea legii”, de care acesta se făcuse vinovat. Din acest exemplu apare și pericolul unei astfel de concepții: începând din ce moment tirania devine evidentă, de când avem dreptul legitim de a o combate? Dacă fiecare se lasă condus de o apreciere de ordin personal, atunci nu mai avem de-a face cu o autoritate, căci în orice moment, oricine poate decreta, în numele lui Dumnezeu, că puterea imperială a deviat de la scopul propus.

Din fericire, Dumnezeu se manifestă atunci când abandonează pe un suveran: cine înțelege sau are posibilitatea să vadă semnele care vin din cer, le poate înțelege și-și poate explica mai bine de ce un împărat sau vreun dregător al Statului, a avut un sfârșit fericit sau nu. Adesea, Dumnezeu arată că și-a îndepărtat privirea de la împărat prin diferite cataclisme naturale, care se abat asupra Imperiului. Astfel, domnia lui Mihail al II-lea a cunoscut multe semne cerești îngrozitoare: cutremure, incendii, asasinate. În același timp, împotriva lui Mihail al IV-lea, ajuns la tron prin asasinarea lui Roman Arghiros, Dumnezeu s-a dezlănțuit prin invazii de lăcuste sau a trimis vise unor apropiați ai împăratului cum a fost cazul unui servitor al episcopului Pergamului. Explicația unor

astfel de situații era dată chiar de cei care le-au avut: „toate acestea vă vin din cauza încălcării poruncilor lui Dumnezeu”.

Cu toate acestea semnul cel mai evident al părăsirii celui care a păcătuit, rămânea înfrângerea pe câmpul de luptă, proba zdrobitoare că împăratul a fost părăsit de Dumnezeu. Pentru patriarhul Nichifor, atacul avarilor din 616, era strâns legat de căsătoria scandaloasă a lui Heraclie cu una din nepoatele sale. Pentru Mihail Attaleiates înfrângerile bizantinilor erau urmarea guvernării tiranice a lui Mihail al VII-lea: „... răul era prezent în toate domeniile, iar mânia lui Dumnezeu s-a abătut asupra regiunilor orientale”⁴⁴⁷. În general, orice necaz care venea asupra creștinilor era imputat greșelilor împăratului, deoarece *basileul* era responsabil de toți creștinii: jaful săvârșit de musulmani asupra mănăstirii Sfântul Sava din Palestina nu putea fi decât consecința susținerii ereziei iconoclaste de către Leon al V-lea.

În momentul în care semnele erau evidente, era nevoie de cineva care să preia „inițiativa revoltei”. Atâta timp cât puterea rezista, chiar și atunci când în mod deschis ea era desconsiderată de Cer, populația se mulțumea cu rugăciunea și cu cererea la Dumnezeu, să le trimită pe cineva care „să fie capabil să elimine pe tiran”. Dacă un om se simțea investit cu o asemenea misiune, el nu putea fi sigur de reușita sa. Singurul mijloc infailibil în cunoașterea voinței lui Dumnezeu rămânea până la urmă riscul aventurii, felul în care aceasta lua sfârșit; dacă revolta eșua, însemna că Cerul continua să-l sprijine pe împărat, dacă reușea, autorul ei era considerat noul ales al lui Dumnezeu. La Bizanț reușita rămânea cea mai solidă legitimitate, deoarece reprezenta o aprobare din partea lui Dumnezeu, iar revolta care a condus la izbândă constituia „o inițiativă sfântă” animată de „un țel drept”, căreia uneori i se asocia și patriarhul.

În virtutea misiunii sale divine, împăratul era decis să-și apere tronul împotriva celor care ar fi dorit să-l ia. De aceea în caz de revoltă, împăratul făcea totul pentru a rezista atacului, iar atunci când ieșea învingător, sancționa prompt atitudinea trădătorilor. Asa s-a întâmplat cu Botaniates, care după ce l-a învins pe Bryennios, își reafirmă în fața învinsului său legitimitatea. Au fost și situații în care împăratul ajungea să-și dea seama că a pierdut ajutorul lui Dumnezeu, și renunța la putere fără să mai opună rezistență. Astfel, în momentul declanșării revoltei lui Leon al V-lea Armeanul, Mihail I își reamintește de originile obscure ale puterii sale și se crede blestemat de Dumnezeu, abdicând fără rezistență. De asemenea, el a trimis însemnele imperiale rebelului și s-a retras la o mănăstire, convins că nu făcea decât să accepte „evenimente dorite de Dumnezeu”.

În privința lui Nichifor al III-lea Botaniates (1078-1081), el reprezintă tipul suveranului care vrea să arate până la căpăt că este ajutat de Dumnezeu, chiar și atunci când era practic pierdut. Așa cum rezistase revoltei lui Bryennios tot așa a rezistat și celei a lui Alexios Comnenul, dar a încetat orice rezistență și a abdicat în momentul în care și-a dat seama că Dumnezeu nu mai este de partea sa. Sentimentul de a fi în orice clipă abandonat de Dumnezeu, i-a determinat pe unii suverani să se îndoiască de capacitățile lor reale, considerându-se respinși chiar și atunci când nu era cazul. Mihail al VII-lea avea presentimentul unei revolte și în prezența întregii Curți, se compara adesea cu profetul Iona, cerând ca și acesta „să fie aruncat în mare”.

O asemenea resemnare poate fi explicată prin părerea că atunci când Dumnezeu și-a manifestat dezacordul, încercarea de a rezista nu numai că ar fi inutilă, dar ar constitui și un sacrilegiu, prin rezistența la voia lui Dumnezeu. Acela care se agață cu toată puterea de tron, atunci când este abandonat de Dumnezeu, înseamnă că luptă împotriva Cerului. Printre obstinații de putere îl putem menționa pe Mihail al VI-lea, a cărui rezistență din 1057 părea contemporanilor săi scandaloasă: după ce Isaac Comnenul a fost proclamat împărat, generalul Katakalon Kekaumenos remarca că dacă s-ar tolera întoarcerea pe tron a lui Mihail al VI-lea – suveranul dezavuat – atunci din Cer va coborî mânia dumnezeiască, din cauza violării jurământului depus de Isaac. La rândul său, Skilitzes, făcând câteva reflecții asupra aceluiași episod, afirma că prin rezistența sa repetată, chiar și

⁴⁴⁷ *IBIDEM.*

atunci când armata, poporul și Biserica l-au abandonat, suveranul a pierdut și singura compasiune care îi mai rămânea după pierderea tronului: Împărăția lui Dumnezeu. Prin neascultare de voința lui Dumnezeu, Mihail al VI-lea risca să-și piardă și sufletul.

Așa cum Dumnezeu dă puterea, tot El o poate lua, creștinul având datoria să urmeze voia Sa. În fața acestei porunci atât de importante nu mai exista atașament politic sau social. A fi fidel sau a fi credincios însemna la Bizanț să fii alături de Dumnezeu. În lumina unei astfel de mentalități înțelegem mai bine formula folosită de Alexios Comnenul atunci când îl abandonează pe Mihail al VII-lea și se alătură lui Botaniates : „așa cum i-am păstrat lui o credință fără reținere, tot așa îți voi păstra și ție atașamentul meu deplin”.

Acesta este paradoxul puterii politice bizantine: fără ajutorul divin pe pământ, puterea imperială, sub aparența absolutismului, masca o lipsă totală de autonomie, iar omnipotența împăratului nu avea drept echivalent decât fragilitatea sa. Eforturile depuse pentru ieșirea din această dilemă putea lăsa impresia unui sistem politic uneori incoerent, ce va putea fi însă contrazis de încercările de conciliere între legile dumnezeiești și cele omenești.

Mijloacele de combatere a tiraniei

În mod paradoxal Biserica a fost cea care a limitat în mod constant acțiunile uneori excesive ale teocrației imperiale. Concurența dintre împărat și Biserică a fost la un moment dat inevitabilă, deoarece primul era „locțiitorul lui Dumnezeu pe pământ”, iar Biserica, prin intermediul călugărilor sau patriarhilor mai ambițioși, în calitate de aleși ai lui Dumnezeu, pretindeau în unele cazuri că nu depind de nici o autoritate terestră. Pe de altă parte, toți îi recunoșteau *basileului* dreptul de a interveni în problemele bisericești. Cei mai riguroși admiteau că împăratul are obligația să supravegheze respectarea legilor care guvernează atât Biserica cât și Statul: pentru Teodor Studitul, Nichifor I (802-811) ajunsese să ocupe tronul Imperiului „nu numai pentru a se ocupa de problemele temporale care fuseseră rău administrate până atunci, dar și pentru a redresa Biserica în cazul în care acest lucru s-ar impune”. Această putere de ordin disciplinar putea merge foarte departe ajungând până la imixtiune în cazul alegerii patriarhului: în ciuda unor reguli de principiu, împăratului i se recunoștea și dreptul absolut de a desemna pe patriarh⁴⁴⁸. De asemenea, prin calitatea sa de reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ, era o binefacere, o harismă a suveranului de a oferi creștinilor un conducător spiritual demn de ei. În privința desemnării patriarhului, ea era adesea considerată ca un act de inspirație divină: Dumnezeu este cel care sugerează lui Leon al VI-lea alegerea lui Nicolae Misticul (901-907 și 912-925), a cărui numire era considerată drept o binefacere deosebită (*haris*), pentru care poporul îi este dator împăratului. Atunci când a numit un nou patriarh, Ioan I Tzimiskes (969-976) și-a permis să declare fără scrupule: ”eu însumi l-am urcat pe scaunul patriarhal”. În unele cazuri se ajungea și la numirea unor episcopi de către împărat, în ciuda faptului că alegerea se făcea de către sinod și confirmarea era făcută de patriarh. Nichifor Focas a decretat la un moment dat că episcopii nu puteau face nimic fără ordinul său. În sfârșit, puterea disciplinară a împăratului avea și alte consecințe: el singur putea convoca Sinoadele Ecumenice⁴⁴⁹.

Cu aceste prerogative, împăratul își permitea de multe ori să intervină în materie de dogmă. Așa au făcut Justinian I, împărații iconoclaști, Manuel Comnenul (1143-1180) sau Ioan Cantacuzino. Nicetas Choniates spunea că „prin pretențiile lor de infailibilitate în domeniul religios, împărații ajungeau să devină exegeți ai dogmelor, judecători și arbitri, iar uneori chiar opresori ai celor care nu

⁴⁴⁸ H.G. BECK, *Kirche und Klerus im staatlichen Leben von Byzanz*, în *Revue des études byzantines*, 24, 1966, p 1-24.

⁴⁴⁹ A. HOHLWEG, *Bischof und Stadherr im frühen Byzanz*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 20, 1972, p. 51-62.

erau de acord cu ei”. Chiar dacă asemenea intervenții erau considerate a fi ilegale, era admis principiul conform căruia „harisma suveranității nu era prea departe de cea a preoților”.

La aceste „imixtiuni”, Biserica răspunde destul de nuanțat. În materie de dogmă, răspunsul ei era clar, condamnând unanim orice ingerință în acest domeniu: pentru Teodor Studitul ar trebui separate problemele bisericesti, care sunt rezolvate de preoți, de cele profane, care constituie domeniul împăratului. Respectul acestei distincții devine elementul esențial al jurământului pe care împărații îl vor depune încă din secolul al V-lea. Anastasie I (491-518) jurase „să nu aducă atingere nici Bisericii, nici legii”, un jurământ asemănător fiind practicat și în secolul al XIV-lea de către Andronic al II-lea în 1303 (depune jurământ patriarhului Atanasie). Prin urmare, chiar dacă asistăm la unele abuzuri, dogma nu a fost niciodată atinsă în mod serios de intervențiile împăraților. Pe de altă parte, acest gen de „manevre” de-a lungul secolelor au devenit tot mai rare, încât Ioan al VI-lea Cantacuzino ajunge să spună în 1367 „că împăratul nu are nici un amestec în materie de credință”.

Din partea împăratului era mult mai dificil de obținut angajamentul păstrării unor limite în materie de disciplină: era nevoie de aducerea aminte a faptului că Biserica era o instituție de ordin divin. Desemnat de împărat, patriarhul rămânea până la urmă alesul lui Dumnezeu și era numit „prin harul dumnezeiesc” așa cum era menționat în formula de intronizare⁴⁵⁰. De altfel, atunci când suveranul îl numea pe patriarh făcând uz de propria sa autoritate, toată lumea admitea principiul conform căruia cel ales era impus de suveran, dar „Dumnezeu fusese cel care-i inspirase alegerea”. De asemenea, patriarhii refuzau întotdeauna ideea că ar fi datorat ceva autorității umane: pentru Nicolae Misticul nu „acțiunea umană” l-a promovat pe tronul patriarhal, ci Hristos, afirmație regăsită și la rivalul său Eutimie, care adaugă: „nu oamenilor datorez ceea ce sunt, ci voinței lui Dumnezeu”. Fiind vorba de un dar al lui Dumnezeu, patriarhatul nu putea fi revendicat decât tot de Dumnezeu.

În privința călugărilor, aceștia au mers și mai departe considerându-se scutiți de orice obligație față de Stat și legile sale. Ales senator, același Eutimie pe care l-am pomenit deja, nu venea niciodată la Constantinopol, așa cum consemna unul dintre miniștrii vremii, Zautzes. Tot el spunea că putem fi orbi și fără îndrumător atunci când nu respectăm învățăturile evanghelice, apostolice și scrierile Sfinților Părinți. În acest sens el a avut mai multe intervenții în guvern, căutând să-l influențeze și pe ministrul lui Leon al VI-lea, Stylianos Zautzes. Monahii erau de părere, la un moment dat, că Statul nu ar trebui să aibă legi proprii, funcția sa limitându-se la supravegherea aplicării legilor religioase. Protestele violente ale ministrului și ale împăratului împotriva amestecului călugărilor în afacerile Statului ne arată că aceștia își dădeau seama de pericolul punerii sub tutelă a puterii temporale. Faptul devine și mai explicit în momentul în care împăratul era legat de Biserică printr-un jurământ: el depunea un jurământ la care se adăuga și momentul în care el primea coroana din mâna patriarhului, cel care nu trecea prin acest ceremonial fiind considerat ilegal. Deci, puterea religioasă dispensa mai mult sau mai puțin puterea politică, acordând Bisericii o influență deosebită asupra autorității temporale. Putem spune că dacă vreun ministru ar fi sugerat împăratului destituirea patriarhului, măsura ar fi antrenat anatema asupra suveranului încoronat de cel destituit⁴⁵¹.

Astfel Biserica aducea unele restricții puterii imperiale, ea reprezentând o adevărată „enclavă” în cadrul Imperiului față de care este deosebit de ermetică, jucând uneori chiar și rolul de refugiu pentru cei care încălcau legea. Biserica putea merge chiar și mai departe: cu răbdare ea căuta să acapareze uneori puterea temporală. Ierarhia superioară dorea să participe la guvernare, mai ales când în frunte se găsea un patriarh energic: pentru Nicolae Misticul faptul că împăratul nu-l ținuase la curent cu intențiile sale privind o expediție împotriva bulgarilor, constituia un fapt scandalos. „Ca episcop, spunea el, am un cuvânt de spus în deciziile care trebuie luate”⁴⁵². De aici și până la ideea că

⁴⁵⁰ Mai multe detalii în H.G. BECK, *Geshichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980.

⁴⁵¹ A. DUCCELLIER, *Op.cit.*, p. 141.

⁴⁵² *IBIDEM*.

împăratul nu este decât o creatură a Bisericii, nu mai era decât un pas, patriarhul Mihail Cerularie în secolul al XI-lea fiind reprezentantul elocvent al acestei tendințe. Când Isaac Comnenul pretindea că nu va mai asculta de sfaturile sale, Mihail îi declara fără ambiguitate : ”Eu sunt cel care te-am creat, eu voi fi cel care te voi distruge”. La puțin timp după ce a rostit aceste cuvinte, același patriarh se încălța cu sandale de purpură, sub pretextul „că nu este o așa de mare diferență între arhierie și suveranitate”.

Alături de patriarh și Sinodul se gândea la o eventuală asociere în privința deciziilor ce trebuiau luate în Stat. Putem spune că Biserica își permite uneori să practice o politică contrară aceleia a împăratului chiar și în domeniul afacerilor externe: patriarhul Cerularie a făcut totul pentru a împiedica în 1054 tentativele de alianță dintre Constantin Monomahul și Roma. Mai târziu, odată cu slăbirea progresivă a puterii imperiale, acest tip de politică externă a progresat: în timp ce Ioan al V-lea făcea mari eforturi pentru realizarea unirii cu Roma, patriarhul Calist era adeptul unei politici ortodoxe stricte.

Vedem că este absurd să vorbim de ceea ce unii au numit „cezaropapismul bizantin”⁴⁵³. Niciodată puterea temporală nu a absorbit autoritatea spirituală și nici invers. În realitate, plasate în mâini diferite, cele două au rămas mereu independente. Avem de-a face deja cu un proiect al „teoriei celor două puteri”, pusă la punct în secolul al IX-lea sub influența lui Fotie, care făcea din patriarh și împărat, părțile cele mai importante ale Statului, garanție a înțelegerii între puterea imperială și cea religioasă. Prin aceasta nu se pune problema separării dintre spiritual și temporal, deoarece administrarea Imperiului lui Dumnezeu cerea colaborare și armonie între cele două, deci influența reciprocă nu numai că era acceptabilă ci și absolut necesară.

O altă metodă de luptă împotriva abuzurilor cu caracter tiranic erau ideile de libertate și legalitate moștenite din lumea greco-romană. Ideea teocratică nu era suficient de puternică la Bizanț, încât să elimine orice opoziție. În această privință, opoziția la Bizanț era înainte de toate conservatoare, așa cum ne arată și elogiul făcut de Psellos lui Mihail al IV-lea (1034-1041): „cea mai mare parte a suveranilor abrogă legea dată de predecesorii lor și destituie senatori, meritul lui Mihail al IV-lea constând în faptul că nu a făcut nimic”. Opoziția se pare că era un fapt normal la Bizanț, adesea chiar masivă. Arethas de Cezareea spunea că „numai o minoritate susținea puterea aflată la conducere, în timp ce majoritatea o tolerează”. În alte cazuri nemulțumirea se manifesta violent, ca în cazul lui Alexios al III-lea când populația declara: ”nu mai suportăm să fim guvernați de Comneni”.

O asemenea opoziție este de altfel justificată și de tradiția creștină care a recunoscut și a încurajat critica morală a puterii imperiale. De asemenea, bizantinii formulau critici deosebit de violente și de îndrăznețe la adresa puterii, încât această atitudine pare extraordinară și astăzi. „Pentru majoritatea împăraților romani, spunea Nichita Choniates, este absolut intolerabil ca ei să se mulțumească numai cu domnia, cu obținerea de venituri, cu folosirea bunurilor publice ca și cum ar fi ale lor, cu tratarea oamenilor liberi ca și cum aceștia ar fi sclavi; dacă nu-i considerăm ca fiind înțelepți, dacă nu apreciem eroismul lor, dacă înțelepciunea lor nu este comparată cu cea a lui Solomon, dacă nu vedem în ei niște adevărați dogmațiști, cunoscători infailibili ai lucrurilor dumnezeiești și omenești, atunci ei se simt ofensați”⁴⁵⁴.

Acest citat demonstrează că se putea folosi un limbaj destul de liber la adresa împăratului. Un suveran destul de autoritar cum a fost Manuel I (1143-1180) s-a văzut nevoit să accepte reproșurile dure ale soldaților săi, care-l învinuiau de înfrângerea de la Myriokefalon din 1176. Cu toate că împăratul are o misiune divină, aceasta nu-l împiedică să aibe slăbiciuni ca toți oamenii. De aici și numeroasele critici cu privire la diversitatea formelor de adorație. Arethas de Cezareea, considerat totuși un bun curtezan, nu era de acord cu obiceiul persan al prosternării pe care el îl consideră barbar

⁴⁵³ G. DAGRON, *Empereur et prêtre Etude sur le “césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996; D.J. GEANAKOPOLOS, *Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of Cesaropapism*, în *Church History*, 1965.

⁴⁵⁴ A. DUCCELLIER, *Op.cit.* p.142.

și nedemn pentru eleni. Mihail Psellos sublinia lipsa de sinceritate, iar Fotie pune accentul pe atașamentul ce trebuia să existe între cel care guverna și guvernați.

În istoria Bizanțului a existat un număr important de împărați, care au încercat să fie cât mai apropiați de supușii lor: Constantin al X-lea (1059-1067) se făcea cunoscut supușilor prin dreptate față de ei, în timpul reconstruirii cetății Dorileea din 1176, Manuel Comnenul a dat exemplu soldaților săi printr-un gest plin de umilință: căra pietre cu spatele. Contactul direct cu oamenii era de asemenea apreciat chiar și atunci când cel în cauză avea multe defecte: incapabil, laș, Alexios al III-lea (1195-1203) era iertat pentru că știa să-și apropie oamenii.

Originea divină a puterii rămâne indiscutabilă, dar nu poate fi uitat nici fundamentul terestru, chiar dacă prin aceasta se exprima de fapt tot voința divină. Pentru Psellos autoritatea imperială se sprijinea pe 3 fundamente: poporul, Senatul și armata. Rolul acesteia din urmă era evidențiat în chip deosebit: faptul că în această instituție, în virtutea tradiției romane, majoritatea vedeau o sursă incontestabilă de putere, mulți dintre împărații bizantini proveneau din sânul ei (Nichifor II Focas, Alexios al III-lea). Același Psellos spunea la un moment dat că armata rămâne „nervul romanilor”. Făcând dovada aceluiasi conflict uneori profund, bizantinii au avut unele „probleme” în distincția pe care erau nevoiți să o facă între idealul antic al chipului de „împărat războinic” și dreptul divin ce presupunea o detașare față de anumite acțiuni exclusiv materiale. În momentul în care Roman Diogene se expune în cursul bătăliei de la Mantzikert din 1071, Psellos amintește că gestul său a atras batjocura celor care considerau că în astfel de situații un șef trebuie să rămână departe, rolul său limitându-se numai la ordine.

Mai mult decât armata, poporul constituia în realitate principalul fundament al puterii terestre. Chiar dacă era mândru de originea sa nobilă, Nichita Botaniates știa că datorează autoritatea sa „oamenilor din popor”, „celor din piețe”. După ce a exilat-o pe împărăteasa Zoe, Mihail al V-lea se gândea să adune și să convingă nu numai Senatul, dar și pe reprezentanții poporului, ca măsură de reconciliere ulterioară „cu populația capitalei”.

De partea sa, poporul își cunoștea puterea și știa să se servească de ea: în definitiv poporul este cel care a provocat căderea lui Mihail al V-lea (1041-1042) și tot el este cel care o împiedică pe Zoe (1042), cu prilejul revenirii sale, să o înlăture pe sora sa, Teodora. Cu timpul însă, vocea poporului a fost tot mai puțin ascultată, fapt demonstrat în 1195 când oamenii sunt resemnați să vadă că Alexios al III-lea depindea exclusiv de dorința armatei. Poporul bizantin nu a cerut niciodată să exercite singur puterea: Attaleiates ne spune că în momentul căderii lui Mihail al VII-lea (1071-1078), poporul se adună dând impresia că „exercită puterea democratică”, dar scopul nu era decât alegerea unui nou împărat, Botaniates. De fapt bizantinii (poporul) au avut întotdeauna un simț ascuțit al legalității și chiar al legalismului, încât se simțeau pierduți atunci când aceste forme nu erau respectate: în 1057 poporul cerea neîncetat lui Mihail al VI-lea (1057) să-i arate textul prin care îl recunoștea pe Isaac Comnenul drept succesor și aceasta pentru că nu dorea să fie considerat că a jurat strâmb aclamându-l pe Isaac.

În realitate, limitarea puterii imperiale era provocată mai puțin de brutalitatea necontrolată a poporului, care nu avea ca rezultat imediat decât înlocuirea unui tiran cu altul, ci de sensul implicit al legalității care impunea actelor despotice o contradicție permanentă. În înțelesul obișnuit, puterea supremă este de fapt o autoritate legală și aceasta pentru că împăratul este personificarea legii, iar în cazul exceselor tiranice riscul este de a se nega pe sine însuși. ”Ca om, spunea Kekaumenos, împăratul este supus legilor care garantează pietatea”⁴⁵⁵. Cea mai importantă lege în acest sens era cea care stabilea succesiunea la tron: chiar dacă totul vine de la Dumnezeu, bizantinul era convins că luarea prin violență a tronului nu era un fapt legal; de aceea Isaac Comnenul va abdica tocmai din cauza remușcărilor „pentru că dobândise tronul fără să respecte legea”, în favoarea succesorului său, Constantin al X-lea, care spera să ajungă la putere „în condiții legale”. Pe de altă parte, în momentul

⁴⁵⁵ *IBIDEM*, p. 143.

în care ajunge la putere, împăratul nu poate face ceea ce vrea: printre legile nescrise, el trebuia să respecte și pe „cele ale Imperiului Roman”, sau pe cele deja existente. El avea dreptul să le și interpreteze ajutat însă de juriști, fără posibilitatea luării unei decizii personale. Acest lucru era posibil numai atunci când nu existau prevederi legale, cu condiția respectării dreptului cutumier, tipic grecesc, care nu a încetat să coexiste cu dreptul roman scris. Împăratul putea face chiar legi, însă cu respectarea fondului legislativ anterior, ceea ce interzicea editarea unor legi arbitrare sau prea îndepărtate de legislația deja existentă.

Bizantinii nu au uitat niciodată principiile fundamentale ale Statului, și anume distincția care trebuie făcută în cazul împăratului, între autoritatea sa publică și persoana privată, confuzie care risca să ducă la tiranie. Suveranul nu avea dreptul să confunde finanțele Statului cu propriul său buzunar. În acest sens, Alexios Comnenul era acuzat de Zonaras că „nu mai merită numele de basileu”⁴⁵⁶.

În virtutea aceluiași principii, pare anormal ca împăratul în funcție să dispună după bunul său plac de tron. Decizia lui Monomahul de „a alege el însuși un împărat care să-i succedă”, apare în viziunea lui Attaleiates ca un exces de putere. Bizantinii erau de asemenea convingeți că fiecare împărat era investit cu datorii față de întreaga comunitate, pe care nu putea să le ignore și cu atât mai puțin să se sustragă. În privința funcționarilor statului, de care depindea binele public, atribuțiile lor nu puteau deriva din simpla fantezie imperială. Pentru Psellos generozitatea lui Mihail al VI-lea, care promova pe fiecare mai degrabă la întâmplare „era pur și simplu haos”.

Constrâns de Biserică, armată, popor și legi, scrise sau nescrise, împăratul care trebuia să se teamă că într-o zi risca să fie abandonat de Dumnezeu, sfârșește prin a fi mai degrabă un om fragil. Pentru a promova ordinea și stabilitatea în Imperiu era nevoie de impunerea unui principiu clar: în treburile statului nu putea fi ales oricine. Anarhia și lupta diferitelor facțiuni nu puteau fi îngăduite. Războaiele civile sau loviturile de Stat aveau drept consecință printre altele și provocarea unui adevărat vid de putere, care ducea la anarhie și tulburări.

Paleologii și căderea Imperiului Bizantin (1261-1453)

Cruciadele și dominația latină au lăsat Imperiul Bizantin într-o stare de epuizare economică accentuată, cu un teritoriu ce reprezenta numai umbra celui din vremea Comnenilor. La Constantinopol, palate și cartiere întregi se găseau în ruină, iar orașul își revenea cu greu de pe urma celor întâmplate în 1204. Celelalte localități ale Imperiului erau de asemenea imaginea capitalei, speranțele revenirii la prosperitatea de altădată fiind minime: negustorii venețieni și genovezi exploatau la maxim comerțul cu Orientul grecesc. Imperiul era redus în Asia Mică, la teritoriul Imperiului de la Niceea; în Europa, la Tracia și la o parte a Macedoniei: “un corp debil, slăbit și mizerabil, având un cap enorm, Constantinopolul” (Ch. Diehl). De jur împrejur erau State independente sau ostile: Trebizonda, care până la cucerirea de către turci, a trăit din propriile resurse; despotatul de Epir și ducatul Nepratos, State grecești care acceptau destul de greu suzeranitatea bizantină. Ducatul Atenei, a continuat să aparțină francezilor, după care a trecut în mâna catalanilor, iar principatul Moreei a revenit în cele din urmă Imperiului. În sfârșit, nenumăratele insule și o mare parte a localităților de coastă erau în mâna genovezilor și a venețienilor. Ceva mai departe de acest Imperiu dislocat și aflat în agonie, se găseau Statele din Occident, Serbia, Bulgaria și turcii.

Aceasta era situația în momentul în care trupele lui Mihail al VIII-lea Paleologul (1259-1282), au pătruns în Constantinopol. În această ultimă perioadă a Istoriei Bizanțului (1261-1453) distingem două etape: domnia lui Mihail al VIII-lea și cea a succesorilor săi. Anul 1282, când moare Mihail al VIII-lea și ajunge la tron Andronic al II-lea (1282-1328), a marcat de fapt o ruptură

⁴⁵⁶ *IBIDEM*, p. 151.

însoțită de decadența bizantină; Mihail al VIII-lea a avut ca principal obiectiv împiedicarea ofensivei latine în Orient, activitatea și succesul politicii făcându-l drept ultimul mare împărat al Bizanțului. Un om singur nu putea însă înlătura cauzele profunde ale declinului unui Imperiu epuizat, de aceea succesorii săi nu au putut face mai mult decât să întârzie deznodământul final. Andronic al II-lea (1282-1328) și Andronic al III-lea (1328-1341) au asistat neputincioși la creșterea puterii turcilor în Asia. Ioan al V-lea (1341-1391), împreună cu Ioan al VI-lea Cantacuzino (1341-1355) au văzut cum sârbii lui Dușan ajungeau la porțile Constantinopolului precum și primele cuceriri turcești în Europa. Sub Manuel al II-lea (1391-1425) și Ioan al VIII-lea (1425-1448), progresul turcilor a redus Imperiul la capitală și la împrejurimile acesteia, iar călătoriile umilitoare ale ultimilor doi în Occident pentru a cere ajutor, au rămas infructuoase. “Nu se dorea decât profitul de pe urma mizeriei Imperiului grec, pentru a-l domina religios, pentru a-l cucerii politic și a-l exploata economic”, spunea Ch. Diehl. Deznodământul era deci inevitabil și a survenit în 29 mai 1453, când ultimul împărat bizantin Constantin al XI-lea a murit eroic pe zidurile Constantinopolului asaltat de turci.

Situația internă și externă a Imperiului

În ultima perioada a Imperiului bizantin, împărații au fost nevoiți să facă față unor mari dificultăți financiare, introducând noi taxe și impozite asupra unor categorii sociale exceptate până atunci. Din păcate, aceste măsuri nu au putut fi eficiente într-un Stat al cărui comerț se afla în mâna străinilor. Imperiul nu mai putea întreține flota și pe soldații armatei terestre, plătiți foarte rău, fapt pentru care aveau loc în mod frecvent revolte. Ca întotdeauna la Bizanț, disputele religioase au fost reflexul agitației politice și mai ales al disputei în jurul unei eventuale uniri cu Roma.

După moartea lui Teodor al II-lea Laskaris (1254-1258), coroana imperială a revenit fiului său minor, Ioan al IV-lea Laskaris (1258-1261), regența fiind asigurată de un personaj de condiție modestă, George Muzalon. În fața acestei situații, aristocrația condusă de Mihail Paleologul a reacționat violent: Muzalon este asasinat, iar regența preluată de Mihail Paleologul. Acesta provenea dintr-o familie aristocratică, avea sprijinul armatei și al clerului, ascensiunea sa datorându-se meritelor sale și situației externe care impunea o conducere fermă. Tot acum asistăm și la alcătuirea unei noi coaliții occidentale condusă de Manfred, regele Siciliei și fiul natural al lui Frederich al II-lea Hohenstaufen, care neliniștit de consolidarea Imperiului de la Niceea se asociază cu despotul Epirului, Mihail al II-lea (1237-1271), împotriva împăratului bizantin. Alianța a găsit sprijin și la regele sârb Uroș I, neliniștit și el de ascensiunea Imperiului bizantin. În ciuda acestor dificultăți, Mihail al VIII-lea, cu sprijinul fratelui său Ioan Paleologul, a obținut o victorie strălucită în toamna anului 1259 pe Valea Patagoniei, luându-l chiar prizonier pe principile Ahaiei. El a fost mai târziu eliberat în schimbul cedării unor localități din Peloponez. În vederea anihilării unei eventuale contraofensive a venețienilor, Mihail al VIII-lea a încheiat în 1261 o alianță cu Genova, care a permis pătrunderea pe piața bizantină a acestei republici maritime. Genovezii preiau practic în acest fel supremația comercială în Orient, deținută până atunci de venețieni⁴⁵⁷.

Un alt eveniment deosebit de important a fost încoronarea lui Mihail al VIII-lea în Biserica Sfânta Sofia de către patriarhul Arsenie pe 15 august 1261. Actul simboliza renașterea Imperiului bizantin și crearea unei noi dinastii care a domnit aproape 200 de ani. În schimb împăratul legitim, Ioan al IV-lea Laskaris, a fost izolat.

⁴⁵⁷ Vezi M. BALARD, *Etat et la colonisation au Moyen Âge*, Lyon, 1989; Idem, *La Romanie génoise*, 2 vol., Roma, 1978; M. BALARD, A. DUCCELLIER, *Coloniser au Moyen Âge*, Paris, 1995; Fr. THIRIET, *La Romanie vénétiennne*, Paris-Roma, 1959.

Pe plan extern, în această perioadă Imperiul bizantin era amenințat de occidentali: Grecia continua să fie sub dominația latinilor prin despotatele de Epir, Moreea, Atena, Ahaia, iar despotatele de Epir și cel de la Tesalia erau ostile Imperiului bizantin. De asemenea, în Nordul Peninsulei Balcanice, sârbii și bulgarii, își măriseră regatele în dauna bizantinilor, dar nu erau în stare să organizeze acțiuni ostile de mare amploare împotriva Imperiului decât printr-o politică de alianțe.

În Occident, inamicul cel mai puternic era regatul Siciliei, care devenise foarte periculos după moartea lui Manfred, un dușman al papalității, cu Carol de Anjou devotat scaunului papal. Din acest moment începe o perioadă de alianțe conjuncturale cu sârbii lui Uroș sau cu bulgarii țarului Constantin, împotriva lui Mihail al VIII-lea, puse la cale de Carol de Anjou. În aceste condiții, Mihail al VIII-lea s-a dovedit a fi un bun diplomat, reușind să rezolve dificultățile în care se afla, mai mult prin abilitate politică decât prin forța militară. De partea sa l-a avut și pe regele Franței Ludovic al IX-lea, cel care prin participarea la cruciada împotriva arabilor, l-a împiedicat pe fratele său Carol de Anjou să atace Constantinopolul. Situația conflictuală a fost atenuată și de urcarea pe scaunul papal al lui Grigorie al X-lea (1271-1276), cel care în schimbul neutralității lui Carol de Anjou cere lui Mihail al VIII-lea accelerarea tentativelor de unire.

Tentativele de unire de la Lyon (1274)

În această situație bizantinii erau în fața unei alegeri delicate: fie erau acceptate condițiile latinilor și astfel era reconstituită lumea creștină în vederea înlăturării pericolului otoman, cu riscul unei evidente disoluții într-un creștinism ce le devenise deja străin, fie își prezervau spiritualitatea tradițională prin abandonarea oricărei speranțe de conservare a Imperiului Oriental⁴⁵⁸. Alegând cea de a doua soluție, bizantinii au ales moartea lor politică, înfrângerea de către turci și au respins moartea culturală ce le-ar fi venit prin unirea cu Occidentul. Mihail al VIII-lea a încercat să convingă clerul ortodox de necesitatea înfăptuirii unirii cu Roma și în ciuda unei opoziții evidente, el a trimis o delegație la Lyon formată din fostul patriarh Gherman, marele istoric și om de stat George Acropolites și din mitropolitul de Niceea, Teofan. Între timp, adepții unirii l-au câștigat de partea sa și pe Ioan Vekkos, un teolog de frunte care până atunci fusese un adversar al unirii. Chiar dacă divergențele doctrinale nu se agraveseră, iar dogma romană avea unii partizani precum Ioan Vekkos în secolul al XIII-lea sau pe filozoful Dimitrios Cydones în secolul al XIV-lea, bizantinii aveau mari rezerve în privința pretențiilor disciplinare ale Bisericii latine. Lumea ortodoxă, în care rolul sinodului tempera și limita adesea puterea patriarhală, nu putea accepta evoluția monarhică a Romei tot mai evidentă din secolul al XI-lea. Dacă recunoașterea supremației teoretice a papei putea fi admisă, nu putea fi tolerată impunerea unei dogme de către acesta. Chiar și partizanii unirii nu acceptau ca papa să devină în afara sinodului o autoritate în materie de credință. După reforma gregoriană însă, autocrația romană a respins ideea unui sinod, singurul loc în care bizantinii ar fi acceptat să se realizeze unirea. Sinonimă cu supunerea față de Roma, unirea devenea o afacere pur politică, care urma să asigure Bizanțului sprijinul roman în lupta împotriva dușmanului musulman. Unirea care s-a realizat la Lyon în 6 iulie 1274 nu a fost înțeleasă nici de cler, nici de popor: respinsă de Statele grecești dizidente precum Epirul și Tesalia, ea a fost abandonată și de fiul lui Mihail al VIII-lea, Andronic al II-lea, în momentul în care necesitățile politice nu o mai cereau.

Tot rațiuni tactice au condus și la alte tentative făcute pe vremea împăraților Andronic al III-lea (1328-1341), Ioan al V-lea (1341-1391) și Manuel al II-lea (1391-1425). Aceste încercări au culminat practic cu o adevărată catastrofă spirituală pentru Biserica bizantină: conciliul de la Ferrara-

⁴⁵⁸ Vezi D.J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge, Massachusetts, 1959. Capitolul 11 al acestei lucrări face referență la unirea de la Lyon din 1274.

Florența din 1438-1439, care s-a încheiat cu capitularea în fața Romei a celor care au semnat unirea. Pentru a înțelege dramatismul momentului, trebuie să ne imaginăm deruta în care se aflau bizantinii în fața iminentei distrugerii a Imperiului de către Islam și presiunea financiară exercitată de latini: nu aveau bani pentru a se întoarce la Constantinopol⁴⁵⁹. La acestea se adăugau și alte presiuni psihologice venite din partea împăratului și a intrigilor latinizante care urmăreau realizarea cu orice preț a unirii. Sărbătorirea în 1939 de către catolici a jubileului unirii de la Ferrara-Florența a reprezentat dovada unei profunde neînțelegeri a adevăratei conștiințe ecleziiale a Bisericii Ortodoxe. Faptul că Marcu Eugenicul, episcopul Efesului, nu a semnat actul de unire, l-a făcut pe acesta să devină practic reprezentantul autorizat al credinței Bisericii Ortodoxe, al experienței și tradiției sale. În momentul în care bizantinii au revenit la Constantinopol, ei au respins unirea care le fusese impusă, iar căderea Imperiului câțiva ani mai târziu, elimina în mod tragic rațiunea acestui act. Imperiul pentru care unii erau gata să sacrifice Ortodoxia, înceta să mai existe.

Aceste tentative de unire au consolidat practic separarea: problema unității Bisericilor a fost multă vreme amestecată cu minciuna și calculul. Biserica nu cunoaște decât unitatea, deci nu poate recunoaște un eventual „acord de unire”. Uniatismul implică practic o lipsă de încredere în unitate, o negarea a acțiunii harului, care poate anula orice neînțelegere. Îndepărtarea mutuală a Orientului de Occident, s-a încheiat printr-o separare completă: Orientul ortodox și Occidentul catolic.

Revenind la unirea de la Lyon din 1274, putem spune că a fost urmată de unele consecințe. Pe plan extern, situația politică s-a ameliorat. Carol de Anjou și venețienii au fost opriți de la atacul asupra Constantinopolului, iar Mihail al VIII-lea a obținut unele victorii pe mare împotriva venețienilor. Pe plan intern, Mihail al VIII-lea a declanșat o amplă acțiune de persecutare a celor care nu acceptaseră unirea, închisorile fiind pline acum cu oameni provenind din rândul tuturor claselor sociale. După moartea lui Carol de Anjou în 1282, împăratul a scăpat de cea mai grea amenințare din vremea sa, evenimentul diminuând totodată și puterea de acțiune a sârbilor și bulgarilor.

Imperiul Bizantin sub urmașii lui Mihail al VIII-lea. Primele conflicte cu turcii otomani

Odată cu moartea lui Mihail al VIII-lea în 1282, a început practic declinul Imperiului bizantin. Procesul a avut la bază cauze multiple: incapacitatea urmașilor lui Mihail al VIII-lea de a gestiona corespunzător situațiile de criză, structura socială și economică fragilă a societății bizantine, pătrunderea progresivă a genovezilor și venețienilor pe piețele interne bizantine. Sub urmașul său, Andronic al II-lea (1282-1328) asistăm la înmulțirea problemelor interne. Criza financiară l-a obligat să renunțe la întreținerea flotei și să lase apărarea maritimă pe seama genovezilor, lucru care se va dovedi a fi o mare greșeală: Imperiul bizantin depindea din punct de vedere economic și militar de genovezi. Andronic al II-lea a limitat și efectivele armatei terestre, neputând rezista turcilor. Pe plan religios, el a avut o atitudine diferită față de cea a tatălui său, fiind un adversar al unirii de la Lyon din 1274. În acest sens l-a înlocuit pe patriarhul Ioan Vekkos cu Iosif, iar înalții funcționari care acceptau unirea erau scoși din funcție. O măsură importantă luată de Andronic a vizat statutul Muntelui Athos, prin hrisovul din 1291 el trecând mănăstirile sub autoritatea directă a patriarhului. Protosul Sfântului Munte, care din vremea lui Alexios I Comnenul era confirmat de împărat, acum era recunoscut de patriarh. De asemenea, sub Andronic al II-lea a fost alcătuită o nouă *Notitia episcopatum*, care trebuia să corespundă noilor cerințe ale timpului, fiind menționate în această listă Mitropolia Vicinei și episcopia Vlahilor.

⁴⁵⁹ Vezi J. GILL, *Le concile de Florence*, Tournai-Paris, 1964.

În mod firesc, slăbiciunile de pe plan intern au condus la o politică externă modestă, în care s-a căutat asigurarea liniștii prin tratative de pace cu popoarele din Nord, Sud, Est și Vest. Cu toate acestea, împăratul Andronic al II-lea a comis o gravă greșeală prin amestecul său în conflictul dintre venețieni și genovezi din anul 1294. Inițial, bizantini au fost alături de genovezi, fapt care a condus la un conflict deschis cu venețienii, din care au câștigat cei din urmă, iar pacea din 1302 era defavorabilă bizantinilor. La rândul lor turcii reușiseră ca până la 1300 să cucerească întreaga Asie Mică și să controleze mai multe orașe. Instalarea lor în Bitinia, lângă Constantinopol le-a permis să pătrundă mai ușor în Peninsula Balcanică. Pentru a face față acestui grav pericol, Andronic al II-lea a recurs la mercenari, permițând trecerea în Imperiu a cca. 16.000 de alani, care urmau să lupte cu turcii. Cu toate acestea, bizantinii au fost înfrânți, iar Andronic al II-lea a cerut de data aceasta ajutor catalanilor, conduși de Roger Flor. Acesta posedea o armată de 6.500 de soldați catalani și 36 de corăbii, care se angajaseră împotriva turcilor cu condiția ca Roger Flor să primească titlul de *mare duce* (comandant al armatei bizantine). În 1304 catalanii au pornit o amplă campanie împotriva turcilor, încheiată cu eliberarea unor regiuni din Frigia. După această dată apar neînțelegeri între bizantini și catalani, iar după uciderea lui Roger Flor din 1305, într-un complot organizat de fiul lui Andronic al II-lea, Mihail al IX-lea, se ajunge la jafuri în Thesalia, Macedonia, Tracia și Muntele Athos. Catalanii nu au reușit să cucerească Tesalonicul îndreptându-se către ducatul Atenei unde i-au alungat pe francezi. Timp de 70 de ani Atena și Teba au trecut de sub dominația franceză sub cea a catalanilor. Aceste câteva date ne arată cât de fragil devenise Imperiul bizantin în Peninsula Balcanică, situație agravată ulterior de războaiele civile dintre Andronic al II-lea și nepotul său Andronic al III-lea⁴⁶⁰.

Războaiele interne dintre cei doi au tulburat viața bizantină în al treilea deceniu al secolului al XIV-lea. Era practic începutul unei perioade de lupte civile care vor continua și în deceniul al cincilea al secolului al XIV-lea, contribuind la dezagregarea Imperiului bizantin, la slăbirea forțelor sale. Motivele acestui conflict de familie erau de natură personală, dominate mai ales de comportamentul imprudent al nepotului. Printre partizanii lui Andronic al II-lea s-a aflat și viitorul împărat Ioan al VI-lea Cantacuzino⁴⁶¹. Conflictul s-a încheiat în 1328 cu înfrângerea și înlăturarea de pe tron a lui Andronic al II-lea.

În Asia Mică, turcii au făcut progrese notabile, cucerind rând pe rând Brusa în 1326, Niceea în 1329 și Nicomidia în 1337. La moartea lui Andronic al III-lea în 1341, ei deveniseră practic stăpânii Asiei Mici și făceau dese incursiuni în Tracia. Asemenea sârbilor ei au profitat sub domnia lui Ioan al V-lea (1341-1391) de luptele interne ale Bizanțului: Ioan Cantacuzino care-și căsătorise fata cu sultanul Orkhan conta pe ajutorul turcilor în vederea obținerii tronului, permițând instalarea acestora în Tracia și oferindu-le un loc pe malul european al Dardanelelor. Din acest moment turcii nu au încetat să intervină în problemele interne ale Imperiului. Ei și-au consolidat poziția în regiunea Gallipoli, punct de plecare spre Balcani. Murad I a cucerit Tracia, Filipopoli, Adrianopole, unde practic își instalează și capitala ca semn distinct al ambițiilor lor europene. În fața acestui pericol, Ioan al V-lea a încercat o oarecare apropiere de Occident: el se deplasează la Roma în 1369, acceptând o mărturisire de credință conformă cu dogma catolică, în care îl recunoștea pe papă drept conducătorul creștinătății. Acest acord a rămas la fel de lipsit de perspective precum cel de la Lyon, dar la întoarcere el a trecut pe la Veneția, unde a fost reținut ca debitor insolubil. Ioan al V-lea este în cele din urmă eliberat contra sumei datorate de către fiul său, Manuel. Turcii și-au continuat ofensiva, zdrobind Imperiul sârb în bătălia de la Kosovo din 1389 și trecându-i pe bulgari sub dominație.

⁴⁶⁰ Era fiul lui Mihail al IX-lea. Pentru această perioadă vezi D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*. Londra, 1972. Despre Andronic al III-lea poate fi consultat U.V BOSCH, *Andronikus III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der Byzantinische Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965.

⁴⁶¹ D. NICOL, *The Family of Kantakuzenos, 1100-1460*, în *Dumbarton Oaks Studies*, XI, 1968; G. WEISS, *Joannes Kantakuzenos. Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch*, Wiesbaden, 1969.

Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino

După moartea lui Andronic al III-lea la 15 iulie 1341, succesori a rămas Ioan al V-lea (1341-1391), fiul său, împreună cu mama sa, Ana de Savoia. La rândul său, Ioan Cantacuzino, ca apropiat al împăratului decedat, pretindea rolul de regent. Aceste pretenții au dus la formarea unei puternice opoziții formată din Ana de Savoia și patriarhul Ioan Calecas. Cel mai periculos adversar al primului ministru a fost însă Alexis Apocaucos, un bun general, recompensat pentru meritele sale cu bogății și onoruri. Intrigile interne la care s-au adăugat pericolele externe au agravat și mai mult criza internă. Turcii, care ajunseseră la malurile Asiei Mici, au întreprins expediții pe țărmurile Traciei, sârbii înaintaseră până la Tesalonic, iar bulgarii amenințau să intre și ei în război. Ioan Cantacuzino reușește totuși să restabilească pacea cu ajutorul trupelor pe care le recruta pe cont propriu. În acest moment s-a declanșat în mod deschis un adevărat război civil: Ioan Cantacuzino se declară împărat la Demotica în 1341, recunoscând totodată legitimitatea lui Ioan al V-lea și pe mama sa, Ana de Savoia. Prin această declarație el dorea să arate că nu lupta împotriva familiei imperiale, ci împotriva lui Alexis Apocaucos. De partea lui Cantacuzino erau aristocrații și nobilii din Tracia, precum și călugării isihăști. Adversarii proveneau din rândul păturii de mijloc, a claselor de jos și dintre partizanii prooccidentali. Războiul civil dintre Cantacuzino și Apocaucos era agravat și de creșterea puterii sârbilor conduși de Ștefan Dușan și de cea a turcilor. În plus, intervenția puterilor străine avea loc într-un moment în care societatea bizantină era divizată din punct de vedere religios, iar puterea militară era slăbită.

Isihasmul, un curent vechi în spiritualitatea bizantină, a fost evidențiat de Sfinții Simeon Noul Teolog și Grigorie Sinaitul. Idealul suprem al isihăștilor era ca prin curățirea de patimi să ajungă la starea de liniște care să permită vederea luminii taborice, de la Schimbarea la Față. Pentru a atinge acest țel monahii luptau cu patimile lor și de multe ori alegeau, pentru eficientizare, izolarea. Ei foloseau și o poziție specială a corpului, își potriveau capul cu barba în piept și cu privirea spre inimă, rostind rugăciunea: “Doamne Iisuse Hristoase miluește-mă”. Practica și concepția că lumina taborică poate fi văzută, a creat o serie de dispute în Imperiul Bizantin. Au existat oameni care au contestat valabilitatea luminii taborice, printre aceștia numărându-se și călugărul Varlaam din Calabria (Sudul Italiei). Varlaam îi numea pe isihăști în mod ironic, “privitori în buric”, spunând că lumina taborică nu este eternă, deci nu poate fi văzută. În acest context apare Sfântul Grigorie Palama, “campionul” doctrinei isihaste, care aduce o distincție esențială între ființa divină (*ousia*) și lucrările ei (*dinamis*)⁴⁶². Pentru a explica și mai bine raportul dintre ființă și lucrare, Palama spunea că esența soarelui nu poate fi cunoscută, dar putem vedea efectul său. Sistemul isihast împlinea dorința omului de a se uni cu Dumnezeu, creând o punte de legătură între lumea de aici și cea de dincolo. Aceasta era o nostalgie mai veche a creștinilor, manifestată și pe parcursul disputelor hristologice. Isihasmul a fost declarat doctrina oficială a Bisericii bizantine în urma sinodului din anul 1351 de la Constantinopol, iar între 1351-1356, reprezentantul gândirii scolastice occidentale, Grigorie Akindin, a fost condamnat. Victoria lui Palama din 1351 nu era completă pentru că Biserica evita să condamne pe adversarii isihasmului. Un obstacol pentru isihasm au fost Ana de Savoia și patriarhul Ioan Calecas; Sfântul Grigorie Palama este arestat ajungându-se ca pe plan religios Imperiul să fie împărțit în două grupări.

În vara anului 1345 a murit la Constantinopol Alexis Apocaucos, lucru care i-a dat posibilitatea lui Ioan Cantacuzino (1347-1354) să obțină unele victorii cu ajutorul turcilor⁴⁶³. Pe 21 mai 1346 el a fost încoronat la Adrianopol ca împărat de către patriarhul Ierusalimului, fapt care

⁴⁶² J. MEYENDORFF, *Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris, 1959.

⁴⁶³ În vara anului 1345, Ioan Cantacuzino încheie o alianță cu Osman conducătorul turcilor osmanlii, dându-I de soție pe una din fiicele sale.

marca legalitatea declarației de la Demotica din 1341. Pe data de 3 februarie 1347 Ioan Cantacuzino a intrat triumfal în Constantinopol, fiind recunoscut ca împărat chiar și de către adversarii săi. În noile condiții, Ana de Savoia își schimbă atitudinea față de isihasm, îl depune din scaunul patriarhal pe Ioan Calecas, pe care-l înlocuiește cu Isidor, iar Sfântul Grigore Palama este scos din închisoare. Instalarea pe tron a lui Ioan Cantacuzino a reprezentat victoria isihasmului.

Pe plan extern, Ioan al VI-lea Cantacuzino a colaborat chiar și cu turcii, păstrându-și interesul pentru teritoriile grecești, atitudine manifestată prin fondarea despotatului de Moreea și va fi ostil genovezilor. Ostilitatea față de aceștia din urmă era justificată de taxele de 80% pe care genovezii le încasau de la bizantini pentru trecerea prin Bosfor. Trupele bizantine sunt însă înfrânte în 1349, iar eforturile de refacere a flotei au fost zadarnice. În 1352 se declanșează din nou războiul civil dintre Ioan Cantacuzino și Ioan al V-lea Paleologul, încheiat cu abdicarea primului, în noiembrie 1354. Din acest moment, Ioan Cantacuzino îmbracă haina monahală, se retrage la Athos, unde este influențat de doctrina isihastă.

Cu prilejul războaielor civile care au avut loc în această perioadă la Bizanț, întâlnim și conducători dobrogeni aflați sub conducerea lui Dobrotici. El se afla în fruntea unui *despotat* care fusese întemeiat între anii 1320-1322 și cuprindea regiunea numită “țara Cavernei”, adică ținutul dintre Varna și Caliacra. Tot în cadrul războaielor civile de la Bizanț din 1346 aflăm și numele lui Balica, un conducător dobrogean, care a intervenit în luptele dintre bizantini prin trimiterea a 1.000 ostași ce urmau să lupte sub conducerea lui Dobrotici alături de Ana de Savoia și de Ioan al V-lea. Rolul jucat de Dobrotici este evidențiat și prin faptul că el ajunge să fie despot peste un ținut cuprins între Varna și Caliacra, iar formațiunea sa politică devine foarte importantă în Balcani. În 1386 Dobrotici a murit, iar fiul său Ivanco scotea propria monedă de aur, ceea ce demonstra că Statul dobrogean își menținea la acea dată independența. Atât Dobrotici cât și fiul său Ivanco au avut legături strânse cu Vlaicu Vodă și cu Mircea cel Bătrân.

Situația Imperiului Bizantin sub ultimii împărați paleologi (1391-1448)

Domnia lui Manuel II (1391-1425), urmașul lui Ioan al V-lea, a început în condiții deosebit de grele, Imperiul fiind redus practic la capitală, iar o bună parte a Peloponezului se afla în mâna turcilor⁴⁶⁴. În iarna anilor 1393-1394, Baiazid l-a somat pe noul împărat și pe conducătorii statelor slave din Balcani să-i aducă omagiu. “Invitația” a fost urmată de blocarea Constantinopolului, oprirea aprovizionării cu apă, astfel încât capitala era asfixiată de mizerie. Din 1393, pe fondul lipsei de unitate dintre diferitele State creștine, turcii au reușit să cucerească pe rând Bulgaria în 1393, care a rămas sub stăpânirea lor timp de 500 de ani, apoi Serbia și Dobrogea. Mircea cel Bătrân a reușit să-și păstreze independența prin plata unui tribut. După înfrângerea de la Nicopole din 1396, împăratul bizantin, profund descurajat a adresat mai multe apeluri lumii creștine: s-a adresat rușilor, papei, venețienilor, regilor Franței și Angliei. În acest demers al său a întreprins călătorii la Veneția, la Roma, unde s-a întâlnit cu papa Bonifaciu al IX-lea, merge la Paris, unde se întâlnește cu Henric al IV-lea, fără a obține mare lucru. Salvarea a venit însă din Est, mai precis de la conducătorul mongol Timur-Lenk sau Tamerlan, care sub pretextul supunerii de către turci a păstorilor anatolieni, musulmani suniți ca și ei, intervin în Asia Mică și nimicesc armatele otomane la Ankara pe 20 iulie 1402. Baiazid însuși este făcut prizonier și moare câteva luni mai târziu în captivitate. Între 1402 și 1413 asistăm la o reconstituire a Imperiului edificat de către Baiazid. Procesul a fost influențat profund de luptele dintre cei patru fii ai lui Baiazid Ilderim, încheiate în 1413. După ce și-a eliminat frații, Mahomed I a rămas conducătorul sultanatului, fiind însă obligat să facă față în continuare numeroaselor revolte, dar mai ales lui Mustafa, un fiu nelegitim al lui Baiazid. Această perioadă de

⁴⁶⁴ P. WITTEK, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1966.

criză putea constitui un bun prilej de salvare a Imperiului bizantin de către Occident, cu atât mai mult cu cât Mahomed I s-a arătat mai degrabă prietenos cu Manuel. Din păcate irealismul roman, care a apreciat greșit progresul partidului antiunionist de la Bizanț și din Țările slave, lunga paralizie a Veneției care până în 1437 a luptat împotriva Ungariei precum și războiul de 100 de ani, care a neutralizat Franța și Anglia, au premis turcilor să se redreseze, fără a fi nevoiți să facă față unui eventual atac venit din Vest. În același timp, această perioadă a înregistrat și un rezultat pozitiv: Manuel a putut profita de anii de pace pentru a restabili ordinea în despotatul Moreei, unde se succedaseră fratele său, Teodor I și propriii săi copii, Teodor al II-lea și Constantin al XI-lea.

Mahomed moare în anul 1421, succesor la tron fiind fiul său, Murad al II-lea (1431-1451), care reia practic politica lui Baiazid. Fiul lui Manuel, Ioan al VIII-lea, asociat la tron din ianuarie 1421, comite o gravă eroare: încearcă, fără succes, să pună în locul lui Murad pe Mustafa. De aceea, din 1422 Constantinopolul este supus unui nou asediu, care nu a determinat un eventual ajutor occidental. În primăvara anului 1423, turcii au devastat Grecia, au pătruns pe teritoriul Moreei, iar Tesalonicul a fost cucerit pe 29 martie 1430. În 1425 Manuel al II-lea Paleologul moare, tronul fiind preluat de fiul său, Ioan al VIII-lea (1425-1448), aia sa de domnie limitându-se practic la capitală. Ceilalți frați ai săi, Andronic al IV-lea și Teodor al II-lea, conduceau celelalte regiuni care mai existau.

Asemenea tatălui său, Ioan al VIII-lea a încercat de la început să facă față ofensivei turcești printr-un ajutor occidental. După asediul Constantinopolului din 1422, Ioan al VIII-lea vizitase deja în calitate de succesor la tron curțile occidentale, iar în 1431 tratativele de unire dintre cele două Biserici au fost reluate în contextul în care papa condiționa un eventual ajutor militar de finalizarea lor. Practic, în fața ascensiunii turcilor, împăratul Ioan al VIII-lea s-a decis să încerce imposibilul: unirea cu latinii. Tatăl său, care petrecuse ani buni în Occident după ajutoare îi spusese de altfel că “de speriat îi poți speria pe turci cu gândul că ai să faci unirea cu latinii, dar eu nu-ți dau deloc sfatul să faci așa ceva, pentru că nu-i văd pe-ai noștri dispuși să găsească vreo modalitate de unire și înțelegere cu latinii. Teamă îmi este să nu se facă schismă și mai rea și atunci iată că ne-am dat de gol și în ochii păgânilor”. Cu toate acestea Ioan al VIII-lea încearcă, iar în 1431 are loc la Basel un sinod general, care proiecta unirea cu grecii. Participanții la acest sinod, au trimis în 1437 delegați la Constantinopol, care au încheiat o convenție cu trimișii greci pentru ca ei să sosească mai întâi în apele teritoriale ale Italiei și după aceea să se decidă locul unde urma să se țină sinodul care dorea unirea. Pe data de 18 septembrie 1437, prin bula *Doctoris gentium*, papa Eugen al IV-lea a hotărât transferul sinodului de la Basel la Ferrara, pe coasta orientală a Italiei. În luna noiembrie 1437, Ioan al VIII-lea Paleologul, însoțit de fratele său și de o delegație compusă din aproximativ 700 de persoane, au plecat spre Italia cu corăbiile puse la dispoziție de către papă.

Din impunătoarea suită imperială mai făceau parte: patriarhul ecumenic Iosif al II-lea care va muri în timpul lucrărilor, Visarion mitropolitul Niceei, favorabil unirii cu latinii din motive politice, Antonie mitropolitul Heracleei, Marcu Eugenicul al Efesului, marele adversar al unirii, Dionisie de Sardes, Grigorie Mamas, duhovnicul împăratului și Silvestru Syropulos, marele eclesiarh al Patriarhiei Ecumenice, cel care a scris *Istoria sinodului unionist de la Ferrara-Florența*⁴⁶⁵. Din partea celorlalte Biserici au participat: mitropolitul Isidor al Kievului, din partea marelui principe al Moscovei Vasile al II-lea (1425-1462), Biserica Georgei prin mitropolitul Grigorie al Georgiei, un episcop și un laic. Din țara noastră au fost trimiși la lucrări: mitropolitul Damian al Moldovei de neam grec, însoțit de vicarul său, protopopul Constantin și un delegat mirean, logofătul Neagoe, probabil locțiitorul Episcopiei sau Mitropoliei Romanului⁴⁶⁶. Mitropolia Ungrovlahiei, care se

⁴⁶⁵ Pr. Prof. Dr. Ștefan ALEXE, *Sinodul de la Ferrara – Florența (1438-1439) și participarea Bisericii Ortodoxe Române*, în *Orthodoxia*, 1989, nr. 4, pp. 19-28.

⁴⁶⁶ Despre Damian al Moldovei există mai multe studii, dar noi îl recomandăm pe cel al Domnului Prof. Emilian POPESCU, *Completări și rectificări la Istoria Bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în vol. *Credință și cultură în Moldova*, Iași, Trinitas, 1995, pp. 125-147.

îndepărtează acum de tradiționalele legături cu Patriarhia de la Constantinopol, Arhiepiscopia sârbă de la Ipek sau Arhiepiscopia de la Ohrida nu au fost reprezentate.

De partea cealaltă, a latinilor, s-au remarcat la discuții: cardinalul Iuliu Cesarini, fost președinte al sinodului de la Basel, Ludovic, arhiepiscop de Forlì și Ioan de Ragusa (Dubrovnicul de astăzi). Lucrările sinodului au început pe 9 aprilie 1438 la Ferrara, apoi s-au mutat la Florența și s-au încheiat cu proclamarea unirii pe 6 iulie 1439. Cu toate că unirea părea mai bine realizată decât cea de la Lyon, populația Constantinopolului s-a opus iar Marcu Eugenicu nu a semnat actul unirii, ceea ce l-a determinat pe papă să spună: ”dacă Marcu nu a semnat n-am făcut nimic”. Hotărârile acceptate de împărat și de cei care au semnat actul de unire din partea ortodocșilor reflectă în bună parte deruta în care se aflau bizantinii în acele momente în care turcii amenințau distrugerea Imperiului, iar lipsurile impuneau o presiune puternică din partea latinilor. În afara consecințelor religioase, unirea a avut și consecințe politice, printre acestea cea mai importantă fiind neîncrederea lui Murad al II-lea. A urmat o perioadă de conflicte armate, în care s-au implicat și sârbii, ungurii, românii sau polonezii, încheiată cu victoria turcilor de la Varna din 1444. Această înfrângere a avut consecințe mai grave decât cea de la Nicopole, descurajând profund lumea creștină. În 1446, sultanul Murad al II-lea progresează și în Sudul Greciei, cucerind regiuni precum Focida și Beoția, ajungând până la Munții Pindului. Singurul care a rezistat mai mult a fost albanezul Skanderberg, mai precis până la moartea sa survenită în 1468. În aceste condiții, Ioan al VIII-lea moare la Constantinopol în 1448, tronul fiind preluat de către Constantin al XI-lea Dragases, care după mama sa provenea dintr-o familie sârbă. În februarie 1451 a murit și Murad al II-lea, iar succesorul său, Mohamed, va fi cuceritorul Constantinopolului. În primele zile ale lui aprilie 1453, Mohamed a mobilizat o armată numeroasă sub zidurile capitalei Imperiului bizantin și după 7 săptămâni de asediu, asaltul final este dat pe 29 mai. În bătălia finală a murit și Constantin Dragases, istoricii afirmând că această cucerire s-a datorat și faptului că o poartă a cetății rămăsese deschisă, lucru speculat din plin de către turci. Cucerirea orașului imperial de pe malul Bosforului de către Mohamed însemna căderea oficială a Imperiului bizantin. Prin această victorie turcii realizau un pod între regiunile deținute în Europa și cele din Asia Mică. Posesiunile bizantine, latine sau slave din Peninsula Balcanică au fost și ele repede absorbite de către acest mare Imperiu. Astfel, Atena cade sub otomani în 1456, despotatul de Moreea în 1456, Imperiul de la Trapezunt în 1461, despotatul sârbesc în 1456, iar regatul bosniac în 1463. Până la sfârșitul secolului al XV-lea și celelalte țări slave precum și albanezii au avut aceeași soartă, astfel încât turcii au ajuns să aibe drept graniță de Vest, Marea Adriatică.

Căderea Bizanțului s-a datorat fără îndoială îmbătrânirii instituțiilor sale, lipsurilor unui Stat clădit pe un principiu autoritar și care nu mai avea forța unei reforme. Căderea sa a avut însă și alte două mari cauze deja pomenite: cruciadele și antagonismul religios dintre Orient și Occident. Cruciadele au ruinat inutil Bizanțul, pentru că occidentalii au fost incapabili să se mențină în Orient. Singura speranță rămânea o posibilă înțelegere între greci și latini pentru apărarea creștinătății. Toate eforturile în acest sens s-au lovit de pretențiile exagerate ale papalității, de neînțelegerea latinilor sau de obstinția grecilor. Atunci când Imperiul Bizantin a fost cucerit de turci, dispariția sa a lăsat un mare gol în lume. Timp de 11 secole el jucase un rol important, uneori chiar decisiv în istoria Orientului și a Occidentului. De la Roma, Bizanțul primise și conservase moștenirea lumii antice, în momentul în care “cetatea eternă” era amenințată cu dispariția de către invaziile barbare. Dintr-o civilizație păgână, decadentă și incapabilă de înnoire, Bizanțul a reușit să facă o civilizație creștină, care să răspundă mai bine nevoilor unei conștiințe exigente. Elenismului primar căruia i-a asigurat continuitate, limba greacă fiind în același timp simbol și instrument, Bizanțul i-a adăugat roadele unui lung contact cu orientul persan și cel musulman.

Moștenirea bizantină s-a transmis prin savanții ei, misionari, comercianți sau soldați tuturor popoarelor cu care au intrat în contact; arabii și turcii au fost și ei influențați; popoarele slave le datorează religia și instituțiile, iar după căderea Constantinopolului, mulți savanți greci s-au refugiat în Occident, aducând cu ei și foarte multe cunoștințe.

Cucerirea Constantinopolului de către turci. Creștinii sub dominația turcească.

Cucerirea Constantinopolului de către turci la 29 mai 1453 constituie unul dintre evenimentele importante ale istoriei universale, iar consecințele ei se resimt până astăzi. Declinul Imperiului Bizantin a început din secolul al XII-lea, când cavalerii occidentali ai cruciadei a IV-a (1202-1204), manevrați de Veneția, pentru interesele ei comerciale în Orient, au atacat Constantinopolul la 13 aprilie 1204. Moștenirea Bizanțului au râvnit-o pe rând bulgarii, sârbii, latinii, dar mai ales turcii din Asia Mică. Popoarele balcanice, greci, bulgari, sârbi, albanezi, răvășite de naționalism și lipsite de unitate în fața pericolului comun, au căzut rând pe rând sub dominația turcilor. Serbia a fost cucerită definitiv în 1459, Bulgaria în 1396, Grecia în 1459-1460, Bosnia în 1463, iar Egiptul în 1517. Întregul Orient ortodox, cu excepția Rusiei, se afla sub jugul islamic, care s-a menținut timp de patru veacuri. Această perioadă a marcat profund mentalitatea Bisericii Ortodoxe.

Încercând să definim natura jugului turcesc, trebuie mai întâi să amintim că nu poate fi vorba la început de o persecutare generalizată a creștinilor. Atunci când Mohamed al II-lea a intrat în Constantinopol, după trei zile de asediu, el a instaurat ceea ce s-a numit la acea vreme „legea și ordinea”⁴⁶⁷. Sultanul Mahomed al II-lea nu era un barbar: el fusese deja la Constantinopol, cunoaștea limba greacă, iar în inițiativa de a cuceri Bizanțul el era stimulat și de dragostea sinceră pe care o nutrea față de creațiile grecești. Unii istorici au remarcat chiar faptul că în suita sa „erau unii creștini care se bucurau de favorurile sale și care-i serveau ca secretari”. Mahomed se gândea să-și consolideze Imperiul și cu ajutorul culturii grecești. În plus, Coranul chiar dacă-i pomenește pe creștini ca fiind necredincioși, recunoaște în persoana lui Iisus un Profet, căruia îi datorau respect. De aceea, după cucerirea Constantinopolului una dintre primele inițiative ale turcilor, a fost invitația adresată grecilor de a-și alege un patriarh (alegerea l-a vizat pe Ghenadie Scolarul, unul dintre participanții la Conciliul de la Ferrara-Florența). Toți creștinii erau obligați să plătească anual *haraciul*, aceasta fiind practic singura lor obligație față de cuceritori. În schimb, patriarhul se bucura de libertate deplină în administrarea Bisericii și nimeni nu avea dreptul să se amestece în hotărârile sale. Persoanele din anturajul patriarhului, episcopi sau preoți, erau persoane declarate inviolabile; clerul era scutit de impozite. Chiar dacă jumătate din bisericile din Constantinopol au fost transformate în moschei, Poarta nu se amesteca în problemele interne ale Bisericii. Libertatea de a ține sărbătorile și de a respecta cultul public erau recunoscute; căsătoriile, înmormântările și alte slujbe puteau avea loc fără nici o restricție. Celebrarea Paștilor era autorizată în toate orașele și satele. Într-un cuvânt, Biserica avea permisiunea de a rămâne Biserică, iar creștinii își puteau păstra religia.

Nu trebuie uitat însă un alt aspect fundamental și anume acela privind statutul creștinilor în Imperiul turc: spre deosebire de arabi, pentru turci, care nu erau fanatici în materie de religie, creștinismul era credința națională a grecilor, așa cum cea mahomedană era cea a turcilor. Ca și în iudaism, de-o manieră generală putem spune că islamul nu făcea distincție între societatea seculară și cea religioasă. Instituțiile civile și politice ale societății musulmane, justiția, legile erau determinate de islam, nefiind aplicabile celor care nu erau musulmani. Patriarhul devine acum *Milet Pașa* sau *etnarh*, adică șeful națiunii, iar ierarhia bisericească a fost însărcinată cu administrarea civilă a populației creștine. Ea judeca pe creștini conform legilor grecești, tribunalele sale erau recunoscute de Poartă, iar sentințele trebuiau executate de autoritățile turcești. Creștinii puteau avea de asemenea

⁴⁶⁷ F. BABINGER, *Mahomed II Conquérant et son Temps*, Paris, 1954. Lucrarea conține și un studiu despre Murad al II-lea.

propriile lor școli și propria programă de învățământ. În mod teoretic, Biserica devenea un fel de Stat în Stat.

În mod formal, putem considera poziția Bisericii în Imperiul turc ca fiind solidă, numai că nu putem lua în considerație numai acest aspect. În realitate, situația Bisericii era adesea dramatică, fiind greu de descris toate suferințele, umilințele sau adevăratele persecuții îndurate. Sultanul turc era izvorul tuturor drepturilor, favorurilor sau defavorurilor și nu dădea nimănui socoteală pentru acțiunile sale. În filozofia religioasă a islamului, creștinii erau considerați *rayah*, adică un popor cucerit, necredincioși; ei nu aveau nici drepturi reale, nici cetățenie. Chiar și Mahomed al II-lea, un om cu un nivel politic și cultural ridicat, săvârșește unele abuzuri, exemplul cel mai cunoscut fiind atunci când confiscă patriarhului Ghenadie biserica celor 12 Apostoli, pe care cu puțin timp mai înainte tot el i-o acordase⁴⁶⁸. Imperiul otoman va intra în scurt timp într-o perioadă de declin politic și arbitrar, cinismul și corupția devenind regulă. Drepturile patriarhului au fost reduse în mod progresiv; nu-i mai rămânea decât tristul „privilegiu” de a fi responsabil al creștinilor. În sec. al XVIII-lea, 48 de patriarhi s-au succedat într-un interval de 73 de ani. Unii dintre aceștia au fost depuși din scaun după care au fost reasezați, ajungându-se chiar la reinstalarea unora de 5 ori; mulți au suferit moarte martirică. La rândul lor bisericile erau pângărite, iar Sfintele Daruri profanate. În secolul al XIX-lea, Turcia, era în plină descompunere, numai că era în continuare susținută de națiunile europene, care vedeau în ea o contragreutate în fața Rusiei. Chiar dacă la un moment dat asistăm la o serie de reforme prin care sultanii, încercând să europenizeze Turcia, ameliorau într-un fel situația creștinilor, aceștia din urmă au avut de înfruntat noi persecuții. La rândul lor, grecii din Turcia și din Constantinopol au plătit insurecția greacă din 1821 prin masacre cutremurătoare.

Anul 1821 este marcat și de martiriul patriarhului Grigorie al V-lea, omorât chiar în ziua de Paști a anului 1821. A doua jumătate a sec. al XIX-lea a fost marcată de nenumărate revolte ale creștinilor și de represiunea sângeroasă a turcilor. A fost o perioadă de luptă deschisă și de masacre. Anul 1861 a reprezentat mai multe revolte în Bosnia, Herțegovina, Serbia, Țara Românească, Moldova și Bulgaria; în 1866 asistăm la o rebeliune în Creta, iar în 1875 la noi revolte în Bosnia și Herțegovina.

Perioada stăpânirii turcești a fost marcată în istoria Ortodoxiei și de o dezvoltare fără precedent a naționalismului religios. Cauzele pot fi căutate chiar la Bizanț, acolo unde ideea unui „Stat sfânt” avea valoare absolută. Numai că acest principiu se născuse și se dezvoltase mai întâi sub semnul universalismului roman. Imperiul multinațional era conceput ca o depășire a frontierelor naționale; era considerat drept „*oikumene*”, „universul locuit”, unit printr-o singură lege, autoritate, o cultură unică, prin credința în aceleași valori. Oricare barbar care ar fi acceptat cetățenia romană și împărtășea aceleași valori culturale ale elenismului, înceta de a mai fi un barbar și devenea membru deplin al acestui univers, membru al aceleiași societăți. Această viziune și acest spirit universalist al Romei a permis întâlnirea și alianța cu creștinismul, universal prin esență. Dacă Biserica accepta alianța cu Imperiul și se plasa sub protecția lui, îl și sfințea prin binecuvântarea ei, Imperiul având astfel și conștiința universalității misiunii sale.

Prima breșă produsă în acest universalism a fost divizarea Imperiului, care a avut ca principală consecință pierderea componentei occidentale. Chiar dacă autoritatea Imperiului era nominal recunoscută de barbarii stabiliți în Occident, conflictul cu „Vestul” s-a acutizat în timpul cruciadelor. Patriotismul bizantin, care se alimentase până atunci din visul unui Imperiu universal, s-a transformat în mod progresiv în naționalism; sentimentul pozitiv a devenit o pasiune negativă, o respingere a tot ceea ce este străin și atașament maladiv față de ceea ce este al „său”. De aceea, în timp ce Bizanțul se opunea, în virtutea „universalismului” său, oricărei tendințe de separare a Imperiului în mai multe State și autocefalii independente, în realitate el supunea pe slavi unei elenizări forțate: numirea de episcopi greci, reticență față de orice particularism local, îndeosebi

⁴⁶⁸ A. SCHMEMANN, *Le chemin historique...*, p. 299.

lingvistic. Această atitudine a dus inevitabil la o divizare a lumii ortodoxe evidențiată în momentul cuceririi Constantinopolului de către turci. Paradoxal însă, jugul turcesc tindea mai degrabă către o restaurare a „universalismului creștin” de la Bizanț. Fără să facă vreo diferență între religie și apartenență etnică, turcii îi considerau pe creștini ca un popor condus de patriarhul de la Constantinopol, în calitate de *etnarh*. Astfel, în această perioadă, puterea imperială ajunge să treacă într-un fel în mâinile patriarhului. Biserică și Imperiu vor desemna de acum aceeași entitate: poporul grec, purtător al valorilor elenistice. Patriarhul este „așezat pe tron ... iar episcopii se înclină în fața lui ca unui Împărat și Patriarh”. Patriarhul Noii Rome aflat în captivitate era privat de libertate, dar nu și de autoritate.

Glosar

Akrites: aleși dintre soldații de elită, aveau sarcina de a apăra zonele de frontieră (Taurus, Bulgaria). În aceste teritorii ei primeau și o anumită suprafață de pământ, ceea ce le permitea să intre în contact cu populațiile din afara granițelor Imperiului. În acest mediu marginal a luat naștere epopeea lui Vasile Digenis Akrites.

Allelengyon: sistem fiscal prin care împăratul Vasile al II-lea (976-1025) obliga pe *dynatoi* să plătească impozitul vecinilor rău platnici, fără să beneficieze de dreptul de preemțiune asupra terenurilor.

Anthropoi kaloi: principalele elemente ale elitei urbane care în perioada secolelor XIII-XV, constituiau anturajul guvernatorului orașului.

Apocrisiar: trimis, sol.

Anthypatos: la început era o simplă traducere a cuvântului *proconsul*, care în vremea lui Justinian devine o demnitate; după perioada iconoclastă, obținerea acestui titlu era indispensabilă pentru exercitarea puterii juridice de către strategul unei theme.

Arhonte: este un cuvânt cu sensuri multiple. În secolele VII-VIII, el desemna pe responsabilii detașamentelor maritime locale, dar se aplica și acelor persoane care reprezentau autoritatea publică. La sfârșitul secolului al XI-lea, prin acest cuvânt era desemnată elita locală.

August: în sistemul tetrarhic, era vorba de împăratul principal, în opoziție cu co-împărații sau caesarii. Chiar dacă îl mai întâlnim la unii împărați ai dinastiei Paleologilor, titlu de *august* nu mai este obligatoriu în secolul al XIII-lea.

Autocrator: termen foarte vechi, care desemna caracterul absolut și independența totală a puterii imperiale în raport cu oamenii, singurul lui control fiind Dumnezeu. (*En Christo to Theo Pistos Basileus* – împărat credincios, în Hristos Dumnezeu).

Basileus: la origine *rege*, termenul desemnând prin excelență pe *Marele Rege al Persiei*. El este introdus în titulatura bizantină în urma victoriei lui Heraclius asupra perșilor, devenind echivalentul latinescului *imperator*.

Beg: titlu purtat de guvernatorul provinciilor otomane. Imperiul este împărțit la un moment dat în două mari circumscripții administrative: Anatolia și Rumelia, în fruntea cărora era un *beglerbeg* (*beg al begilor*).

Catolicos: titlu purtat de patriarhii eterodocși din Orient, precum în Armenia și în Siria – Irak.

Cezar: la origine, titlul îl desemna pe co-imperator, dar din secolul al VII-lea titulatura era rezervată celei de a doua demnități imperiale.

Cryسوبul: cel mai solemn act al cancelariei bizantine, parafat în aur, datat și semnat de împărat cu cerneală roșie.

Despot: înainte de anul 1204 această demnitate permitea dreptul de succesiune imperială, iar sub Paleologi această denumire era purtată de principii greci sau străini titulari ai despotatelor independente sau autonome (Epir, Moreea, etc.).

Drongar: comandant al flotei centrale, alcătuită din marinari plătiți din surse financiare imperiale.

Duce: comandant militar al unei întinse circumscripții de graniță, care din secolul al X-lea regrupa mai multe theme; în timp, ducele a devenit un simplu guvernator de provincie.

Ecloga: o prescurtare a codului lui Justinian, ce permitea o evoluție a dreptului în vremea împăraților isaurieni.

Emirat: unitate teritorială desprinsă din descompunerea califatelor și sultanatelor musulmane, aflată sub autoritatea unui general sau emir.

Epanagoga: tratat juridic din vremea lui Vasile I Macedoneanul, destinat introducerii *Basilicalelor*.

Exarhat: provincii conduse de un exarh, deținător al puterii civile și militare; exista un exarhat al Cartaginei și altul al Ravenei.

Folis: monedă din bronz cu greutate variabilă, care valora 1/24 dintr-un *miliareison*.

Gonika: pământuri și venituri deținute sub formă ereditară.

Kral: rege, titlu purtat de suveranii sârbi.

Krites: cea mai însemnată funcție civilă a unei teme, cu sarcini precise în justiție. Deținătorul acestei funcții devine la sfârșitul secolului al X-lea adevăratul guvernator al unei theme.

Lavră: tip de mănăstire care făcea o sinteză între eremitism și cenobitism; călugărul trăia în timpul săptămânii retras în chilia sa, iar sâmbăta și duminica venea în mănăstire pentru a participa la slujbe și la masa în comun. Lavrele atonite urmau acest principiu, dând posibilitatea viețuitorilor să urmeze propriul ritm (idioritm), chiliile fiind însă situate în incinta mănăstirii.

Logotet (cel care dă ordine): titlul purtat de șefii principalilor servicii administrative imperiale (afaceri externe, finanțe publice, armată). În secolul al XIV-lea, *Marele logotet* era un fel de *Prim-ministru*.

Metoc: anexă a unei mănăstiri ce depindea de aceasta din punct de vedere material și religios.

Miliaresion: monedă din argint, care cântărea aproximativ 3 g. și valora 1/12 parte dintr-o *nomisma*.

Museion: la început desemna școlile municipale, iar în secolul al XIV-lea învățământul literar și științific din Constantinopol.

Nomisma: monedă din aur de 4, 54 g., care valora 1/72 dintr-o *livră*.

Novelă: lege nouă care se adăuga Codului lui Justinian precum și altor culegeri de legi.

Paideia: învățământul secundar disponibil mai ales la Constantinopol. Sistemul era folosit în școlile private și concurențiale.

Partitio Romanie: tratat prin care în martie 1204, Imperiul bizantin era împărțit între viitorul împărat latin, cruciați și venețieni.

Parec: țaran care nu beneficiază în mod deplin de titlul de proprietate asupra pământului, dar îl poate folosi dacă plătește o chirie.

Patriarh: titlu dat începând cu secolul al IV-lea episcopilor de Antiohia și Alexandria, apoi și celor de la Constantinopol și Ierusalim. Patriarhul de la Roma poartă în general titlul de papă; ansamblul celor 5 patriarhi formează *pentarhia*.

Porfirogenetul: copil născut de împărăteasă în sala de purpură a Palatului imperial.

Prefectul pretoriului: șeful administrațiilor provinciale și principalul colaborator al împăratului până în secolul al VI-lea.

Proheiron: manual de drept promulgat de Vasile I Macedoneanul, destinat alcătuirii *Basilicalelor*.

Pronoia: concesiunea veniturilor publice unei persoane private, adesea unui militar. Acest procedeu era la început revocabil, dar începând cu secolul al XIII-lea devine ereditar.

Res Privata: bunuri și venituri ale Casei imperiale.

Roga: salariul funcționarilor, soldaților sau demnitarilor. În cazul funcțiilor mai importante erau date veșminte din materiale prețioase precum mătasea.

Sekreta: birourile administrației centrale, ale căror funcționari erau *asekretis* sau în cazul șefilor *protoasekretis*.

Senat: transferat parțial la Constantinopol, Senatul roman a încetat în secolul al V-lea să mai aibe un rol deliberativ; el devine locul unei categorii sociale de înalți demnitari. Se putea ajunge în Senat de la funcția de *protospătar*, iar apartenența nu era ereditară. Calitatea de senator antrena privilegiu juridice, însă și obligații.

Strateg: guvernatorul unei theme, care acumula puteri civile și militare.

Stratiot: proprietar funciar care participa financiar la armata unei theme. El însuși sau un servitor al său era înrolat în acest corp de armată.

Tagmata: contingent al armatei centrale, format din soldați permanenți, adesea mercenari.

Theme: o provincie comandată de un *strateg*. La origine, teritoriul unei *theme* era foarte întins (existau numai patru *theme* pentru întregul teritoriu al Asiei Mici).

Typicon: actul de fondare al unei mănăstiri, cu reguli de organizare, obligații și drepturi, statut și dotări.

Lista împăraților

284-305 **Dioclețian** – împărat asociat
286-305 **Maximian** – împărat asociat
305-306 **Constanțiu I Clor** – împărat asociat
305-311 **Galeriu** – împărat asociat
306-312 **Maximian** – împărat asociat
306-324 **Constantin I cel Mare** – împărat asociat
312-324 **Licinius** – împărat asociat
324-337 **Constantin I cel Mare**
337-340 **Constantin al II-lea** – împărat asociat
337-350 **Constanțiu al II-lea** – împărat asociat
337-350 **Constant** – împărat asociat
350-361 **Constanțiu al II-lea**
361-363 **Iulian Apostatul**
363-364 **Iovian**
364-375 **Valentinian I** – împărat asociat
364-378 **Valens** – împărat asociat
375-383 **Grațian** – împărat asociat
379-392 **Teodosie I** – împărat asociat
383-392 **Valentinian al II-lea** – împărat asociat
392-395 **Teodosie I**

Orient

395-408 **Arcadius**
408-450 **Teodosie al II-lea**
450-457 **Marcian**

457-474 **Leon I**

474 **Leon al II-lea**
474-491 **Zenon**
475-476 **Basiliscus** – uzurpator
491-518 **Anastasio I**
518-527 **Iustin I**
527-565 **Justinian I**
565-578 **Iustin al II-lea**
578-582 **Tiberiu al II-lea Constantin**
582-602 **Mauriciu**
602-610 **Focas**

Occident

395-423 **Honorius**
423 **Constanțiu al III-lea**
423-425 **Ioan**
425-455 **Valentinian al III-lea**
455 **Maxim**
455-456 **Avitus**
457-461 **Marjorian**
461-465 **Libius Sever**
467-472 **Anthemius**
472 **Olybrius**
472-474 **Glycerius**
474 **Iulius Nepos**
474-476 **Romulus Augustus**

610-641 Heraclius – primul basileu bizantin	
641 Constantin al III-lea – basileu asociat	
641 Heracleonas – basileu asociat	
641-668 Constant al II-lea Pogonat	
668-685 Constantin al IV-lea	
685-695 Justinian al II-lea	
695-698 Leonțiu	
698-705 Tiberiu al II-lea	
705-711 Justinian al II-lea	
711-713 Filipicos Bardanes	
713-715 Anastasie al II-lea	
715-717 Teodosie al III-lea	
717-741 Leon al III-lea Isaurul	
741 Constantin al V-lea Copronimul	
742-743 Artavasde – uzurpator	
743-775 Constantin al V-lea Copronimul	
775-780 Leon al IV-lea	
780-797 Constantin al VI-lea	
797-802 Irina	800-814 Carol cel Mare
802-811 Nichifor I	
811 Staurakios – uzurpator	
811-813 Mihail I Rhangabe	
813-820 Leon al V-lea Armeanul	814-840 Ludovic cel Pios
820-829 Mihail al II-lea Bâlbâitul	817-831 Lotar I
829-842 Teofil	840-855 Lotar al II-lea
842-867 Mihail al III-lea Bețivul	850-875 Ludovic al II-lea
842-856 Teodora – regentă	
867-886 Vasile I Macedoneanul	875-877 Carol Pleșuvul
	881-888 Carol cel Gras
886-912 Leon al VI-lea	891-894 Guy
	894-898 Lambert
	896-899 Arnulf
	901-905 Ludovic al III-lea
912-913 Alexandru	
913-959 Constantin al VII-lea Porfirogenetul	915-922 Bérenger
920-944 Roman I Lecapenul	
959-963 Roman al II-lea	962-973 Otto I
963-969 Nichifor al II-lea Focas	967-973 Otto al II-lea
969-976 Ioan I Tzimiskes	
976-1025 Vasile al II-lea Bulgarohtonul	996-1002 Otto al III-lea
	1014-1024 Henric al II-lea
1025-1028 Constantin al VIII-lea	1027-1039 Conrad al II-lea
1028-1034 Roman al III-lea Arghiros	
1028-1056 Zoe Porfirogeneta	
1034-1041 Mihail al IV-lea Paflagonianul	
1041-1042 Mihail al V-lea Calafatul	
1042-1055 Constantin al IX-lea Monomahul	1046-1056 Henric al III-lea
1055-1056 Teodora Porfirogeneta	
1057 Mihail al VI-lea Stratioticos	

1057-1059 Isaac I Comnenul
1059-1067 Constantin al X-lea Dukas
1067-1068 Eudoxia Macrembolitissa
1068-1071 Roman al IV-lea Diogene
1071-1078 Mihail al VII-lea Dukas
1078-1081 Nichifor al III-lea Botaniates
1081-1118 Alexios I Comnenul
1118-1143 Ioan al II-lea Comnenul
1143-1180 Manuel I Comnenul
1180-1183 Alexios al II-lea Comnenul
1183-1185 Andronic I Comnenul
1185-1195 Isaac al II-lea Anghelos
1195-1203 Alexios al III-lea Anghelos
1203-1204 Isaac al II-lea Anghelos și Alexios al IV-lea
1204 Alexios al V-lea Dukas

1204-1222 Teodor I Laskaris

1222-1254 Ioan al III-lea Dukas-Vatatzes
1254-1258 Teodor al II-lea Laskaris

1258-1261 Ioan al IV-lea Laskaris
1259-1282 Mihail al VIII-lea Paleologul
1282-1328 Andronic al II-lea Paleologul
1328-1341 Andronic al III-lea Paleologul
1341-1391 Ioan al V-lea Paleologul
1347-1354 Ioan al VI-lea Cantacuzino
1390 Ioan al VII-lea Paleologul
1391-1425 Manuel al II-lea Paleologul
1425-1448 Ioan al VIII-lea Paleologul
1449-1453 Constantin al XI-lea Paleologul

Despoții Epirului

1204-1215 Mihail I
1215-1224 Teodor
1237-1271 Mihail al II-lea
1271-1296 Nichifor
1296-1318 Toma

1084-1105 Henric al IV-lea

Împărați latini:

1204-1205 Baldouin I
1206-1216 Henric
1217 Pierre de Courtenay
1217-1219 Yolanda
1221-1228 Rober de Courtenay

1228-1261 Baudouin al II-lea
1231-1237 Jean de Brienne

Sebastocratorii Tesaliei

1271-1296 Ioan I
1296-1303 Constantin
1303-1318 Ioan al II-lea

Despoții Tesalonicului

1224-1230 Teodor
1230-1240 Manuel
1240-1244 Ioan
1244-1246 Dimitrie
1318-1329 Nicolas Orsini
1323-1355 Jean Orsini
1335-1340 Nichifor al II-lea

Lista sultanilor musulmani

786-809 Harun-al-Rașid	902-908 Muktafi
809-813 Amin	912-932 Muqtadir
813-833 Mamun	932-934 Kahir
833-842 Mutasim	934-940 Radi
842-847 Watik	940-943 Mutaki
847-861 Mutawakil	943-946 Mustakfi
861-862 Muntasir	946-974 Muti
862-866 Mutazz	974-991 Tai
866-869 Muhtadi	991-1031 Kadir
869-892 Mutamid	1031-1075 Kaim
892-902 Mutadid	

Sultani seldjucizi de Rum

1063-1072 Alp Arslan	1210-1220 Kaikawous I
1072-1092 Malek-Şah	1220-1237 Kaikudab I
1077-1086 Soliman I	1237-1245 Kaikosru al II-lea
1092-1107 Kilidj-Arslan	1246-1257 Kaikawous al II-lea
1107-1116 Malek-Şah	1248-1265 Klidj Arslan IV-lea
1116-1156 Massud I	1249-1257 Kaikudab al II-lea
1156-1192 Kilidj Arslan II	1265-1282 Kaikosru al III-lea
1192-1196 Kaikosru I	1282-1304 Massud al II-lea
1196-1204 Soliman al II-lea	1284-1307 Kaikudab al III-lea
1204 Kilidj Arslan al III-lea	1307-1308 Massud al III-lea
1204-1210 Kaikosru I	

Sultani otomani – până la căderea Constantinopolului

1288-1326 Osman	1402-1410 Soliman
1326-1362 Orhan	1411-1413 Musa
1362-1389 Murad I	1421-1451 Murad al II-lea
1389-1402 Baiazid	1451-1481 Mahomed al II-lea
1402-1421 Mahomed I	

Lista patriarhilor de Constantinopol

211-217 Filadelfiu	667-669 Toma al II-lea
240-265 Evghenie I	669-675 Ioan al V-lea
284-295 Rufin I	675-677 Constantin I
306-314 Mitrofan I	677-679 Teodor I
314-337 Alexandru	679-686 Gheorghe I
337-339 Pavel I	686-687 Teodor I
339-341 Eusebiu de Nicomidia	688-694 Pavel al III-lea
341-342 Pavel I	694-706 Calinic I
346-351 Pavel I	706-712 Cyrus
351-360 Macedonie I	712-715 Ioan al VI-lea
360-370 Eudoxiu de Antiohia	715-730 Gherman I
370 Evagriu	730-754 Anastasie
370-380 Demofil	754-766 Constantin al II-lea
380 Maxim Cinicul	766-780 Nichita I
379-381 Grigorie I de Nazianz	780-784 Pavel al IV-lea
381-397 Nectarie	784-806 Tarasie
398-404 Ioan I Hrisostom	806-815 Nichifor I
404-405 Arsaciu	815-821 Teodot
406-425 Atticus	821-837 Antonie I
426-427 Sisinie I	837-843 Ioan al VII-lea
428-431 Nestorie	843-847 Metodie I
431-434 Maximian	847-858 Ignatie I
434-446 Proclu	858-867 Fotie I
446-449 Flavian	867-877 Ignatie I
449-458 Anatoliu	877-886 Fotie I
458-471 Ghenadie I	886-893 Ștefan I
472-489 Acaciu	893-901 Antonie al II-lea
489-490 Fravitas	901-907 Nicolae I Misticul
490-496 Eufimie	907-912 Eutimie I
496-511 Macedonie al II-lea	912-925 Nicolae I Misticul
511-518 Timotei I	925-927 Ștefan al II-lea
518-520 Ioan al II-lea	927-931 Trifon
520-535 Epifanie	933-956 Teofilact
535-536 Antim I	956-970 Polieuct
536-552 Mina	970-974 Vasile I
552-565 Eutihie I	974-979 Antonie al III-lea
565-577 Ioan al III-lea Scholasticos	979-991 Nicolae al II-lea
577-582 Eutihie al II-lea	<i>Vacanță timp de 4 ½ ani</i>
582-595 Ioan al IV-lea Postitorul	996-998 Sisinie
595-606 Chiriac	1001-1019 Serghie al II-lea
607-610 Toma I	1019-1025 Eustațiu
610-638 Serghie I	1025-1043 Alexei Studitul
638-641 Pyrrhus I	1043-1058 Mihail I Cerularie
641-653 Pavel al II-lea	1059-1063 Constantin al III-lea
654 Pyrrhus al II-lea	1064-1075 Ioan al VIII-lea
654-666 Petru	1075-1081 Cosma I

1081-1084 Eustratie Garidas	1261-1265 Arsenie Autoreianos
1084-1111 Nicolae al III-lea Grammaticos	1265-1266 Gherman al III-lea
1111-1134 Ioan al IX-lea Agapetos	1266-1275 Iosif I
1134-1143 Leon Stypes	1275-1282 Ioan al II-lea Bekkos
1143-1146 Mihail al II-lea Kurkuas	1282-1283 Iosif I
1146-1147 Cosma al II-lea Atticus	1283-1289 Grigorie al III-lea
1147-1151 Nicolae al IV-lea Muzalon	1289-1293 Atanasie I
1151-1152 Teodot al II-lea	1294-1303 Ioan al XII-lea
1153-1154 Neofit I	1303-1309 Atanasie I
1153-1154 Teodot al II-lea	1310-1314 Nifon I
1154-1157 Constantin al IV-lea	1315-1319 Ioan al XIII-lea
1157-1170 Luca Chrysovergis	1320-1321 Gherasim I
1170-1178 Mihail al III-lea Anchialos	1322-1332 Isaia
1178-1179 Hariton Eugeniotis	1334-1347 Ioan al XIV-lea
1179-1183 Teodosie	1347-1350 Isidor I
1183-1186 Vasile al II-lea Camateros	1350-1353 Calist I
1186-1189 Niceta al II-lea Muntanes	1353-1355 Filotei Kokkinos
1189 Dositei de Ierusalim	1355-1363 Calist I
1189-1191 Leonțiu Theotokites	1364-1376 Filotei Kokkinos
1191-1198 Gheorghe al II-lea Xifilinos	1376-1379 Macarie I
1198-1206 Ioan al X-lea Camateros	1379-1388 Nil
1208-1214 Mihail al IV-lea	1389-1390 Antonie al IV-lea
1214-1216 Teodor al II-lea	1390-1391 Macarie I
1216 Maxim al II-lea	1391-1397 Antonie al IV-lea
1217-1222 Manuil I	1397 Calist al II-lea
1222-1240 Gherman al II-lea	1397-1410 Matei I
1240 Metodi	1410-1416 Eutimie al II-lea
1244-1254 Manuil al II-lea	1416-1439 Iosif al II-lea
1255-1259 Arsenie Autoreianos	1440-1443 Mitrofan al II-lea
1260 Nichifor al II-lea	1443-1453 Grigorie al III-lea

Lista papilor

311-314 Miltiade	422-432 Celestin I
314-335 Silvestru I	432-440 Sixt al III-lea
336 Marcu	440-461 Leon I cel Mare
337-352 Iulius I	461-468 Ilarie
352-366 Liberiu	468-483 Simpliciu
352-365 <i>Felix al II-lea</i> – antipapă	483-492 Felix al III-lea
366-384 Damas I	492-496 Ghelasie I
366-367 <i>Ursin</i> – antipapă	496-498 Anastasie al II-lea
384-399 Siricius	498-517 Symac
399-401 Anastasie I	498-501 <i>Laurențiu</i> – antipapă
401-417 Inocențiu I	514-523 Hormisdas
417-418 Zosima	523-526 Ioan I
418-422 Bonifaciu I	526-530 Felix al IV-lea
418-419 <i>Eulalius</i> – antipapă	530-532 Bonifaciu al II-lea

530 *Dioscur* – antipapă
533-535 Ioan al II-lea
535-536 Agapet
536-537 Silver
537-555 Vigiliu
556-561 Pelagiu I
561-574 Ioan al III-lea
575-579 Benedict I
579-590 Pelagiu al II-lea
590-604 Grigorie I cel Mare
604-606 Sabinian
607 Bonifaciu al III-lea
608-615 Bonifaciu al IV-lea
615-618 Adeodat
619-625 Bonifaciu al V-lea
625-638 Honorius I
Vacantă episcopală
640 Severin
640-642 Ioan al IV-lea
642-649 Teodor I
649-655 Martin I
654-657 Eugeniu I
657-672 Vitalian
672-676 Adeodat al II-lea
676-678 Donus
678-681 Agaton
682-683 Leon al II-lea
684-685 Benedict al II-lea
685-686 Ioan al V-lea
686-687 Conon
687 *Teodor* – antipapă
687 *Pascal* – antipapă
687-701 Serghie
701-705 Ioan al VI-lea
705-707 Ioan al VII-lea
708 Sisinus
708-715 Constantin
715-731 Grigorie al II-lea
731-741 Grigorie al III-lea
741-752 Zaharia
752 *Ștefan al II-lea* – antipapă
752-757 Ștefan al III-lea
757-767 Pavel I
767-769 *Constantin* – antipapă
768 *Filip* – antipapă
768-772 Ștefan al IV-lea
772-795 Adrian I
795-813 Leon al III-lea
816-817 Ștefan al V-lea

817-824 Pascal I
824-827 Eugen al II-lea
827 Valentin
827-844 Grigorie al IV-lea
844 *Ioan* – antipapă
844-847 Serghie al II-lea
847-855 Leon al IV-lea
855-880 *Anastasiu* – antipapă
855-858 Benedict al III-lea
858-867 Nicolae I
867-872 Adrian al II-lea
872-882 Ioan al VIII-lea
882-884 Marin I
884-885 Adrian al III-lea
885-891 Ștefan al VI-lea
891-896 Formosus
896 Bonifaciu al VI-lea
896-897 Ștefan al VII-lea
897 Roman
897 Teodor al II-lea
898-900 Ioan al IX-lea
900-903 Benedict al IV-lea
903 Leon al V-lea
903-904 *Christofor* – antipapă
904-911 Serghie al III-lea
911-913 Anastasiu al III-lea
913-914 Landon
914-928 Ioan al X-lea
928 Leon al VI-lea
928-931 Ștefan al VIII-lea
931-935 Ioan al XI-lea
936-939 Leon al VII-lea
939-942 Ștefan al IX-lea
942-946 Marin al II-lea
946-955 Agapit al II-lea
955-964 Ioan al XII-lea
963-965 Leon al VIII-lea
964-966 Benedict al V-lea
965-972 Ioan al XIII-lea
973-974 Benedict al VI-lea
974 *Bonifaciu VII* – antipapă
974-983 Benedict al VII-lea
983-984 Ioan al XIV-lea
985-996 Ioan al XV-lea
996-999 Grigorie al V-lea
997-998 *Ioan XVI* – antipapă
999-1003 Silvestru al II-lea
1003 Ioan al XVII-lea
1004-1009 Ioan al XVIII-lea

1009-1012 Serghie al IV-lea
 1012-1024 Benedict al VIII-lea
 1012 *Grigorie* – antipapă
 1024-1032 Ioan al XIX-lea
 1032-1044 Benedict al IX-lea
 1045 Silvestru al III-lea
 1045 Benedict al IX-lea
 1045-1046 Grigorie al IV-lea
 1046-1047 Clement al II-lea
 1047-1048 Benedict al IX-lea
 1048 Damas al II-lea
 1049-1054 Leon al IX-lea
 1055-1057 Victor al II-lea
 1057-1058 Ștefan al IX-lea
 1058-1060 Benedict al X-lea
 1059-1061 Nicolae al II-lea
 1061-1073 Alexandru al II-lea
 1061-1072 *Honorius al II-lea* – antipapă
 1073-1085 Grigorie al VII-lea
 1084-1100 *Clement al III-lea* – antipapă
 1086-1087 Victor al III-lea
 1088-1099 Urban al II-lea
 1099-1118 Pascal al II-lea
 1100-1102 *Teodoric* – antipapă
 1102 *Albert* – antipapă
 1105 *Silvestru al IV-lea* – antipapă
 1118-1119 Ghelasie al II-lea
 1118-1121 *Grigorie al VIII-lea* – antipapă
 1119-1124 Calixt al II-lea
 1124-1130 Honorius al III-lea
 1124 *Celestin al II-lea* – antipapă
 1130-1143 Inocențiu al II-lea
 1130-1138 *Anaclet al II-lea* – antipapă
 1138 *Victor al IV-lea* – antipapă
 1143-1144 Celestin al II-lea
 1144-1145 Lucius al II-lea
 1145-1153 Eugeniu al III-lea
 1153-1154 Anastasiu al IV-lea
 1154-1159 Adrian al IV-lea
 1159-1181 Alexandru al III-lea
 1159-1164 Victor al IV-lea
 1164-1168 *Pascal al III-lea* – antipapă
 1168-1178 *Calixt al III-lea* – antipapă
 1179-1180 *Inocențiu al III-lea* – antipapă
 1181-1185 Lucius al III-lea
 1185-1187 Urban al III-lea
 1187 Grigorie al VIII-lea
 1187-1191 Clement al III-lea
 1191-1198 Celestin al III-lea
 1198-1216 Inocențiu al III-lea
 1216-1227 Honorius al IV-lea
 1227-1241 Grigorie al IX-lea
 1241 Celestin al IV-lea
Vacanță episcopală
 1243-1254 Inocențiu al IV-lea
 1254-1261 Alexandru al IV-lea
 1261-1264 Urban al IV-lea
 1265-1268 Clement al IV-lea
Vacanță episcopală
 1271-1276 Grigorie al X-lea
 1276 Inocențiu al V-lea
 1276 Adrian al V-lea
 1276-1277 Ioan al XXI-lea
 1277-1280 Nicolae al III-lea
 1281-1285 Martin al IV-lea
 1285-1287 Honoriu al IV-lea
 1288-1292 Nicolae al IV-lea
 1294 Celestin al V-lea
Vacanță episcopală
 1294-1303 Bonifaciu al VIII-lea
 1303-1304 Benedict al XI-lea
 1305-1314 Clement al V-lea
Vacanță episcopală
 1316-1334 Ioan al XXII-lea
 1328-1330 *Nicolae V* – antipapă
 1334-1342 Benedict al XII-lea
 1342-1352 Clement al VI-lea
 1352-1362 Inocențiu al VI-lea
 1362-1370 Urban al V-lea
 1370-1378 Grigorie al XI-lea
 1378-1389 Urban al VI-lea
 1378-1394 *Clement VII* – antip.
 1389-1404 Bonifaciu al IX-lea
 1394-1423 *Benedict XIII* – antip.
 1404-1406 Inocențiu al VII-lea
 1406-1415 Grigorie al XII-lea
 1409-1410 *Alexandru V* – antip.
 1410-1415 Ioan al XXIII-lea
Vacanță episcopală
 1417-1431 Martin al V-lea
 1423-1429 *Clement VIII* – antip.
 1424 *Benedict XIV* – antipapă
 1431-1447 Eugen al IV-lea
 1439-1449 *Felix V* – antipapă
 1447-1455 Nicolae al V-lea

Abrevieri

AARMSI – *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*

BCMI – *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*

GB – *Glasul Bisericii*

FHDR – *Fontes Historiae Daco-Romanae*

GCS – *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*

JTS – *Journal of Theological Studies*

MA – *Mitropolia Ardealului*

MO – *Mitropolia Olteniei*

NHE – *Nouvelle Histoire de l’Eglise*

PSB – *Părinți și Scriitori Bisericești*

REB – *Revue des études byzantine*

RI – *Revista istorică*

RN – *Revue du Nord*

SCIV – *Studii și cercetări de istorie veche*

SCIVA – *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*

ST – *Studii Teologice*